
ЮРІЙ
ЯНОВСЬКИЙ

4

КИІВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОІ
ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1983

ЮРІЙ ЯНОВСЬКИЙ

ТВОРИ
В П'ЯТИ
ТОМАХ

ЮРІЙ ЯНОВСЬКИЙ

ТОМ 4

СЦЕНАРІЙ

У2+85.54
Я64

В том вошли
сценарии 20—30-х и 50-х годов.
Среди них «Fata morgana» —
по одноименной повести М. Коцюбинского,
«Царский остров»,
рассказывающий о революционных событиях,
«Связной подполья» —
о Великой Отечественной войне,
а также «Гоголь», «Павел Корчагин» и др.

Упорядкування та примітки
К. П. ВОЛИНСЬКОГО

Редакційна колегія
І. О. ДЗЕВЕРІН (голова)
О. Т. ГОНЧАР, В. В. ФАЩЕНКО,
О. О. СИЗОНЕНКО, О. І. БАНДУРА

Редактор тому
О. І. БАНДУРА

4702590200—075
Я

 передплатне
М205 (04)—83

© Видавництво «Дніпро», 1983 р.

СЦЕНАРІЇ

«FATA MORGANA»

(ЗА М. КОЦЮБИНСЬКИМ)

...Вражда к помещику искони существует (и, наоборот, помещика к крестьянину) за крепостное право, за захват панамы лучших угодий, озер, рек, лугов, далекий, неподручный отвод наделов и сдачу земли в аренду на таких условиях, что крестьянину за труды ничего не остается, а при недороде — одно разорение для рабочего люда, живущего земледельческим трудом...

...Уезд Городнянский. Вол. Тутичес, сел. Вифостов.

26 октября (1905) крестьяне разгромили экономию помещика с. Вифостова, М. Д. Корвольского-Гриневского, разобрали весь хлеб с амбаров и две скирды около 2000 коп. Лошали, коровы, мебель, посуду, в доме бывшую, и все земледельческие орудия, около 10 000 ведер спирта, и сожгли винокуренный завод, два кирпичных дома и все амбары, конюшни и сарай.

2 ноября крестьяне с. Вифостова убили своих жителей ружьями 17 челов., подозреваемых в разгроме экономии...

...паны толстобрюхие льви разстроели народ, дак на нас смотрят не как на людей, а как на зверей, гоняются из солдатами и из полициянтами, все смиряють.

Ах писать некогда...

*(З матеріалів до повісті, що їх зібрав
М. Коцюбинський)*

Сонце сідає червоно. Весняний вечір. Видко село, горять шибки від сонця. З гори дорогою страшений пил: то женуть панський скот. Женуть в долину — пил, як туман.

Пил, що крізь його ледве просвічує сонце. Маса скоту, роги, тулуби волів — сунеться по дорозі. Важка сила, наче йде щось помалу, і йому мимоволі хочеш дати дорогу.

Позаду крізь пил іде пастух Хома Гудзь. Старий, кремезний, високий дядько. Безбородє й безвусє обличчя: де-не-де ростуть на ньому кущі волосся, наче хтось понатикав пир'я. Кийок волоче за собою. Хома впевнена, сильна.

Обличчя Хоми. Брудне й жорстоке. Поплутанє волосся — як грива на голові. Дуже голосно кричить, напружуючи голос:

— **Сто сот крот чортів!**

Панський маєток під горою. Будинки, сад і парк. Ворота старовинні, муровані. Трохи видно панський будинок з білими колонами. Курява йде по дорозі, наближається до панських воріт. Позаду фігура Хоми. Ідуть повз парк.

Хома ззаду чогось хвилюється. Розмахує важким кийком і кидає в гущу. Пил.

Кийок б'є вола в голову (коло ока).

Обличчя Хоми: сміється. Сміх такий, що від нього мусять бути моторошно.

Руїни погорілої сахарні. Стоять лише стіни, та іноді клапоть долівки на другому поверсі висить і от-от упаде. Від димаря напівзруйнований низ.

Андрій обходить будинки, уважно оглядає, приміряє — як би воно вийшло, коли збудувати нові стіни.

Лице його мрійно піднялось до неба. Це спокійний вираз віри в те, що фабрику хтось відбудує.

Андрій іде задумливо далі, сходить на невеличкий горб, де росте одиноке дерево, і зупиняється, стоїть.

Просто перед Андрієм ставок, як одрубаний шматок неба,— голубий і холодний лежить на сонці. За ставком ліс. Ліворуч виглядає верх церкви.

Дзвонять кілька дзвонів. Часом ці дзвони наче розтають, і на їхнє місце напливають зелені віти дерева, що колишуться, шумлять. Знову дзвони і знову листя, щоб утворилась ілюзія вітру, який то приносить звуки, то несе їх геть.

Андрій зіперся на дерево і дивиться.

Він бачить, як виходять з церкви люди, розтікаються по майдану і потім знову сходяться біля греблі коло ставка і йдуть додому різнобарвним гуртом.

Між гуртом Андрій наглядів свою жінку і дочку. Жінка — маленька, сухорлява — швидко йде, не оглядаючись на дочку, що соромливо йде за нею, не підіймаючи на людей очі.

Андрій сідає біля дерева.

З-за купи цегли висовується голова Хоми. Він завмер, дивлячись на Андрія.

Хома підвівся з-за цегли. Його видно до пояса. Він кричить, ніби Андрій стоїть не біля нього, а вдесятеро далі:

— Га-га-га! Здоров, фабрикант! Жінку з дочкою наглядів?

Андрій не любить галасу. Він оглянувся незадоволено і зараз же розцвів усмішкою: Хома його приятель. Щось питає.

Хома відповідає, раптом розлютувавшись до сказу. Обличчя фанатика. Він кричить:

— Хай виздыхають до ночі! Хай і пан разом з волами здохне, як собака! Сто сот крот чортів!..

Хома далі говорить більш сердито:

— Приходь з полудня до Менделя — щось маю сказати.

Хома, навіть не закінчивши фрази, зникає, наче провалюється там десь за цеглою.

Андрій пішов з горбка вниз, де видно поясок дороги і далі село. Саме весна, і тому село може бути облізлим, сірим і необмазаним. Де-не-де й даху може не бути — його згодували скотині взимку.

Початок сільської вулиці. Дорога йде під гору. Лівий ряд хат — урівні з дорогою, а правий піднято трохи, і дорога впирається в земляну стіну, над якою згори на-

висла дереза. Перша білява хата праворуч (село ще тільки починається) — Воликова. До неї з дороги відокремлюється стежка, доходить до воріт і йде далі. Стежкою підіймаються люди — це чужі, не тутешні, йдуть на заробітки в Таврію. Ідуть стайками по 5—6 чоловіка, похмурі, зігнуті і покірні. Андрій, звернувши на стежку до хати, доганяє заднього, починає йти поруч з ним.

Обличчя Андрія. Співчуває подорожньому:

— **У Таврію, певно? На заробітки?**

Обличчя подорожнього. Стверджує:

— **Намножилось нас, а земля одна — з діда й прадіда.**

Обличчя подорожнього. Він свідомий безнадійності становища.

— **Була зима без снігу, а тепер весна без дощу — що ж своя латочка дасть?**

Андрій підходить з подорожніми до воріт свого двору. Хата невеличка, але обмазана вже білою глиною. Крім хати — нічого немає на подвір'ї. На воротах стоїть Гафійка з Прокопом Кандзюбою, що також із клунком. Гафійка тримає кухоль із водою, безсило повісила руку і лле задумливо на землю воду.

Андрій з подорожніми рівняються з ворітьми свого двору. Подорожні йдуть далі, а Андрій підходить до Гафійки з Прокопом.

— **І ти, Прокопе, за людьми? Хай вона завалиться, ота земля! Всьому на світі голова — фабрика...**

Обличчя Андрія, Гафійки й Прокопа. Останній відповідає, але видно, що слова його порожні й безнадійні.

Андрій з Гафійкою йдуть до хати. Гафійка оглядається, маше Прокопові привітно рукою. Хата Андрія. Він сидить за столом. Маланка вештається коло печі, дістаючи горщик з варивом. Це сухорлява жінка, невелика на зріст, дочка наймовірних селянських злиднів. Маланка коло печі. Повертає вбік голову:

— **Найнявся в економії?**

Андрій злісно відмахується рукою:

— **Не те у мене на мислі тепер. Казав Гудзь — швидко сахарню будуватимуть.**

Маланка розігнулась з рогачем, що ним намірилась уже діставати горщик з печі. Лице суворе й злюче.

Маланка підходить до столу, простягає руки долонями вгору.

Руки Маланки, шкарубкі й чорні, покручені від роботи, тремтять.

Андрій устав з лави. Його зачеплено за болоче місце:
— Тричі тьху на твою землю! Вона витягла з мене сили та й пустила на старість голого.

Маланка зняла руки до неба. Богохульні слова її чоловіка затрусили її. Вона чекає грому на його голову за коштунство:

— Цілуй її, їж її — землю святу, вона тебе годує...
Вона тебе й сховає...

Хата Андрія. Наче посумнішала й потемнішала від попередньої розмови. Маланка доказує чоловікові і гаряче жестикулює, підбігає до Андрія.

— Невже ж Гафійці у найми йти?!

Хата Андрія. Раптом розчиняються двері і на порозі стає Гафійка. Наче сонечко заглянуло до хати. Крізь двері заглядає сонце, наче все в хаті пояснішало від присутності прекрасної молодості.

Гафійка, усміхаючись, говорить:

— Сідайте, мамо, я даватиму обідати.

Маланка сідає на лаву, а Гафійка починає вештатись по хаті. Вона прудка й струнка, все горить у неї в руках. За трое рухів усе вже на столі, і, ставлячи горщика з борщем на стіл, Гафійка оповідає:

— Страх, розказує Марко, яке діялось в Одесі! Забастовка! — кричать.

Обличчя Андрія. Говорить:

— Це Гуштин? Що по етапу його пригнали на втіху старому батькові? Злодій?

Гафійка з запалом доказує батькові. Вона почервоніла і аж тремтить від образи за Марка.

Андрій суворо й різко одказує:

— Ось побачу, що він тут бунтує та книжки людям читає, — зараз до в'язника.

Гафійка, поставивши на стіл їжу, вибігає з хати. Маланка докірливо дивиться на Андрія.

Середина корчми. Стіл залитий пивом. В кутку ліжко з бебехами. На столі в зелених склянках пиво. За столом похмура постать Хоми Гудзя та Андрія — вони вже трохи випили, трохи енергійніші, ніж звичайно.

Обличчя Гудзя й Андрія. Вони на грані: зараз у них трохи підвищене реагування на все, вони схвилювані неправдами і швидко перейдуть до блаженно-п'яньєного стану. Андрій питає:

— Нащо ж Гафійку наймати, коли, кажеш, фабрика буде?

Гудзь презирливо тягне з стакана пиво. Каже, ніби приказує до пива, ніби немає Андрія поблизу:

— А їй одна доля: найми.

Гудзь кладе Андрієві на плечі свої здорові, жилаві руки. Андрій зігнувся на лаві, похнюпившись. Наче отруту вливає в нього Гудзь. Аж пашить його лице, горять очі. Його прорвало: він мусить виговорити з себе наболіле.

— Гадаєш — Хома перед тобою? Ні — худобина!..

Зникає тісний ванькирчик Менделя. На його місце напливає гурт гусей, що їх лозиною жене хлопець. Дощ, болото, а хлопець лише зігнувся в мокрій одежині.

Телята. Їх пасе старший хлопець.

Черета: корови, воли. Парубок, подібний до Хоми, — пасе череду. Він ходить між корів, підійде до одної, до другої скотини — лащить їх.

Загін з панськими волами. Вечір, Хома входить до загороди і лягає проміж двох волів спати.

Обличчя Хоми. Страшне, божевільне.

Морда вола.

Обличчя Хоми, кричить:

— Ти думав — жінка до мене заговорить?! Діти зашебечуть?!

Корчма. Висока постать Хоми здається ще вищою від того, що він стоїть.

— Підпалив би усе, щоб вогнем узялося та попелом розвіялось!

Фігура Хоми, люто потрясши ще раз кулаками, важко сідає на лаву. Опускає голову на руки. Андрій сидить, не ворухиться; щось наче пбривається сказати, та не може.

Люте обличчя Хоми. Ненависть до всього й одчайдушна рішучість.

2

Весна стояла суха й вітряна. Все віщувало голод.

Ніч. Хата Андрія. На ліжкові спить він із Маланкою. Крізь вікно трохи пробивається світло від молодого місяця. Голова Маланки повертається на подушці. Вона не спить — якась важка й настирлива думка панує нею. Вона дивиться кудись на стелю і шепоче:

— Ой, поділять тебе, земле!

Андрій спить. Раптом схвачується, починає термосити Маланку, майже кричить:

— **Фабрика, гудок!**

Маланка прикладає йому долоню до голови. Зі злістю дивиться на нього.

— **Опам'ятайся!.. То тобі в голові свище.**

Заспокоюються обое і лягають.

Але Маланка так само не закриває очей.

Руїни сахарні. Цеглу й камінь розкидано навкруги. Андрій ходить, як тінь, коло повалених стін. Він міряє щось кроками вправо й наліво.

Андрій виламує прутинку з дерева, що взялось рости з-під купи тиньку й цегли.

Андрій міряє прутинкою товщину стіни.

На клапті білої стіни Андрій дряпає гвіздком якісь лінії — вони йдуть вздовж і впоперек і мають показати план заводських будівель.

Зі свого подвір'я вибігла Маланка. Вона біжить по стежці вниз, часом зупиниться — стара вже бігати. Потім знову підтюпцем далі.

Андрій виходить з руїн і простує до села.

З гори він бачить, як біжить Маланка.

Гафійка вийшла з хати. Вона сідає на призьбу і починає читати якусь книжку.

Гафійка підіймає голову від книжки і задумливо шепоче губами:

— **Марко мій не такий!..**

Гафійка нахилилась над книжкою.

Маланка й Андрій. Маланка задихалась: не може зразу все розповісти.

— **Іди... наїхали... землю ділити!..**

Обличчя Андрія: «Божевільна баба! Здуріла, мабуть».

— **Іди... доглянь... щоб нам одрізали ближче до села...**

Обличчя Маланки. Вона натхненно, з запалом починає оповідати. Очі фанатично горять.

Велике поле за селом. По полю ходять землеміри — тягнуть цеп, теодоліт ставлять. Крім тих, що їм допомагають — з обох боків поприходило багато селян. Вони стоять нерухомо.

Землемір заглядає в теодоліт, біля нього помічник. Вони страшенно поважають себе й свою роботу — їхні рухи неквапливі — наче вони ходять перед престолом найвищого бога.

Швидко біжить Маланка. Вона падає на коліна, просить, майже обнімає ноги апарата. Вона не нагадує божевільну — вона смішна.

Землемір з помічником сміються.

— **Ми не те міряємо...**

Маланка продовжує припадати до землі. Піднімає своє лице до землемірів.

Лице лукаве і таке, що все розуміє: «Знаю, знаю, дурите стару».

— **Одріжте мені там, де пшениця родить!..**

Землеміри сміються.

Потроху й Маланка починає сміятись — покірливо й догідливо.

Маланка кінчає оповідати Андрієві. Він іде від неї пріч, махнувши безнадійно рукою.

Андрій пішов. Маланка кинулася за ним.

Хата Андрія. Маланка з Гафійкою сидять біля порожнього столу. Журяться.

Прочиняються двері, заходить Андрій. Він трохи напідпитку. Робить два-три зайвих кроки по хаті, скидає шапку та б'є нею об стіл.

— **Насилу того голодранця збулись...**

Обличчя Гафійки. Запитання, інстинктивний жах.

Андрій продовжує:

— **Де, кажуть, тут Марко Гущин? Ми по його...**

На смерть перелякане обличчя Гафійки.

Кружляє вся хата. Стеля падає зверху і наче придушує. Якись круги — наче кинуті камінь у воду.

Гафійка лежить обличчям на столі і не ворушиться. Маланка виштовхує чоловіка з дверей за знахаркою.

Маланка несе кухоль з водою до Гафійки.

Хвацький козачина висів намальований на папері. Він падає на долівку, зірвавшись.

Андрій біжить вулицею. З-за паркана перестрибує Хома. Він стає на дорозі Андрієві, розставляє руки і ловить Андрія.

Андрій праучається, хоче вирватися з цупких обіймів.

— **По знахарку!.. Дочка захворіла...**

Хома завзято сміється. Він підморгує оком, б'є Андрія по плечі так, що той аж присів.

— **Панич Льольо гуральню ставить. Кров з тебе, чортове зілля, гнатиме!**

Андрій, почувши це, не знає, вірити чи ні. Він дивиться недовірливо на Хома. Потім, знайшовши серйозність в його виразі, повертає і хутко біжить назад.

Андрій іде, потім біжить. Хома ззаду ледве встигає за ним. Маланка викопує якись корінці біля хати. Вона по-

спішає. Маланка ножем навхрест копирсає землю, потім починає обкопувати корінець.

По сільській вулиці їде бричка з панами.

Панич Льольо, що його виняньчила Маланка.

Панич Льольо сидить у бричці. З ним поруч панна Тося, горбата панна Ганна. Вони сміються, розмовляють.

Панич Льольо вклоняється і, сміючись, кричить:

— **Що ти там копаєш, Маланко?**

Маланка підвелась. Вона лагідно й запобігливо усміхається до панича.

— **Дочка захворіла... Корінців копаю...**

Панич Льольо дістає з кишені гаманець і, доставши одну монету, шпурляє її вбік, ще раз щось крикнучи.

Руїни сахарні. Ціла валка підвід з цеглою і деревом. Прикажчик стоїть коло однієї, що згружає цеглу.

До руїн підходять Андрій з Хоמוю. Андрій аж підбігає до прикажчика.

Прикажчик заклопотано киває головою і зараз же відвертається від Андрія.

Андрій біжить від воза до воза, стукає по цеглі і заглядає в вічі кожному підводчикові.

Андрій ніжно бере в руки цеглину і бережно несе її до купи від воза.

Хома. Похмуро дивиться на метушню — йому це байдуже все. До нього підходить Андрій. Хома шарпає його за рукав.

— **Чого радієш? Хліба схотів? Це домовину тобі готують, чотири дошки та яму!..**

Хома тупає ногою. Під старою подертою свитиною його тіло напружується і корчиться.

— **От узав — розвалив би к бісовій мамі!..**

Андрій радісно усміхається. Що йому порожня лайка Хоми? Він підбадьорює себе і підморгує від радості.

— **Жінка попросить у панича — той найме мене на роботу.**

Радісне обличчя Андрія.

3

Восени вже куріла гуральня.

Вечір. На тлі вечірнього неба димар гуральні. Дим іде. Вечір. Хата Андрія. Андрій збирається йти на нічну зміну. Бере торбу з їжею, шапку і виходить з хати. За ним Маланка. Гафійка залишається в хаті.

Вечір. Андрій пішов вулицею туди, де курить кімін гуральні. Маланка дивиться вслід, стоячи біля воріт. Маланка повертається і поважно, помалу йде до хати. Хата Андрія. Заходить Маланка. Каже з порога в хату. Маланка не одержує відповіді. Оглядає хату: Гафійки немає. Ще раз оглянула.

— Молода ще,— хай погуляє!..

Маланка примощує зручніш прядку і починає прясти. Каганець нерухомо горить. Іноді він хитнеться на момент, погойдає тіні по стінах і потім знову стоїть. Маланка пряде ритмічно, помалу, без кінця.

Прокіп і Гафійка йдуть по вулиці. Смеркло, але день ще не зник зовсім. Похмуре вночі село.

— **Що, Прокопе, і в Таврії скрутно?**

Гафійка іде розмовляючи.

Обличчя Прокопа, стверджує:

— **Одне тільки, що хоч розуму від людей набрався, а заробітку ніякого.**

Прокіп оповідає:

— **Найбільш лютує на мене Підпара. Каже, що таких, як я,— в Сибір.**

Обличчя Прокопа.

Обличчя Підпари — жорстке, кам'яне лице.

Прокіп іде далі і розмовляє.

— **А ти, Гафійко, все Марка чекаєш?**

Гафійка стверджує. Вона ніби аж засоромилась, але це тільки на мить, потім вона серйозно дивиться в вічі Прокопові.

Сільська хата, де завше молодь збирається попустувати. Хата належить частіш усього бабі старій або удівцю. Тепер тут інша кумпанія — збори сільської голоти. Сім душ — крім Панаса Кандзюби, що ось заходить. Це низький корячкуватий дідок з палицею — скептик до краю. Інші члени зборів: Олекса Безик, має дітей як маку, і Семен Мажуга — високий, тонкий, як складаний ніжик. Коло столу чорнявий чоловік.

Панас сідає біля Семена і недовірливо запитує, показуючи на чорнявого.

Семен:

— **Це чоловік із Ямищ.**

Прочиняються двері в хату, і заходить Прокіп з Гафійкою.

Чорнявий чоловік говорить:

— **Жати за шостий, а не десятий сніп. А — незгода,**

то назувай, пане, сам постоли та й гайда з серпом в поле!
Чорнявий чоловік.

Панас обережний і поміркований. Він випалює слово, яке, на його думку, може зразу оглушити.

— **То це ж буде забастовка!**

Всі люди заколихались, говорячи зразу. Наче вітер ударив зверху в ниву, і вона тепер нахилила колоски на всі боки. Кричать:

— **Озуть пана в постоли! Земля наша!**

Маланка пряде спокійно, монотонно. Нитка сучиться в її руках, намотуючись на веретено.

Веретено наче аж стоїть в повітрі, але це воно так швидко крутиться. Ліва рука береться його закрутити і зупиняється.

Напрядено вже чимало — моток прядива.

Маланка завмерла в задумі. Вона ввесь час, видно, про одно думає, а тепер аж зупинилась через це:

— **Ой, поділять тебе, земле.**

Маланка починає прясти. Наче машина часу пішла — монотонно, ритмічно.

Збори попередні. Розгорілися спори. Видно, що говорять усі разом.

Чоловік з Ямищ продовжує інформувати:

— **До нас пристали села — Піски, Береза, Веселий Бір.**

Чоловік з Ямищ.

Семен Мажуга, розігнувшись і підвівшись, від чого його голова дістала стелі, згадує:

— **А як пан чужих покличе?**

Знову захвилювались збори.

— **Не пускати! Розігнати!**

Хвилюються збори.

Панас знову забирає слово. Він підходить до столу. Вікно хати. Видно, що йде дощ, блискавка, і вітка дерева б'є по склі.

Панасове обличчя. Говорить:

— **Це буде бунт! А за бунт...**

Рука Панаса підноситься до рота.

Рот Панаса. Палець показує на недостачу зубів. Трьох.

Маланка пряде. Напряла вже багато пасом. В вікно блискавка і дощ.

Маланка співає собі, мугиче якусь стару пісню. Очевидно, пісня така ж довга і примітивна, як нитка.

Вікно хати зсередини. Стукає в вікно вітка.

Вітка перетворюється в руку, що стукає в вікно.

Маланка підбігає до вікна, трохи не перекинувши прядки.

Веретено покотилось по долівці, розмотуючись.

Якесь чуже обличчя в вікні. Кричить, притулюючи рота майже до шибок.

— **Йдіть на гуральню... Нещастя...**

Маланка пішла по хаті. Вона наче чогось шукає. Підносить руку до лоба, пригадує. Починає раптом нервово бігати. Знаходить платок, підносить його, щоб запнутися ним, потім зразу кидає його на землю: вибігла надвір.

Ніч та буря. Дощу немає. Маланка вибігає на вулицю і біжить вулицею.

Хитається над чорним ставком тополя.

Біжить Маланка. Старечі ноги не несуть її — вона спотикається.

Здалеку видно освітлені вікна гуральні. З димаря йде дим і іскри.

Дорога йде помалу під ноги, ледве посуваються назад придорожні кущі, хитається весь світ.

Небо. Крізь хмари пливе повний місяць і ховається, щоб знову швидко вийти. Буря затихла, здається, тільки вітер. Тополя біля ставка. Місяць саме виглянув з-за хмари. Листя падає з тополі вниз.

Маланка ледве бреде по дорозі.

Лист пливе по воді, наче дивний кораблик.

Дорога облита місячним сяйвом. На болоті сліди ніг. Це пробігла Маланка. Сліди плутаються на всі боки, як сліди п'яної людини.

Освітлені вікна гуральні зблизька.

До двору гуральні вбігає Маланка.

Вона кидається до купки людей, що несуть когось з дверей гуральні.

Обличчя Маланки. Вона кричить.

Маланка розштовхує купку людей, пробиваючись до Андрія, що його несуть на носилках. Носилки поставили на землю. Обличчя Андрія жовте, воскове. Розчинені очі, ще застиг вираз жаху і смертельного болю. Він навіть не стогне, зціпивши зуби, і важко дише.

Маланка кидається до Андрія.

— **Андрійку, що ти зробив із собою?**

Обличчя Андрія. Він мовчить. Потім поволі розплющує рота і починає помалу говорити:

— Хіба я знаю?.. Збери мої пальці... Закопай у землю...
Я ними хліб заробляв...

Андрія піднімають і несуть.

Маланка стоїть нерухомо, як загіпнотизована.

— Та зрости ж ти, земле, погибель на панство!

Долоня Маланки. Чотири жовтих, засмальцьованих пальці лежать на долоні. Це пальці її чоловіка.

Долоня Маланки. Палець другої руки поволі торкається всіх чотирьох одрубаних пальців.

Обличчя Маланки.

4

Обличчя Маланки — задумане, серйозне. Вираз такий, наче от-от з очей бризнуть сльози і покотяться по щоках, а вона їх не помітить.

Маланка сидить в порожній хаті біля столу. Перебирає якісь корінці, траву — на їжу. Вона навряд чи розуміє, що робить. Самотність.

Тераса панського будинку. Пан п'є чай. Парує самовар, на столі все приготовлено, а пан сам.

До тераси входить економ. Він іде спокійненько, і його товста пика червоніє на сонці. Він підходить до пана, перепрошаючись.

Крізь листя густе винограду — химерні візерунки світла. Економ говорить.

Пан подивився на економа з легким здивованням: «Знову цей дурень щось наплутав».

Економ, ввічливо усміхаючись, настоює на своєму:

— Не хочуть жати по нашій ціні, прошу пана.

Пан обурився й образився. Це не жорстока образа, що примушує людей казиритись, — це «благородна» образа людини, що вважає себе добрим до хлопа.

Пан допиває блюдце чаю. Ставить блюдце на стіл.

— Поїдь до Ямищ та набав їм ціну.

Економ виходить з тераси.

Пан продовжує пити чай.

Через кадр мелькають копита коня. Вони мусять донести звуки до вух пана — економ поїхав до Ямищ.

Пан п'є чай. Прислухається. Присовується ближче до винограду і виглядає крізь нього в двір.

Листя винограду. Крізь нього видко панський двір та браму. З усіх боків, з усіх будівель збігаються люди — наймити, челядь.

Обличчя пана крізь виноград. Можна тільки догадатися, що це пан. Кричить, повторюючи одне ім'я.

Двір збоку. Видко виноградну стіну тераси і весь двір. Метушня. Один з наймитів оглядається — звідки це його кличуть? Відходить од гурту ближче до тераси.

Наймит розмовляє з виноградною стіною, бо пана крізь листя не видко.

— **Забастовка!.. Не покинеш роботи — то поб'ють...**

Двір з тераси крізь листя (так його бачить пан). Челядь уже вся біля брами, виходить геть. Поодинокі наймички бігом доганяють групу. Виходять.

Порожній двір. Брама. Біжить до брами останній чоловік — маленький гусій.

Тераса. Пан у розхристаній сорочці — виходить з тераси на двір.

Пан іде сам по дворі. Гуска з гусенятами блукає одна. Стоїть бричка посеред двору, і коло неї на землі лежать шори.

Пан підходить до брички, бере шори, щоб віднести кудись, але потім кидає їх на землю.

Пан заглядає до стайні, гукає.

Віл повертає голову.

До ніг пана лащать пси.

Вулиця села. Мчить конем економ. Пил, курява. Сміх розбирає, коли дивишся на такого верхівця.

З воріт виходить Семен Мажуга і сміється, погрожуючи кулаком.

Двоє хлопчаків вибігають з патичками на вулицю. Шпурляють патики.

Мчить економ. Під ноги коневі летять патики, пил.

Гафійчин хазяїн — Підпара.

Обличчя Підпари. Спокійний, твердий «хазяїн».

Підпара поважно заходить до двору з вулиці. Патик у руках, нешвидка хода.

Обличчя Гафійки.

Гафійка на дворі в Підпари. Висипає в корито їжу свиням. Свинячий гурт обступив її, перекидає корито, місить ногами їжу.

Підпара підійшов до Гафійки, каже:

— **Божа тварина любить, щоб дбали за неї.**

Гафійка опускає голову.

Хвора жінка Підпарина вийшла в кожусі і сіла на призьбу. Немічні очі, худі щоки.

Підпара підійшов до жінки. За ним швиденько пробігла Гафійка і зникла в хаті. Підпара говорить:

— **Чорт його знає, що сталося з голотою.**

Підпарина жінка слухає.

Підпара.

— **Кажуть і в мене землю забрати.**

Обличчя Підпари. Жорстокість та рішучість.

— **Поклав би на місці, як пса, нехай би зваживсь котрий!**

Жінка Підпарина говорить:

— **Ти хоч би кращу рушницю купив.**

На стіні висить стара рушниця. Вона ще тут, мабуть, з діда, шомпольна й іржава. Обв'язана дротом.

З воріт панського двору вилітає бричка.

Пан сидить на бричці сам.

В воротах залишається стояти самотня фігура економа Яна.

Горбок обгорілий за селом. Внизу гребля і через греблю церква. Праворуч ставок. Сонце надвечір. На горбку сидять Андрій і Хома. Говорять.

— **Що ж мені — пропадати? Негодящий!**

Обличчя Андрія. Гірко йому вимовляти такі слова. Він підносить до очей руку без чотирьох пальців.

Хома. Він устає, сідає, знову встає і нахиляється до Андрія.

— **Скільки їх — жменька... А задушили села своїми лапами... Лежать села, як гній на панській ниві.**

Хома випростався. Його руки розкинулися в повітрі — він одночасово ловить ними жорстокі слова і хоче осягнути панські володіння. Хома грізний і мстивий.

— **Душу свою я закопав у гною!..**

Хома одвернувся, дивлячися вбік.

Андрій застиг і не ворухиться. Ці слова, в зв'язку з його каліцтвом, набувають надзвичайної ваги.

— **Бачиш — пшениця, як море, будинки, палаци?**

Обличчя Хоми. Страшно дивиться на нього.

Андрій не ворухиться.

Хома дивиться в вічі Андрієві. Пауза. Потім сміх починає клекотати у нього всередині. Кривляться уста, Хома ближче присувається і починає гарячково шепотати:

— **А ти прийшов би, маленький, як миша,— посвітив сірником під панське добро.**

Фанатичне обличчя Хоми.

— Од пана до пана!.. З кубла в кубло!..

Хома щось майже кричить. Він знову випростався і стоїть, як привид на вечірньому небі.

— Чуєш?— Тільки гола земля та сонце.

Постать Хоми на горбку.

Панський двір. Над ним воляча морда, що реве.

Посеред двору сидить і виє пес.

Реве корова.

Панський двір.

Двір. Над ним скот, що реве.

Подвір'я хати Прокопа. Він виходить надвір, прислухається. Потім гукає до хати.

З хати виходять два парубки. Підійшли до Прокопа.

— **Ходім нагодуємо худобу в якономії. Вона не винна.**

Трое виходять з двору. Вечір.

Степ. Вечір. Стоги сіна стоять на степу. Вони тільки чорніють.

Стоги зблизька. Видно, як рухається повз них якась фігура.

Коробочка сірників у руці.

Фігура сидить на землі. Зігнута спина. Чоловік щось робить коло стогу, ніби засвічує сірника. Потім одходить набік, лягає.

— **Все панське на проклятій землі.**

Людина повертається обличчям до неба і продовжує лежати.

Похмуре обличчя Хоми.

5

Вечір. Стоги сіна чорніють лише. Неначе дим або туман обступає їх.

Вогонь охоплює стоги. Вони починають палати. Стови вогню, стоять вони.

Дзвони розгойдуються на дзвіниці. Великий дзвін захлинається на пожежу. За ним ясне небо від вогню.

Хома, що лежав недалеко стогів, підводиться і рушає в степ. Він іде помалу, оглядається.

— **Щоб покуштувати меду, викури бджіл.**

Обличчя Хоми.

Марка Гуцу й не впізнати після тюрми.

Марко заріс бородою — це красивий огрядний парубок. У нього вже є «нерви» — не просто собі сільський парубок. Андрій б'є по плечі Марка. Він радий його

бачити. Тепер «тюрма» — це щось подібне до вищої науки. Наче аж повага і теплість до Марка.

— Що, попросив? Що там про землю чути?

Марко, сміючись, відповідає. Він почуває себе вищим за темного Андрія. До того ж перед ним батько його дівчини.

— **Скрізь уже маніфест. Завтра відберемо в пана землю.**

Розмова. Вечір. Коло двору стоять Хома й Андрій. Проїздить брочка з Льольо. Андрій показує на панича пальцем.

— **А гуральню в нього візьмемо?..**

Марко махнув рукою — «аякже!» й пішов понад хатами далі.

Гафійка у вербах сидить, вишиває. Вона урвала хвилину і таємно сюди забігла.

Гафійка шие. Над нею хилитається лоза.

Обрій. Горять стоги сіна. Вогонь зловіщий на краю степу, і від нього відблиски наче аж лягають на хмари.

Гафійка підвела голову. Серйозне обличчя. Потім радість раптом засвітила їй очі. Вона впізнала когось.

Обличчя Марка.

Марко підходить до Гафійки. Остання схоплюється й майже біжить. Потім опускає голову і тихенько підходить назустріч.

Марко ніжно обіймає Гафійку.

Гафійка вислизнула з обіймів. Вона відходить трохи назад, затуляючи лице руками. Потім віднімає руки.

Гафійка ніжно торкає рукою Маркову бороду.

Маркова рука тягнеться обняти Гафійку. Рука зустрічає Гафійчину руку і стискає її.

Марко і Гафійка сідають на землю. Марко говорить:

— **Пішки прийшов, бо чавунки стоять... Горить усе навкруги...**

Гафійка перебирає грудочки на землі. Вона страшенно рада, але хіба можна показати свою радість парубкові?

Гафійчина рука підкидає грудочку вгору.

Капелюх Марка. Падає і розбивається грудка.

Обличчя Марка. Він лукаво скосив очі вбік, на Гафійку.

Він щось докоряє Гафійці — інтимне щось і ніжне.

Марко і Гафійка. Гафійка бере ту матерію, що вона її шила, скручує і зав'язує очі Маркові.

Марко сидить із зав'язаними очима. Гафійка боязно й тихо наближає до нього лице своє, ледве торкнувшись губ Марка.

Марко зриває з очей пов'язку, але Гафійка вже побігла. Маркові руки розгортають пов'язку. Видно якісь літери, що їх нашито білим по темному (червоному).

Шмат матерії. На ньому стоїть: ЗЕМЛЯ І ВО...

Вечір темніший. На небо набігли хмари темні й похмурі. Весь обрій обступили пожежі. Ближче, далі, праворуч і ліворуч — вогні й вогні. То відблиски, то справжні стовпи вогню.

З-за стогу соломи виходить Підпара зі своєю рушницею. Іде похмуро, рішуче, помалу.

Підпара підійшов до клуні. Раптом схватив у руки рушницю і, цілячись нею кудись, грізно кричить, не рухаючись з місця.

Злякана постать Гафійки. Вона відповідає.

Рушниця Підпари опускається. Мимо пробігає Гафійка.

Підпара пішов далі, обходячи свої володіння.

Гафійка стелиться в хаті долі. Дивиться на лаву і зазирає на секунду.

Коло Підпариного ліжка на лаві лежить велика сокира — про всякий випадок.

Ранок був новий і святковий.

Вишня — її вітер рве на всі боки, хилить і вигойдує. Підпарин двір. На шворці висить білизна. Вітер зірвав одну сорочку і несе. За сорочкою женеться Гафійка. Вітер.

Гафійка наздоганяє сорочку. Почула, що її кличуть.

Біля воріт стоїть Прокіп і кличе Гафійку.

Гафійка біжить до Прокопа. За ворітьми вже з півсотні людей, вони хвилюються, товпляться, заглядають у двір. Маланка і Панас стоять поруч. У Прокопа в руках довгий держак від вилок, каже:

— **Швидко винось.**

Гафійка повернулася і побігла.

З-за рогу клуні виглянув Підпара. Він підпер плечима клуню і мовчки дивиться.

Обличчя Підпари. Суворість і погроза.

Гафійка бігом приносить Прокопу матерію. Прокіп починає в'язати її до держака.

Напружено дивляться люди. Потім піднімають очі вгору, ніби слідкуючи за чимсь.

Зводиться в руках Прокопа прапор. Вітер полоще його.

Прапор: «ЗЕМЛЯ І ВОЛЯ».

Люди всі зняли шапки, дивляться вгору.

Гафійка стає поруч із Прокопом, що несе прапор, і натовп рушає по вулиці.

Маланка швидко-швидко йде за людьми. Вона аж наче розмовляє щось сама з собою від радості. Видко, як вона жестикулює радісно руками.

Ворота панського двору. З воріт вилітає бричка. Пан в дорожньому. Речі так-сяк навалено на бричці.

З-за рогу вулиці виходить нова юрба. Попереду Марко несе прапор. Коло нього Андрій Волик і Хома.

Прапор: «ЗЕМЛЯ І ВОЛЯ».

На майдан виходять два натовпи. Вони наближаються один до другого. Відразу з'єднуються.

Андрій лізе цілуватись із своєю жінкою. Сміх.

Маніфеста читали й перечитували.

Майдан. Юрба. Посередині на чомусь стоїть і читає Марко. Всі товпляться туди, і кожний хоче в сотий раз щось почути.

Коло натовпу група дітей бігають, брѳохають по пиляці, кричать підстрибуючи:

— **Земля і воля! Земля і воля!**

Діти, підстрибуючи, кричать.

Якась стара хата. Стара баба, очевидно, й присліпувата вийшла на поріг: тримається за одвірки руками. Каже незрозуміло, ні до кого не звертаючись, бо порожньо навколо.

— **Де, люди? Горить що? Га?**

Збори. Марко читає. Ззаду Маланка шарпає за поли Прокопа. Той обертається. Маланка говорить:

— **Щоб мені одрізали ближче — де пшениця родить.**

Обличчя Маланки. Просить.

Збори було перенесено на панський двір.

Панський двір зсередини. У ворота заходять селяни. Два прапори мають попереду.

Посеред двору закам'янів економ.

До економа підходить натовп. Марко запитує економа. Той показує рукою в бік воріт.

З натовпу просувається наперед Хома. Він суворо з кийком наближається до економа. Замірівся кийком.

Економ тікає в напрямку до воріт.

Стіл становлять посеред двору. За стіл сідає Марко і пише. Коло нього збилися селяни.

Марко читає в юрбі папірець, поважно й урочисто.

Обличчя Хоми в юрбі. Злісно кричить:

— **На чорта це нам? Розбити, спалити і попіл розвіяти!**

Обличчя Хоми.

Марко продовжує говорити, не звертаючи уваги на Хому.

— **Щоб хазяйнувати тут, треба обрати трьох...**

Обличчя натовпу. Викрикують прізвища.

Маланка з Андрієм щось викрикують.

Натовп викрикує:

— **Прокопа!**

— **Гущу!**

— **Мажугу Семена!**

Панорамою трое: Прокіп, Гуща, Семен.

6

Обличчя Хоми. Похмурий сміх. Водянисті очі його зовсім зникли у зморшках сміху.

Покалічена права рука Андрія. Вона стискається в кулак. (Виходить дуже смішний кулак, але від нього мусять засвербіти око).

Хома з Андрієм стоять на воротах панського двору. Хома, все ще сміючись, показує руками: витерти сірника, запалити, і все це піде вгору, а на цьому місці буде гола земля, як долоня.

Вітер хитає верхки дерев. Вони гнутья від великого вітру.

Пора!

Вітер жене перекотиполе порожньою вулицею села. Блищать калюжі.

Пора!

Сонце в тумані заходить і зайшло за обрій.

Хома підходить до віконниці хати. Нахиляється до вікна.

— **Як вдарять у дзвін — виходь. Хто не вийде — палитиму.**

Хома відходить від вікна. Зникає в пільмі.

Напружене чекання нависло над селом.

Сіни. До сіней заходить з хати Панас. Він обережно відчиняє двері і виглядає в осінню пільму. Також обережно зачиняє і повертається до хати.

Хата Панаса. Панас мовчки бере з лави старого лемеша і задумливо зважає його на руці.

Хата Олекси Бедзика. Сам Олекса стоїть посеред хати і замахується залізною лопатою — чи зручна вона.

Хата селянина. Спиною сидить чоловіча фігура, тримаючи в руці сокиру. Нерухомо сидить.

Хата Андрія Волика. Маланка стоїть біля одвірка, Андрій нахилився до вікна та так і завмер. Тиша.

Хата Підпари. Спить Підпарина жінка на ліжкові; з лави підводиться Гафійка. Заглядає в вікно.

Обличчя Гафійки. Вона виглядає.

Подвір'я Підпари. Висока постать (сам Підпара) з рушницею. Ходить, стереже.

Підпара. Стоїть посеред двору, зіпершися на рушницю. Рішучість і сила.

Обличчя Підпари. Міняє вираз, прислухається.

Напливають на нього, гойдаються дзвони.

Дзвонять дзвони. Зразу помалу, потім хуткіш і хуткіш.

Набат.

Марко Гуща вийшов з панського двору. Ніч. Став. Слухає.

Дзвони гудуть.

Марко кинувся бігти до села.

Хата з темними вікнами. На подвір'я виходить кілька людей. Темно.

Видно лише, що вони озброєні вилами, кілками.

Марко біжить городами.

Хата. На подвір'я виходять люди.

Марко біжить далі.

Дзвони несамовито ревуть.

Подвір'я Підпари з боку вулиці. Підпара стоїть на воротах, тримає в руці рушницю і не ворухиться. Він чекає, щоб нікого не пустити до себе. Тільки через його труп можна йти.

Марко підбігає до церкви. Забігає в ворота. Біжить до дзвіниці.

Дзвіниця — невисокий дерев'яний поміст з дахом. На ньому розгойдуються дзвони, і якийсь чоловік розгойдується разом з ними.

Марко біжить по східцях нагору.

Дзвіниця. Чоловік скажено дзвонить. Убігає Марко, не думаючи зовсім, страшним ударом кулака збиває чоловіка з ніг.

Підіймає його і шпурляє з дзвіниці вниз.

Помалу гойдаються дзвони. Вони мовчать, хоч їхні вірвовки ще рухаються, як гадюки.

Марко дивиться крізь бар'єр дзвіниці.

З села вийшла маса людей. На небі, може, й місяць виглядає, осіння мряка, але можна натовп бачити.

Марко безсило, зі злості, вдарив кулаком по дзвоні і зараз же завмер — одчай.

Двоповерховий будинок Льольо. Світиться лише одно вікно. До будинку суне маса. Помалу йдуть і йдуть.

Раптом всі вікна будинку засвітилися.

Двері розчинилися, світло прямокутником ударило з дверей. На порозі — Льольо з револьвером. Стріляє, розмахує рукою.

Весь натовп пішов лавою до дверей. По східцях, у двері, далі.

Ясно освітлена вітальня Льольо. Дзеркала, рояль, стільці, квітки в вазонах, на вікнах завіси, електрика.

До кімнати ввалюється натовп. Поперед усіх Хома й Андрій.

Хома пустив кілком у дзеркало. Скло посипалось на боки.

Марко йде по селі. Помалу, втомлено. Голову похнюпив.

Проходить повз двір Підпари. Підпара стоїть в попередній позі і не рухається.

Обличчя Марка. Втомленість і досада.

Вітальня Льольо. Все розбито й розгромлено. Натовп метушиться по кімнаті, добиваючи рештки. Вибиті вікна, гойдаються від вітру завіси.

Панас возиться коло шафи. Вона його майже придушує.

Але йому допомагають, і шафа летить у вікно.

Ліва рука чиясь обламає галузки рослин у вазоні. Часом і права — покалічена — намагається допомогти. Це Андрій.

Хома підпалює якусь білизну, що її вивалено з комодів і затоптано ногами.

Будинок знадвору. Вибігають люди. Надворі повно людей.

Вогонь починає вибиватись у вікна, охоплює середину кімнат.

Будинок горить.

Обличчя Андрія, освітлене пожежею. Андрій торкає за плече Хому, що стоїть поруч і також дивиться.

— А гуральня?

Хома схаменувся. Аж підскочив на місці, кричить, розмахуючи руками.

Освітлені вікна гуральні.

На фоні юрби Панас і Андрій. Андрій бере у Панаса лівою рукою леміш, що ми його вже бачили.

З дверей апаратної вибігають фігури — робітники. Вони панічно тікають.

Мимо робітників, що вибігають, до гуральні забігає Андрій з лемешем у руці.

Апаратна. Великий паровик важко дихає, тягнучи пас. Паровик блищить від масла, електрика грає на манометрі та мідних частинах.

Робітників немає.

До маховика підбігає Андрій. Божевільно, небезпечно розмахує він лемешем. Потім раптом стромляє під пас.

Паровик. Пас злітає ліниво, як мертва гадюка, і стелиться по підлозі, здіймаючи наче куряву. Несамовито закрутився маховик. Аж двигтить уся машина, наче зривається з місця.

Андрій піднімає з землі леміш і люто кричить щось. Він подібний до хижої мавпи.

Андрій підбігає до паровика і починає бити по мідних частинах, по манометру. Пара починає йти, обволікаючи Андрія, роблячи його якимось силуетом.

Рука Андрія шарпає за дротинку гудка.

Пара сильно б'є з гудка. Пульсує, бо рука, що тримає дротину, тремтить, як у лихоманці.

До апаратної вдирається весь натовп. Серед пари, що йде з паровика, на фоні маховика, що скажено крутиться,— натовп, як якась дивна отара — багаторука, одно-голова.

Метушня натовпу по апаратній.

Цистерна зі спиртом. Андрій і Олекса Безик збивають покришку лемешем і лопатою.

Покришка падає, і зараз же легенький вогник охоплює спирт.

Горить спирт легенькими вогниками.

Олекса Безик підбігає і стромляє жменю просто в цистерну напитись. Вихватив назад руку — рукав почав горіти.

Олекса п'є з долоні. Рукав горить.

Олекса тікає геть. Він майже весь зайнявся. Цистерну обступили інші.

Олекса качається в калюжі, гасить на собі вогонь.

Натовп стоїть кругом цистерни, де горить спирт. Очі горять від жалю. Але не знають, як пити.

Крізь натовп біжить Олекса. Він мокрий, обгорілий та брудний. Він мало подібний до людини. Несе щось кругле в руках.

До цистерни підбіг Олекса. У нього в руках якась іржава штука з бляхи — вона колись була великою мискою. Він кидається просто до цистерни і черпає мискою спирт.

Миска в руках. Горить тихим полуменем.

Олекса тримає миску. Всі аж нахилились до неї, та вогонь зупиняє. Що робити?

Хтось хлюпає в миску з відра брудної води, і не вспів ще, здається, погаснути вогник, як люди нахилились до миски.

Будинок Льольо. Валяться стіни. Догорає.

7

Тиша була страшнішою за бурю...

Руїни гуральні. Чорний задимлений комин стирчить на осінньому небі настирливо й чітко.

Завалені стіни. З-під них здіймається димок. Ходять, ліниво сновигають поодинокі постаті людей. Діти порпаються в попелі. Віз під'їздить до руїн.

Віз. Селянин накладає на нього цеглу. Залізо якесь покручене, кафель з печі.

Середина гуральні. Стелі немає, частина стіни обвалилась. Силуети машин — побитих, погорілих і присипаних дрючками зі стелі і цеглою.

Андрій коло зруйнованої машини. Як понівечена жива істота, лежить вона на землі. Мідні труби побиті і погнуті. Розкритий бак. Андрій оглядає все і дивиться на свої руки — калічені.

Руки Андрія.

— **Ніхто — тільки нечиста сила могла таке зробити.**

Обличчя Панаса. Говорить.

Андрій і Панас на фоні понівечених машин.

До руїн забігає Семен Мажуга. Кажє:

— **По околицьніх селах козаки!**

Андрій безсило опускає плечі. Панас не знає, куди діти налякані очі, водить ними по долівці.

— **То це і нас постріляють?**

Обличчя Панаса. Передсмертний жах в очах. Він не може збагнути всього становища.

З усіх руїн гуральні швидко вибігають люди. Вони по одному, по двоє біжать геть. Кожний сам по собі. Кожний хоче втекти з цього проклятого місця, щоб ніхто його не бачив.

Панське подвір'я. Прокіп з Гушею лагодять сіялку. Вони заглядають до неї, чіпляють рукави до сошників.

Семен Мажуга мчить галопом на коняці.

Прокіп з Гушею. Це солідні люди — свідомість того, що тепер у них панська земля, зразу їх поробила відданими хазяями. Прокіп каже:

— **Засіємо, скільки сили. Громада обрала нас і довірила.**

Ключі на поясі в Прокопа висять цілим жмутом: тут і великі від стаєнь, і менші — від комор, і малі — від скринь.

На них лягає Прокопова рука і застигає.

Ворота панського подвір'я. Галопом забігає конем Семен Мажуга. Він мчить просто до сіялки.

Семен Мажуга зіскакує з коня, оповідає.

Прокіп спокійно говорить. Він вірить в свої слова, і йому дивно навіть, що може бути якось інакше:

— **Чого нам боятись? Ми тільки своє взяли.**

Панське подвір'я. Коло сіялки захололи з опущеними руками три постаті. Лише кінь Мажугин — надокучило йому стояти — рушає йти. Вулиця села. Де-не-де купки селян. Вони стоять, зовсім не жестикулюючи.

Купка селян. Панас оповідає, дивлячись у землю. Інші стоять, і жах прибиває їх. Вони гнутья, не знають, сісти їм чи лягти.

— **Через них усім нам загинати... Хто намовляв па-
лити? — Вони!..**

Вулицею йде Хома з Андрієм. Хома жестикулює, гаряче щось доводить, його очі блищать лютою радістю.

— **А ціпи та коси нащо? За нами сила!**

Купка селян, побачивши Андрія та Хому, одвернулась. Коли останні підійшли ближче, щоб і собі порадитись з людьми — вся купка розтала, всі розійшлись, залишивши Хому й Андрія, що розводить руками, нічого не розуміючи.

Увечері горіли околишні села.

Село. Навкруги нього кілька вогняних стовпів, і все небо заллято полум'ям.

На ранок Підпара надумав.

Лампада перед іконою ледве блимає. Вогник її відбивається на іконі.

Хата Підпари, в якій горить лампада. До хати набилося багато людей, навіть у вікна заглядають і в відчинені двері.

Підпара суворий і рішучий. Промовляє помалу, тихо:

— **Тепер він панське бере, а потім і ваше.**

Обличчя Підпари.

— **Коли б не вони — все було б спокійно...**

Обличчя Підпари.

— **За що ж усе село відповідатиме?!**

Панас Кандзюба прояснів. Він догадався нарешті, який пропонує Підпара вихід. Він йому такий логічний здається, що він наче аж радісно кричить.

Всі збори здригнулися і завмерли.

Тремтить жіноча рука, закриваючи лице. Руку прийнято, це — Гафійка. Вона стоїть тут у хаті біля печі і божевільно дивиться.

Село. Над селом висить напис:

Усі на сход!

Хата Андрія. Маланка стоїть на дверях, не пускає Андрія йти. Вона майже висить у нього на шиї і голосять.

Андрій відпихає її з дороги. Йому смішно її слухати.

— **Я маю одзнаку од пана. Мені своїх не страшно.**

Покалічена рука Андрія. Жахливий шматок м'яса з одним пальцем.

Бур'яни за селом. Починається ліс. До лісу йдуть Марко й Гафійка. Гафійка спіткнулась. Марко не дав їй упасти, обняв. Гафійка спочатку пручається, потім тупиться до Марка.

Іхні обличчя. Напруженість, нервовість і радість.

Село. Площа коло церкви. Багато народу — всі стоять з різною зброєю — рушницями, косами, дрючками. Стоїть осіння мряка, калюжі від дощу блищать. Почувається, що всі мовчать, і тиша придушує всіх до землі.

Посеред натовпу майданчик. Стоїть Підпара з рушницею.

Панас з рушницею. Максим — староста.

Максим витягає з кишені медаль і вішає її на шию. Потім чіпляє знак на груди.

До натовпу під'їздить Семен Мажуга. Злізши з коня і прив'язавши його до паркана, він підходить до Максима.

— **Здоров, Максиме! Діло маю до тебе.**

Максим ударив Семена в лице.

Семен відсахнувся — за що? Між ним і Максимом стає Підпара і зводить рушницю.

Рушниця стріляє.

Семен схопився руками за бік і почав хитатись, оглядаючи всіх жалібними очима. Потім кинувсь тікати наосліп, заплітаючись ногами, як курка, якій відрізали голову. Семен спіткнувся за свою ногу, впав у велику калюжу, задривав увесь і залишився лежати.

Підпара витягсь і зіперся на рушницю. Він суддя, якому всі підкоряються. Викликає:

— **Хома Гудзь!**

Всі оглядають один одного. Хоми немає.

Підпара продовжує:

— **Андрій Волик!**

Маланка, що виглядала з-за чийогось плеча, прорвалась наперед і впала на землю, б'ючись об неї.

З натовпу виштовхнули Андрія, і він упав перед Підпарою на коліна — блідий і пошарпаний. Він уклонився в землю, виставляючи наперед покалічену руку.

— **Хрестись!**

Андрій покірливо підніс скалічену руку до лоба.

Підпара вистрілив.

Тіло Андрія потягли за ноги в баюру, але раптом кинули, злякавшись.

Семен, що лежав у болоті, почав підніматись. Він зіперся на руки й на ноги — як великий складаний ніжик, піднявся потім на ноги і раптом упав, як сніп.

До Підпари ведуть Прокопа. Він іде ніби спокійно, але білий весь, як крейда. Підійшов і став. Пронизливо дивиться Підпара.

— **Даси одвіт перед богом.**

Обличчя Прокопа. Тремтять губи.

— **Хіба ти піп?**

Мовчанка. Всі не можуть дивитися Прокопові в вічі. Лише Підпара один не зводить очей.

Прокіп вклонився на чотири вугли. Він прийняв смерть, як щось неминуче. Його губи ворухатся:

— Простіть мене, люди. Може, кому чим завинив...

Прокіп дістає з кишені ключі і передає ближньому чоловікові. Потім дістає гроші і віддає.

— Гроші громадські... Ключі від нашого хазяйства.

Панас вистрілив. Дим густий від старої рушниці.

Дим розвіявся. Прокіп лежить в калюжі, горне під себе землю однією рукою, а другою простягає щось, наче дає комусь. На долоні Прокопа останні дві громадські копійки.

Страшне лице Хоми Гудзя напливає з туману. Він люто сміється, але не можна напевно сказати, що це сміх — можливо, щось інше, таке ж неймовірне.

— Ой, попалю ж я вас, багатії!

Обличчя Гудзя.

Вечір. Сільська площа. Дощ. Там і там лежать розкидані люди і мокнуть в калюжах.

Марко і Гафійка біжать по лісі.

На світанні козаки вступили в село.

Ідуть силуетами козаки. Помалу-помалу ідуть.

**...А пожежа була іскрою, що з неї загорілась
велика революція...**

ЦАРСЬКИЙ ОСТРІВ

...На кін виходять розхвильовані актори. В добрих старих театрах поблизу хлюпає, виблискує, гомонить море. Актори готуються грати, вийшовши перед глядачеві очі. Котурни стоять осторонь — їх швидко будуть прив'язувати до ніг. Народу набилося багато від усіх усюд. Порохняві, стомлені гості не встигли ще й покупатися в морі. Діти пишуть на руках у матерів. Плідна, багата радість коливається скрізь. Сонце сліпить очі і перекочується помалу на небі. Сонце — головний герой п'єси: воно щедро лле тепло і втому, радість і сіяння. Щедро воно притягає до себе в блакитну глибину всі випари, земні подихи, людський піт і запах сандалів із натомлених ніг. Герой п'єси — сонце, що живе в своїй блакитній глибині...

СМЕРТЬ

Зелений високий острів. Море. Ранок. Сонце невисоко над хвилями — то ховається, то випливає з хмар. На морі, недалеко од берега — парусник. В цю хвилину видко здалеку, як на ньому збивають паруси і кидають якоря. Ближче — видко палубу, на котрій вештаються люди. Ще ближче — хльоскає на легкому вітрі клівер. На палубі страшна біганина — люди військові в погонах, але досить потертого вигляду. Це — не ті прилизані вороги в новеньких шинелях, якими їх дехто собі уявляє. Одіж на всіх різномаста. Кілька офіцерів одягнуто трохи краще, але не зовсім по-військовому.

Лише погони їхні аж сяють. Увесь загін складається з багатьох офіцерів, «вольноопределяющихся», і наполовину — з солдатів. Загін дисциплінований — навіть метушня має такий характер. Усіх біля тридцяти чоловіка. Під час метушні можна помітити, що всі лаштуються, як перед оглядом.

Одна річ може притягти пильнішу увагу. Це — вірвовка, що її перекинуто через рею. Вона похитується на вітрі. Один кінець її — петля, така, як у шибениці, петля опускається над самою палубою. Другий кінець — там прив'язано кілька шматків старого заліза — пудів до десятка. Вище петлі на метр — прив'язано короткого патика. Уся споруда якась дивно самотня і наче жива. Її варт уважно оглянути, бо вона викликає різні думки і здогади. Підходить вояка — фельдфебельського вигляду. Він шарпає за той бік вірвовки, до котрого прив'язано залізо, тягне вірвовку, петля підіймається вгору, підіймається вище — аж до того моменту, коли патик на вірвовці упреться в рею. Солдат пускає з рук вірвовку, петля опускається і знову повисає над палубою. Машинерія цілком справна!

Тим часом солдати й офіцери вже стоять струнко вздовж борту. Посередині на палубі поставлено невеличкого столика, біля нього сидять троє старших. Перед ними — четверо обшарпаних, босих матросів і трохи збоку — хазяїн парусника. Очевидно, на палубі панує страшна мовчанка. Трохи похитується палуба парусника від хвиль — і це єдиний поки що рух на палубі, коли люди наче хиляться, шукаючи рівноваги. Офіцери за столом розмовляють між собою. «Повісити», — каже старший. «Зараз же повісити», — додає другий, і третій — нахилиє голову. Хазяїн парусника тремтить, і тремтять його ноги. Старший офіцер устає од столу. «Суд засудив винуватого до шибениці», — каже він. «Хай винуватий вийде наперед», — каже другий і робить паузу, оглядаючи команду парусника. «Ми повісимо всіх п'ятьох, коли не буде винуватого», — закінчує другий. Четверо матросів парусника відчують смертельну тугу. Вони бліді і дивляться на палубу собі під ноги. Хазяїн раптом падає навколішки і лізе по палубі до столу, біля котрого стоять судді. Він лізе довго і застигає біля столу у мовчазному поклоні — чоло його упирається в палубу. «Хто стояв біля керма цієї ночі?» — питає старший суддя. «Хто нас підло обдурив?» — питає другий. Четверо матросів стоять, як кам'яні. Раптом хазяїн повертає голову і дивиться на одного. Не зразу, дуже поволі, троє матросів починають показувати своє хвилювання і вагання. Їхні очі поза їхньою волею хотять дивитися на четвертого матроса. Спочатку це робиться крадькома, ніби непомітно, але потроху й потроху — очі вже не можуть одірватися від

четвертого. Останній підводить голову і одхитується назад, зустрівши стільки мовчазних очей. Він не може терпіти. «Це — я!» — тільки губами каже він. Крапля холодного поту лізе по його скроні. Хляскає клівер.

З прови видко люк до трюму. За люком — вся попередня сцена. З люка висовується голова у військовому кашкеті — потилицею до прови. Людина вище й вище підноситься з трюму, ніби її звідти підіймає, випихаючи крізь люк, машина. За спиною в людини висить сурма. Людина не похитується і не ворушиться, лише підноситься і підноситься з люка. Вже показалися й босі ноги. Людина переступає край люка (вона вилазила по драбинці) і стає на палубу, обличчям до суду, до шибениці, до смерті. Тримаючись дуже прямо, людина швидко рушає до корми. Кілька швидких кроків — вони такі контрастні із загальним затриманим рухом на палубі. Потім кроки стають повільнішими, ще повільнішими, людина все притишує й притишує ходу, бо вона йде назустріч смерті. Нарешті зупиняється на вільному шматкові палуби перед столом і суддями. Обличчя людини спокійне, але бліде. Це — не герой, котрий може бравувати й вихвалитися, цим керує необхідність, неможливість інакше повернути справу. На голові в нього солдатський кашкет, червона зірка червоноарма, це — той же сурмач, котрого море вже викинуло раніш на острів. «Хай не гине невинний, це зробив я», — каже сурмач і поправляє на голові картузика так, як герой поправляє ознаку свого героїства.

В офіцера на губах легенька усмішка. Він дивиться на сурмача, потім дивиться на петлю, що похитується над палубою, і витримує довгу паузу. «Це, значить, зробили ви?» — каже він нарешті і робить вигляд, що запалює цигарку. «Вам хочеться, щоб ми вас повісили?» — питає він, удаючи, що пихкає димом. Люди біля борту — офіцери й солдати — однаково зацікавлено слідкують за сценою. «Принесіть стільця», — каже суддя. Хазяїн за момент ставить біля столу табурета. Сурмач, не чекаючи запрошення, сідає. «Як вас звати, милий?» — питає офіцер. «Мене будуть швидко звати шибеником», — каже сурмач зосереджено і серйозно. «А якої ви частини?» — «Я з частини німих», — каже сурмач і посміхається із свого дотепу. По паузі додає: «І глухих також». — «Але — не безсмертних?» — в'їдливо запитує другий суддя. «Проте непереможних!» — в тон йому відповідає сурмач. «Що це за острів?» — питає старший офіцер розгублено. Він не

знає, про що йому далі питати. Сурмач знизав плечима, ніби кажучи: «Хіба ж мені відомо?»

Острів за півкілометра від парусника, як зелений привабливий порятунок. Парусник вкривається парусами і починає плисти. Палуба парусника. Сурмач стоїть на палубі з петлею на шиї. Повз нього проходить матрос, котрого він визволив від смерті, несе коротку дошку. «Прошу тебе, друже, причепи ще стільки ж грузу, щоб мені не мучитись»,— каже сурмач, не дивлячись на матроса. Той мовчки киває головою. Сурмач дивиться на море, воно хлюпоче поволі дуже, ніби кожна секунда розкладається на безліч секунд і кожна не хоче бути останньою в житті. Очі дивляться на острів, хилитаються там дерева, поволі-поволі мряка заволікає очі, і плывуть повільно уривки різних картин і різних думок. Ось хилитаються повільно трави, поволі, ледве посуваючись, летить птах. Дикі хащі. Крізь них продирається сам сурмач. Він біжить що є сили, але мало посувається наперед. Усі його рухи кажуть за те, що він страшенно хоче втекти, але він ледве-ледве посувається. Одразу на його шляху постає темний вхід до печери. Він запливає до неї. По той бік — прекрасні луки. По луках бродять люди в білому. Нереальність. Мати простягає до сурмача руки — «сину!» Але сурмач біжить далі, сестра простягає руки — «брате!» Сурмач — далі. Батько з розрубаним чолом (колись замучений) простягає руки — «синочку!». Сурмач поминає всі ці свої спогади. Він зустрічає командира: «Негайно на берег! Ми їх усіх втопимо в морі!» Командир осміхається і маше безнадійно рукою. «Кінчай!» — кричить командир і зникає. Сурмач — сам на зеленій траві. Поступово крізь траву з'являються дошки палуби і ноги з острогами, що стоять перед сурмачем. «Кінчай!» — кричить офіцер, махнувши рукою. Груз лежить на дошці над морем. На палубі за дошку тримається солдат — фельдфебельського типу. Загальний вигляд парусника з повними парусами. Кат пускає з рук дошку, груз летить за борт, сурмач, схватившись за петлю рукою в останню хвилину, вилітає аж під рею. Патик упирається в рею, вірówka рветься, сурмач падає за борт, в море. Упірнає глибоко в воду від високого падіння. Парусник пішов під повним вітром.

Сурмач випливає на поверхню. Він перевертається на спину і знімає з шиї петлю. Починає плисти. Упірнає і знову пливе на поверхні.

ОСТРІВ

Острів заріс дрімучим лісом. Над морем острів підіймається високо: він лежить на морі, як зелена шапка. Колосальні дерева, як свічки в два обхвати,— буки, соснові ділянки, самшитовий ліс з мохом, що звисає з вітів, як бавовна. Все тихо, скрізь тиша, спека, як у парнику. Звірі сплять серед кущів у холодку. Галявина з кількома дуплянками, щось борсається в траві біля бджіл. Мале ведмежа простягає лапу до вічка, ведмежа манить запахом меду. У ведмежати на шиї стрічка. Ведмежа раптом тікає від бджіл і кричить на всю галявину. А може — то тільки здається, що воно кричить, бо навкруги ясний, сонячний, спечений день.

На берег набігає море. Сонце виблискує в хвилях. Морська вода ворухить колоду на піску. Гнила чорна колода. Трохи далі по березі — така ж чорна маса. Піднеслася в повітря рука — це людина. Цікавість робить великий стрибок у напрямку до нахідки — так, це людина, вона біла, як крейда, і плюється морською водою. Молодий хлопець, симпатичний і приємний для очей. На ньому звичайна одяга рибалки чи матроса на дубкові, котрий возить кавуни й зерно на наших морях. На голові — обліп її мокрий, поганенький військовий картузик. На ремінчику через плече — невелика мідяна сурма. Очевидно, людина має професію — сурмити. Вона ворухиться на березі, як хробак, бо її з'їдає біль від морської води в шлункові. Затихає і знов корчиться, викликаючи в глядача бажання допомогти їй. Та нікого поблизу немає. Ніхто не допоможе сурмачу. Він раптом підносить руку до голови, ніби не пам'ятаючи, що він робить, можна чекати, що він почне виривати волосся з голови, — ні, він спокійно здіймає картузика з голови і викручує з нього воду. Потім помалу пальцями виправляє зірку на кашкеті, що була зігнулася під час попередньої операції. Надягає картуза на голову і знову безсило падає на спину. Коли заглянути йому в вічі — вони спокійні, розплющені, трохи насмішкуваті, але стомлені. Знову сідає сурмач і, машинально повівши рукою по грудях, намацав ремінець, потяг його, дійшов до сурми і цілком звичним професійним рухом направив її до рота. Для початку заграв він, звернувшись до моря, якусь одну ноту, що, як камінчик, поплигала по воді. Потім заграв веселого танку — як подяку за своє врятування. Навіть

сам підвівся на ноги і спробував потанцювати, та зараз же майже впав на пісок, не віднімаючи сурми од губів.

Острів із моря здається дуже великим. Коли трохи наблизитись — він ще більшає й вищає. Сурмач на березі сидить, грає. Перед ним уже стоять, завмерши, четверо бородатих людей. Вони стоять в одну лінію і не рухаються, тримаючи біля ніг берданки. Одяг на них напіввійськовий, є погони і нашивки на рукавах, котрі показують, що служаки ці вже поверхстрочні. Бороди широкі й різноманітні: лопатою, цапом, бакенбардами, але бороди всі солідні й укохані. На головах спеціальні солдатсько-мисливські картузи з кокардами. Погляди суворі й зосереджені. Сурмач не перестає сурмити, бо тоді може статись якась неприємність або ще щось гірше. Сурмач дивиться на тіні людей, тіні простяглися перед ним і не ворухаться. Вираз обличчя у всіх поступово іншає. Була жорстокість мисливців, потім цікавість, зацікавленість грою і чудним, незрозумілим хлопцем, котрого викинуло море. Сурмач грає і не віднімає сурми від уст.

Наче вихор або протяг, забігає до цієї непорушності дівча — воно вийшло вже з дитячого віку, але не стало ще жінкою. Вона вибігла з-за кущів і підбігла до сурмача. Зупинилася. За нею — з-за кущів також — пришкунделяло ведмежа, котрому на острові не пощастило спробувати меду. «Та в нього зовсім немає бороди!» — каже в захопленні дівча. Вона поправляє на собі старомодну-старомодну, довгу-довгу сукню. Поправляє косу і продовжує: «Ти наче з шибениці увірвався!» На шиї у сурмача дійсно видно темну смугу, наче здерто шкіру. З появою дівчини бородачі підійшли ближче. Дівчина — їхній бог і генерал. Те, що дівчина просто подивилася на незнайомого, — наблизило і їх до сурмача. «Тебе повісив цар?» — запитує дівчина. Один із солдатів — старший — спробував перебити її. «А ти хіба, тату, не казав мені, що цар вішає людей?» — звертається до нього дівчина. Ведмежа сідає біля дівчини і прикладає лапу до вуха — ніби слухає. Сурмач підводиться на ноги. «Я упав за борт парусника і ледве не втопився», — каже сурмач і весело оглядає бородачів. «Цар тепер людей не вішає, бо поламалися всі шибениці!» — продовжує сурмач і нахиляється почухати за вухом ведмежа, котре слідом за своєю хазяйкою відчуло довіру до безбородого юнака. «Тепер, певно, людей стріляють?» — цікавиться батько дівчини. «Ще й як стріляють!» — сміється сурмач. «Чи

кінчилася вже війна? — питає другий. — Ми вже більше року не маємо звісток». — «Ми не покладемо зброї, доки не винищимо всіх наших ворогів», — урочисто каже сурмач. Ведмежа торкнуло лапою ногу сурмача і, притягнувши таким чином його увагу, віддало сурмачу честь другою лапою.

Всі засміялися, бородачі погладили свої бороди і мовчки загордилися ведмежам. Дівчина непомітно оглянула сурмача, що нахилився знову до звіра. «Я не офіцер. Але й офіцерам віддаємо ми тепер іншу честь!» — пояснив сурмач ведмежаті.

Сонце коливається в воді моря. Хвилі лізуть на берег і одкочуються назад. Ще хвилі — докочуються до слідів на піску. Але людей вже немає. На стежці біля чудернацького пенька проходить сурмач з дівчиною. Ведмежа — на руках у сурмача. Дівчина трохи попереду. Хлопець — стрункий, сухорлявий, мокрий, босий. «І по містах є красиві жінки?» — питає дівчинка. «Багато жінок і хлопців», — чує вона відповідь. Обое проходять повз пеньок і зникають за поворотом доріжки. Зараз же з'являються четверо мисливців. Раптом зупиняються і обурено придивляються наперед. «Це та холера, що краде бджіл!» — каже тихо один. «Вдар, Петя», — наказує старший. Бородач Петя піднімає рушницю і довго цілиться.

Глядачеві мусить зробитися лячно — так довго мисливець наводить зброю. Нарешті — постріл. Ідуть впевнено наперед. Повертають, ідуть. На траві серед кущів сидить сурмач, біля нього дівчина. Мисливці підходять. Сурмач підводить голову і каже: «Ви йому геть чисто голівку одбили!» Показує на долоні невеличкого птаха. «Хай він не їсть наших бджіл. Це — бджолоїд!» — відповідає стрілець.

Стовбур білого бука. Вирізано шматок кори і защемлено жука-рогача. Він ворухиться. Сурмач стоїть в групі мисливців за двадцять кроків і цілиться в бука. «Попади рогачеві між роги!» — сміється старший. Сурмач вистрілив.

Дівчина побігла до дерева і підбігла до жука перша. Роги були з одного боку, а куля потрапила зовсім з іншого. Дівчина рішуче взяла жука і повернула його так, що слід від кулі прийшовся якраз між рогами. «Попа, попа!» — закричала потім дівчина. Бородачі з повагою подивилися на сурмача. Останній скромно опустив очі. «В золоті погони я стріляв краще», — сказав хлопець.

Бородачі подивилися на нього, але нічого не зрозуміли. «Це тепер так називається мішень?» — запитав один. «Така тепер у нас мішень!» — одповів сурмач.

КАРТИ

Коли поблукати островом серед зелених велетнів — буків, дубів, сосен — і вийти на галявину, на шпиль одного підвищення, невеличкої гори, — перед очима вималюється фортеця. Навкруги неї зелена трава, і з одного боку, з-під кам'яної стіни, дзюрчить ручай. До воріт на гору веде стежка. Фортеця вся — як невелике селянське подвір'я. Кам'яна стіна, і всередині — до стіни притулилися будівлі. Є ганок біля білою глиною вимашеного будиночка старшого мисливця. Кухня. Сарайчик із топливом. Будка, в котрій живе ведмежа. Невеличка башта для вартового — з бійницями. Касарня, в котрій живе п'ятеро солдатів. (Усього на острові солдатів одинадцятьо: сім у фортеці і чотири в лісі по халупках). Над баштою триколовий прапор. По подвір'ї ходить півень. Спечний день, порожнє подвір'я, дерево, що росте під стіною, не дає тіні.

Кухня. Бородатий куховар, прив'язавши до шиї бороду, порається біля плити. Він щось куштує ложкою і посміхається весь час до своїх думок. Погордливо розправляє вуса і надимає груди. Рідина з ложки падає на гарячу плиту, здіймається пара і заволікає обличчя куховара. Серед неясного тла постає молодий безбородий солдат — куховар сам своєю персоною. Біля нього дівчина. Він погладжує чорненькі початки вусів на верхній своїй губі і підморгує лукаво оком. Робить елегантний рух рукою і раптово підскакує на місці. Це вже — бородатий його образ, старий куховар, що опікся рідиною, котра вилилася з ложки внаслідок елегантності. Та це швидко минає. «Він каже, що я наймолодший з них усіх!» — усміхається куховар і замислюється. «Дійсно — це походить на правду», — думає він далі. «Такий симпатичний парняга», — промовляє куховар до того ж варева, котре він мішає ложкою.

Кімната старшого на острові. Меблі з дощок, чисто прибрані. Посередині стіл, біля столу солдат з ножицями коло шматка матерії. Це — кравець, що шиє сукню дівчини. Він міряє шпагатинкою довжину, зав'язує вузол, приміряє ще й, врешті, звільняє дівчину. Та тікає з хати,

залишивши кравця та свого батька. Старший стоїть і дивиться на роботу. На стіні з-за його спини великий портрет царя, нижче — царська родина. «Поший, Оверку, на зріст», — каже старший. Кравець не заперечує. «Вона росте, як коза, — каже Оверко, — як тая коза, що ми її бережемо для царської рушниці». Старший посміхається. Старший бере книжку, що лежала на столику в кутку перед іконами, і звично розгортає її. Це, очевидно, єдина втіха старшого — розглядати написане в книзі і згадувати тих, котрі писали до неї. Це, певно, щоденний ритуал, яким уцікавлює своє життя старший. На сторінці написано: «Дякую за службу. Микола». На іншій сторінці: «Його величність забив сьогодні козу. Зволив сказати, щоб цей острів назвати царським і закопати в землю дві бочки токайського, сто пляшок венгерського, барило меду. Решту вин берегти, як зіницю ока. Міністр двору (підпис)». Ще далі: «Його величність з шатра не виходив цілий день. Дав англійської солі. Лейб-лікар (підпис)». Остання сторінка: «Сподобалось. Приїду ще. Микола». Старший складає книжку і кладе її на місце. Каже до кравця: «Коли їх виглядати?» — «Мабуть, не швидко, — відповідає кравець, — коли вже й золоті погони тепер не в моді». Старший сердиться: «Ти не дуже слухай того хлопця». Кравець пробує захищати сурмача. «Він такий милий — каже, що я один наймолодший з усіх!» Старший одягає окуляри і насмішкувато дивиться на кравця.

Дівчинка заглядає крізь віконечко до касарні, де сидять четверо бородачів і п'ятий — сурмач. Вони грають у карти, сидячи на підлозі. Весела вдача сурмача дає йому натхнення: він грає, як митець. Його рухи страшенно поважні, він тримає карти, як який міністр не тримає міжнародної угоди. Серед усіх бородатих — він мимоволі хоче й собі гладити бороду, але, не довівши до краю цього автоматичного наслідування чужих рухів, опускає ліву руку. Гра якась чудна, старовинна, сурмач силкується її розуміти і зосереджено грає. Раптом він бере одну карту в себе і показує її сусідові. «Це винувий валет чи бубнова краля?» — питає сурмач. І дійсно, карти неймовірно засмальцьовані. «Це дама — бачиш, он крапка є на лобі!» — відповідає сусіда. Грають далі. Дівчинка слідкує з вікна. «Хлопці!» — раптом кричить сурмач і кидає карти з рук. Всі здригнулися. «Хлопці — молодці! Є нова гра з фронту», — каже сурмач. Дівчина затуляє вуха долонями. Сурмач хватає з голови картузика і кидає його на підло-

гу посеред грачів. «Оце буде банк,— кричить він.— У цю гру сам цар грає і не завше очко набирає!» Сусіда зацікавився картузом і знаком на ньому — зіркою. Питає, а картузик іде по руках, і кожний роздивляється зірку. «Це носять усі солдати тепер, котрі знають, куди їм стріляти, і котрі ніколи не мажуть»,— урочисто відповідає сурмач. Його сусіда показує свою стару кокарду. «Справжні стрільці носять тільки зорю»,— безапеляційно заявляє сурмач. Другому грачеві незрозуміло, чому саме п'ять кінців у зірки. Він запитує про це, показуючи на пальцях цифру п'ять. «Є п'ять країн світу, і на кожну показує один кінчик зорі». Дівчинка уважно прислухається до розмови і раптом зникає від вікна.

Одчиняються й зачиняються, наче самі собою, двері хатини, ніби пройшов вихор. Ще двері. Ще дверцята. За верхом скрині, котрий раптом падає і зачиняє скриню,— дівчина. Вона замислилася, перебираючи в руках різні клаптики матерії. Вона розчарована, бо не знаходить потрібної речі. Її очі блукають по кімнатці, доходять до вікна, дивляться—і помічають трикольоровий прапор над баштою. На дівчинку знаходить спокійна усмішка— вона до чогось додумалась.

Гра вже зробилася дуже азартною. Всі захопилися грою і пожвавішали. У сурмача на голові картуз козирком назад. Він банкує, щось приказуючи до кожної карти. Дивиться крізь двері на подвір'я, бачить, як помалу спускається з башти прапор. «У вас революції тут не було?»— питає сурмач. «Це коли студенти бунтують?»— питає бородач. «Студенти—гідра! У революції солдати й матроси мають голос»,— починає оповідати сурмач. Він починає про окопи і людей в окопах—вошивих, хворих, мертвих. Про гори трупів після атаки. На вузькій річці провалилися на льоду, стоять по пояс над льодом солдат німецький і руський. Як божевільна, рветься коняка, запряжена в гармату: решта коней лежить без руху, і людей десь розкидав ворожий набій. Сурмач оповідає про ниви, витолочені боями, розриті, розкопані. Безліч хрестів і могил понад дорогою. Процесії ранених, калік. Обличчя сурмача. «У банкові 500 карбованців»,— каже сурмач несподівано. Посередині лежить ціла купа зеленого листя з різних дерев—гроші. «Я йду по банкові!» Він набирає карти і горне до себе всю купу листя. У відчинені двері він бачить, як прапор підноситься і стає на своєму місці. Не хватає тільки одного кольору:

прапор має лише двоє полотнищ. Сурмач оповідає далі грачам про війну, розмахуючи руками. Генерал-мумія, високий і засушений, говорить у землянці по телефону. Він хвилюється, щось кричить у трубку і раптом валиться на стіл непритомний. З окопів вилазять солдати і, поклавши рушниці на плечі, прикладами догори, рушають назад. Порожні окопи. Лежать трупи.

Дівчинка, зачинившись в кімнаті, ножицями вирізує з червоного шматка прапора зорі. Вони незграбні, великі. «Найкраще стріляє батько — йому я дам найбільшу», — каже собі дівчинка і старанно працює ножицями.

Сурмач сурмить. Навкруги нього зникає день і касарня, постає чорна, глупа ніч. Повз сурмача пробігають поодинокі солдати й матроси, наче йдучи на штурм. Їх безліч. Біжать солдати, робітники в цивільному, але з рушницями, проводять городовиків, біжить офіцер, зриваючи погони з плечей, тягнуть кулемета по землі, пробігає гармата і, нарешті, грузовик, повний людей і зброї. Потім — панцирник, неповорткий, як черепаха. Сурмач сурмить, і знову — навпаки вже — зникає ніч, видно бородатих його товаришів, касарню фортеці і купу листя. Сурма пересовується за спину. «Цареві дали по шапці!» — каже сурмач, і в уяві слухачів вимальовується чудний образ царя в мантиї і короні, якась рука, велика і міцна, б'є його по короні. Слухачі здивовані до краю.

Дівчинка вибігає з кімнати, біжить до касарні, до того свого віконечка, де вона раніш уже підглядала. На її здивування — там сидить просто на землі її батько і плаче. Нахиляється до нього, щоб утішити, але батько плаче нестримно, і сльози котяться по бороді.

Сурмач стоїть у гурті грачів біля стіни, на котрій написано крейдою колони цифр — вигравів і програшів за кілька років. Цифри — майже астрономічні. Одну колону закреслено навхрест зверху донизу. По ній, очевидно, хтось розквитався. Справді, перехід на могилку з хрестом стверджує ту думку, що грач покінчив свої рахунки із життям на острові. Сурмач у гурті. Починає закреслювати всі колонки цифр. «Однією партією в очко ми ліквідували старі борги!» — каже сурмач і не зупиняється, доки не закреслює всіх колонок на стіні. «Треба заарештувати вашого старшого і кинути цього острова, щоб повернутись до нового життя», — тоном проповіді виголошує сурмач.

За вікном — старший і його донька сидять на землі. Старший невидячими очима дивиться перед себе. Дівчинка гладить його по голові. Старший шепоче: «Мене заарештувати?! Ще побачимо, як-то воно вийде!»

РОЗПОВІДЬ

Ліс і кущі на схилі крутої гори. Ближче крізь кущі видко, що під ними лежить і не рухається людина — мертва наче. На спині в неї сурма. Гвинтівка, випавши з рук, зачепилася шпагатиною за галузку і похитується разом із нею. Стоїть дерево. Раптом од нього одривається галузка і падає додола — від кулі. На нижній корі іншого дерева раптом з'являється крапка чи дряпина — теж куля. Здійнявся пил із землі, злетіли листочки — знову куля. Жодної людини ніде не видко. Зламане молоде деревце, чорна яма біля нього — від набою. Гладенька кора товстого дерева. Раптом з'являються одна за одною чорні крапки — кулі з кулемета. Ще — падає галузка з дерева. Здіймається цілий вихор із землі торішнього опалого листя. Людина під кущем заворушилась. Вона поплазувала по землі в тому напрямку, як вона лежала. Це — інстинктовий, майже позасвідомий рух. Гвинтівка залишилась висіти на кущі. Людині видко чийсь ноги, що витикаються підшвами до неї з трави. Мрець лежить горілиць, руки розкидані, чудний ракурс з того місця, як дивиться на нього сурмач. (Це він!) П'оза неймовірна — людину зустріла смертельна куля. Сурмач підповзає ближче. На нього дивляться скляні очі ворога. Так, це ворог, в нього на плечах є погони. «Обдурили тебе, землячок», — каже сурмач і шарить по кишенях у трупа. «Дай, браток, закурити!» Сурмач скручує цигарку, запалює її і солодко затягається. Курить. Потім, машинально одкозирявши мертвякові (так роблять після прикурки), сурмач повзе далі. Він часто зупиняється, його, очевидно, контужено.

Це все — сурмач на подвір'ї фортеці оповідає. Надворі вечір. Слухачі — ті ж солдати, дівчинка, ведмежа, осторонь трохи — старший. Куховар і кравець теж у гурті. Старший скидає мундир і тримає його на колінах. Говорить: «Ти нам розповів, що билися свої із своїми. За що?» Сурмач оглянув чотирьох своїх спільників поглядом переможця, мовляв, «що я вам казав?», і одповів:

«Одні були за революцію, а другі — за царя». — «Тепер дивись уважно», — перебив його старший. Він дістав з кишені ножа і помалу споров собі погони. За погонями — пішла кокарда. Все акуратно поклав на землю. «Принеси, Оверку, зарізаного». Оверко пішов до кімнати, виніс пошматованого ножом царя, поклав на купу. «Ти думав, що будеш володіти моїм островом?» — сказав старший. Оверко приніс прапор і поклав його на землю. Старший дістав револьвера з кишені і поклав собі на коліна, на мундир. «Ти мій арештант, хлопче», — сказав до сурмача. Сурмач зняковів і розгублено подивився на бородачів, але ті не протестували. «Ми за революцію, а тебе ми не знаємо!» — закінчив старший. Велика довга пауза. Ніхто не знає, що має трапитись далі. Дівчина злякано дивиться на батька. «Спорить із плечей погони», — наказує старший. І знов пауза, коли люди борються із своєю приголомшеністю. «Розповідай, хлопче, далі», — каже сурмачеві старший. Сурмач, ще не розібравшись у всіх своїх думках і здогадках, поволі продовжує почату розповідь.

Учуднений план оповідання. Сурмач блукає лісом. Сходить по якихось схилах. Іде обережно, як мисливець, котрий боїться пополохати звіра. Дерев меншають, ідуть куші і, нарешті, внизу видно, як виблискує море. Біля берега стоїть парусник на якорі. На березі — шлюпка і матрос біля неї. Палуба парусника гола: паруси змотано, і людей не видно. Сурмач підходить до матроса. «Де у вас тут лазарет?» — питає сурмач серйозно. Матрос ніяково дивиться. «Виклич сюди головного лікаря», — продовжує сурмач. Матрос одступає до шлюпки. «Може, хоч шматок хліба є?» — нарешті питає сурмач матроса і пррстягає йому руку. — «Здоров, братішка!» Матрос здоровкається з сурмачем і зацікавлено його оглядає. Потім запрошує до шлюпки. Сурмач сідає до весел і гребе в напрямку до парусника. «Кого чекаєте?» — питає сурмач, схиляючись і розгинаючись. «Якогось вантаж, а якого, і сам не знаю. Певно, контрабанда», — поволі говорить матрос. «А куди йтимете далі?» — питає сурмач. «Уздовж берега день путі», — інформує матрос і раптом починає пильно дивитися на сурмача, що дужче став налягати на весла. Очі сурмача звернені на берег — там з-за дерев вийшов на берег загін — до 30-ти чоловіка. Човен причалив до парусника, матрос і сурмач вискочили на палубу. Палуба порожня, матрос штовхнув сур-

мача до люка, а сам почав махати шапкою на берег, відповідаючи на позивні сигнали з берега. Забіг до каютки, вибіг звідти з якимось шматтям, підбіг до люка в трюм і шпурнув шмаття туди. «Передягнись там і кажи, що ти матрос!» — крикнув матрос досередини. Сурмач сам у трюмі. Зверху крізь люк падає косе світло. Різні покидьки, бочки, дошки і все інше, що може бути в порожньому трюмі. Заховатися абсолютно немає де. Сурмач знімає з себе сурму і ховає її десь у кутку разом із картузом. Передягається в матроську одягу. Повз люк починають ходити постаті. По палубі чути їхні кроки, сурмач прислухається: рот чийсь, що говорить. «Поставити паруси! Людей — до трюму!» Сурмач, почувши такого наказу, вже не вагається, спокійно підходить до драбинки і лізе нею нагору. Потрапляє одразу до гурту солдатів і офіцерів, що вештаються палубою. Біля керма стоїть знайомий матрос, поруч нього хазяїн, котрий слідкує за тим, як починають ставити паруси. Матрос каже таємничо до хазяїна: «Хазяїне, обережно! Отой обшарпаний — мабуть, самий головний з усіх. Його знає тільки начальник, а солдати — ні. Наказав, щоб він був нашим матросом!» Хазяїн насупився і подивився на сурмача, що саме спокійно проходив палубою і простувів до корми. Солдати мимоволі уступали йому з дороги, а офіцер ніби підкреслено одвернув голову, не дивлячися на сурмача. Це сталося випадково, але на хазяїна справило враження. Свій останній сумнів він виклав матросові: «На ньому наче твоя сорочка, Іване?» — «Тихше, бо почує!» — прошепотів Іван, і в цю хвилину наблизився сурмач. «Добрідень, хазяїне, — привітався він, — може, у вас знайдеться робота?» Хазяїн підморгнув сурмачеві і зробив вигляд, що все розуміє. «Ставайте ось до Івана — тут важко одному біля керма». Така робота — фікція, і сурмач це зрозумів як незрозумілу свою перемогу. Хазяїн одійшов, а Іван став інформувати сурмача, як йому триматися.

Сурмач оповідає на подвір'ї фортеці. Вже спустився вечір. Ледве можна розпізнавати обличчя слухачів. Старший говорить: «На сьогодні досить, докінчиш у завтра. Оверко з Петром, — заприть його до льоху і дайте їсти». Оверко і Петро виконують наказу — ведуть сурмача геть. Потроху розходяться всі, крім дівчинки й старшого. Вечір. Старший поволі устає з місця і йде до кімнати. Дівчинка сидить, перебирає руками купу по-

гон, прапор, кокарди, порізаного портрета. Потім забирала все, складає в прапор і несе слідом за батьком. Заходить до кімнати. Старший сидить на лаві, похнюпився. Горить і гойдається світло каганця. Дівчинка кладе на підлогу те, що вона принесла знадвору, і сідає поруч батька на лаві. Тулиться до нього. «Життя скінчилося,— каже старший,— треба його починати знову». — «Ти мене любиш, тату?» — питає дівчина. «Важко зійти з рейок, а коли зійшов, то котишся до краю», — відповідає старший. Заходить Оверко і віддає старшому ключа від льоху. Старший бере і тримає його в руках. Оверко виходить. «У тебе не болить голова?» — питає старший. «У тебе холодні руки, тату», — каже дівчина. Старший довго мовчить, не рухаючись. «Піди, дитино, благай його, — нарешті каже він, — проси його всім на світі, моли його — хай утече від нас, бо він омана і мара!» Дівчина скочила на ноги, зрадівши, але не цілком зрозумівши, до кого їй треба йти. Старший простягнув їй ключа. «Він приніс нам дух неспокою», — сказав старший. Дівчинка вибігла. Старший знову похилився, він шепоче: «Хто знає себе до краю?»

Дівчинка підбігає до дверей льоху. Шарпає рукою за замок. На її здивування — він запертий, але клямка висить вільно. Дівчинка шарпає за клямку рукою і заходить до льоху. Горить каганець. На порожній бочці стоїть нехитра вечеря. Сурмач сидить і вечеряє. Дівчина простягає ключа. «Тікай, хлопче, поки ніч!» — кричить вона. Сурмач спокійно повертає до неї голову. «Мене ніхто тут і не тримає», — каже він. Дівчина мовчки на нього дивиться. «Я не закінчив іще свого оповідання. Узавтра я його закінчу», — пояснює сурмач і нахилиється до їжі. Ображена дівчина вибігає з льоху. Вона похапливо запирає двері на замок по-справжньому і, до краю розлютована, шпурляє ключа кудись у темряву.

ДІЯ

Палуба парусника. Ніч. Темні силуети парусів. Біля керма стоїть матрос Іван, палить цигарку. З-за будки з'являється тінь — сурмач. Підходить, закурює й собі. Мовчки стоять, замислено дивляться кудись у боки. «Правуеш?» — питає нарешті сурмач. «Правую, браток», — відповідає Іван. «Чи знаєш ти, куди правуеш?» — знову сурмач. «Ох, знаю, куди я правую», — Іван. Мовчан-

ка. Розгораються цигарки. Раптом сурмач нахилиється до матросового вуха: «Підслухав, що це нашим у тил пливуть. Понад берегом путь, і через день висадка». Знову двоє людей стоять і курять. Знову мовчанка. «Правуеш?» — повторює сурмач. «Правую», — відповідає Іван. «Ну і правуй, хай ти скажишся!» — сердиться сурмач і йде геть від керма. Цигарка у матроса горить огнем. Він знервований. Ніс парусника ріже хвилі, плюскіт. Знову з-за будки виходить до матроса сурмач. «Берег бачиш?» — питає сурмач. «Бачу, браток», — матрос. «Ти думаєш — мені важко доплисти до берега?» — запитує сурмач. «Я думаю, що тобі легко доплисти до берега», — відповідає матрос. «Ти думаєш, мені жити не хочеться?» — продовжує сурмач. «Ох, хочеться жити тобі», — репліка від матроса. «Що ж мене тримає тут, на моїй могилі?» — питає сурмач. «Що ж тебе тримає тут, на твоїй могилі?» — повторює матрос. «Революційна честь!» — викрикує на вухо матросові сурмач і ще раз тікає в темряву. Матрос нервується до нестями. Він кидає недокурки на палубу і довго тре його ногою, так довго, ніби він зовсім забув про ногу свою і про недокурки. Уррете з'являється сурмач. «Правуеш?» — питає він грізно. «Давай разом, браток», — із стогоном відповідає матрос. Сурмач допомагає повернути кермо. «Подалі від берега заганяй нашу жисть!» — каже суворо сурмач і дістає з кишені шматок хліба. Починає їсти.

День. Подвір'я фортеці. Сидить та ж група, що й увечері, тільки немає дівчинки. Сурмач — спиною до глядача. «Ловко ти брешеш, хлопче», — каже старший і посміхається. Сурмач ірвонувся заперечити, але Оверко його притримав. «Ти, певно, з того самого десанту?» — сміється зовсім одверто старший. «Розповідай, розповідай далі, що воно трапилося там!» — каже старший і гладить бороду, і готується слухати. Видко, як здригається спина сурмача.

Трава під стінами фортеці. Велику досить ділянку її витолочено. По траві лазить дівчинка і чогось шукає. Біля неї по траві перекочується ведмежа. Дівчина заклопотана, не звертає увагу на ведмежа і старанно шукає в траві. «Він, здається, упав сюди», — шелоче дівчина. Шукає далі. «Було б йому мене не сердити!» — викрикує вона, топає ногою і лагодиться заплакати. Та її увагу притяг якийсь звук. Прислухалась. Знову щось незрозуміле їй почулося. Розгублений і плаксивий вираз

обличчя поіншав,— дівчина зацікавлено дослухається до чогось. Кидає шукати і біжить в напрямку до ближчих кущів, з-за котрих вибігає стежка. Одхиляє галузку з листям, і неймовірний жах застигає в неї на обличчі. Там на чотирьох повзе і стогне невідомий глядачеві бородач. «Олексю, хто це вас?» — кричить дівчина і підбігає до Олексю. Останній має страшний вигляд — пил, кров, піт вкривають його лице. «Біжи за нашими, бо не дійду», — стогне він і валиться на стежку. Дівчинка стрімголов біжить до фортеці. Біжить стежкою, пробігає ворота і здалеку кричить злякано і стривожено: «Олексю поранено! За мною всі!» — кричить дівчина. За момент подвір'я спустіло. На порожньому подвір'ї стоїть нерухомо сурмач — сам. Він ошарашений і хоче догадатися, в чім справа. Стоїть, сідає на землю, знову встає. У ворота вносять пораненого, несуть його швидко через подвір'я, ніхто не звертає уваги на сурмача, заносять раненого до хати. Сурмач дивиться вслід, потім раптом біжить до воріт. Може здатись, що він хоче тікати, зникає за ворітьми. Але це він тільки зачиняє ворота, закладає засув. Потім — бігом простує до хати, в яку понесли раненого.

Кімната старшого. На ліжко покладено раненого. Поспішно роздягають його, обтирають водою, перев'язують, одночасно розпитуючи і слухаючи слова, котрі видушує з себе ранений. Заходить сурмач. «Чужі люди на острові, — каже ранений. Йому тяжко говорити. — Чужі солдати з рушницями...» Старший захвилювався: «З офіцерами? З погонями!» Ранений одповів через силу: «З офіцерами і з погонями...» Старший подивився на сурмача. «Це твої товариші, хлопче? — питає старший. «Це мої вороги до смерті», — тихо одповідає сурмач, опустивши голову. «Тебе, певно, за боягузтво хотіли вони повісити, а ти й зробився революціонером?» — питає старший. «Я казав тільки правду», — настоює сурмач. «Ти, може, хочеш подарувати їм острів, щоб вони тебе помилували?» — докоряє старший. Сурмач мовчки стискує зуби й одходить у куток. Його ображено, і ображено жорстоко. Досадно, що сурмач не тікає, а сидить у фортеці і чекає собі чогось гіршого. Сурмач мовчки стоїть у кутку і не виходить із хати. Ранений розплющує очі. Йому щось верзеться. Очі божевільні і страшні. «Стрільай їх, братці!» — кричить він і хоче встати з ліжка. «Не випустіть жодного з острова!» — кричить ранений, притиснутий до ліжка дужими руками його товаришів. «Я, ка-

жу, сторож. Стрілять, каже, сторожа»,— марить тихше й тихше ранений. Всі завмерли навкруги. Старший потягся до столика за євангелієм. Узяв книгу, розгорнув. Написано: «Поможи мені, боже, забити оленя. Микола». Старший шпурнув книжку на підлогу, узяв євангеліє і став урочисто читати. Всі навкруги похилили голови. Сурмач вийшов із кутка, підійшов до раного, нахилився над ним. «Отець,— сказав сурмач,— чи схожі мої очі на очі брехуна?» Ранений підніс руку і поклав її на плече юнакові, не відштовхуючи. «Лети собі, Олексю, вище»,— сказав ранений, рука його впала, конвульсія схватила його тіло, і борода піднеслася догори. Це була смерть.

Серед загальної паузи раптом хтось почав гатити у ворота. Всі вибігли з кімнати, крім сурмача. У ворота хтось стукав. Дівчинка вибігла на башту. «Це — свої!» закричала вона звідти.

У відчинені ворота забігло трое бородачів. Вони зараз же зачинили за собою ворота і почали закладати їх камінням. «До зброї всі! — кричали трое бородачів.— За нами женуться, нас хочуть вбити!» — «Толком кажіть — хто?» — запитав старший, закликаючи до порядку. «Висадилися на берег, стріляють звірів, Зірку застрелили, Бистрого прибили, за нами гналися!» Фортеця одразу виповнилася метушнею. З'явилися рушниці, винесли патрони, на башті стало трое слідкувати за ворогом. Решта закладали камінням ворота, прикотили колоду до воріт і уперли її в ворота. Посеред двору стояла гармата чавунна для салютів: старший сам набив її порохом, поклав каміння і направив на ворота. У метушні почувалася діловитість — мисливці на себе покладалися цілком, і рушниця була їм свій брат. Готування зайняло кілька хвилин. Навіть дівчинка тягла рушницю. Гамір ушух. Все завмерло в чеканні. Тоді з дверей хати вийшов помалу сурмач. Він став перед дверима, поглянув на все і на всіх. Його задовольнив огляд. Раптом він осміхнувся так широко, що заблищали всі його білі зуби. «А прапор де ваш?» — закричав сурмач на все подвір'я. «Над фортецею мусить віятися прапор!» — пояснив він старшому, котрий оглянувся на його крик. «Назад тільки раки ходять! — одповів старший і звернувся до дівчинки.— Підіймай, донько, прапор». Сурмач рушив іти до старшого. Йому дуже тяжко йти, щось його наче шарпає назад, проте він іде помалу і зупиняється біля

старшого, не підводячи на останнього очей. «Дай мені, батьку, рушницю»,— видушує з себе слова сурмач. «Не дам рушниці»,— говорить старший. Сурмач повертається і відходить. Дівчинка кричить батькові з башти: «Немає прапора!» В цей час— з лісу постріл. Мисливці прихляються в бійницях і готуються відповідати. З двору до башти лізуть ще стрільці. Туди ж простує й сурмач. З башти починають відстрілюватись. «Не дасиш мені рушниці?»— питає сурмач, проходячи повз старшого. «Не дам»,— одвертається той. Сурмач лізе на башту, переходить на стіну і спокійно стає на ній— на відкритому, притягуючи на себе постріли ворожих рушниць. «Забрати дурня!»— командує старший. Оверко виходить на стіну, бере сурмача на руки і-волоче його до башти. До сурмача підбігає дівчина і дає йому свою рушницю. Стрілянина триває кілька хвилин і завмирає.

Ліс. В лісі за деревом сидить офіцер, що був за першого суддю на парусникові. Він палить цигарку і попиває з фляги вино. Жодної людини поблизу. Офіцер спокійний і флегматичний, ніби його нічого не може хвилювати в житті. До нього рачки підлазить вістовий. «Взяти не можна. Вже восьмеро вбитих, і всі— в голову». Офіцер навіть не дивиться на посланця. «Доведеться почекати до ночі,— каже офіцер і позіхає,— перед ранком ми їх накриємо багнетами». Офіцер зручніш уможується, спираючися спиною на дерево.

Башта фортеці. Приходить дівчинка, несе шматки матерії в руках. Вона урочисто підходить до свого батька: «Ти найкраще стріляв, тату, ось тобі найбільша!» Вона починає пришивати батькові до кашкета зірку. «Вам усім теж є»,— заспокоює вона під час роботи інших бійців і показує ще кілька червоних, незграбно вирізаних, зірок. Урочиста пауза.

КОРАБЕЛЬ

Пізній вечір. На башті маячить стійковий. Подвір'я фортеці порожнє. Під стіною чорніє яма— біля неї викидано землю. Набита чавунна гармата посеред двору, видно коротенький гніт. Розчиняються двері хатини і стають, як ясний прямокутник у вечірній млі— в снігах горить багато світла. Вікно хати темнішає— потроху світло виходить із хати до сней. Нарешті з дверей на подвір'я показується перший вогник. Він перепливає че-

рез поріг і зупиняється неподалеку. Слідом за ним виходять ще вогники свічок і освітлюють фігуру дівчинки з першою свічкою. Несуть на шинелі (взявши її з чотирьох боків за поли) мисливця Олексу — мертвого бородача. В руках у Олекси — свічка. У всіх солдатів — також. Обличчя суворі, зворушливі. У кожного на грудях десятки медалей і хрестів — повний парад. Стійковий на башті скидає шапку. Процесія помалу йде по двоє, старший — позад усіх без свічки. Зупинилися біля ями, тримають шинелю в руках, коливаються вогники свічок. Стоять всі не купую та дивляться в різні боки. «Чесний був солдат у бога», — каже старший. «І немає солдата», — каже Оверко і зігхає. «Шумітиме ліс над ним», — вимовляє старший. Сльоза повзе в нього по щоці і забігає в бороду. «А ми вертаємося до життя знову!» — закінчує старший і оглядає солдатів. «Тяжко починати життя біля своєї смерті», — каже старший і робить паузу, — коли думав уже, що повік стоятиме царський острів». Куховар хвилюється: «Ми ж іще молоді!» Його очі стають веселими та блищать. «Ти — може, й ні, але я — напевно», — заперечує ще голосніше Оверко, і після цих слів наче оживає вся група. З повітки виходить сурмач, стає посеред двору й сурмить. Це — довгий сигнал — пошана мерцеві, привітання живим і заклик одночасово. Довго в темні маячить фігура сурмача...

Ліс. Товсте дерево. Темно. Офіцер сидить у тій же позі, ніби він і не поворухнувся за весь час. Перед ним до галузки приліплено свічку. Офіцер сидить і розкладає пасьянс. Рухи неквапливі, поважні, ніби чиєсь життя залежить од цього пасьянсу. Нікого поблизу немає. Офіцер помалу випиває з фляги вина, тасує карти. Стан у офіцера не мрійний — це, очевидно, фаталіст, сильна людина, але її викинуто з життя, вона раптом опинилася над прірвою, в незрозумілих обставинах, і вона себе тримає, наче вві сні, наче сомнамбула, котра не керує вчинками своїми, — її веде чужа воля. Офіцер розкладає пасьянс — він у нього ніяк не виходить. Доводиться тасувати карти, розкладати знову. В колі світла, що лежить на траві від свічки, з'являються ноги в острогах. Офіцер, не підносячи голови, каже шепотом, тасуючи карти. Військовий стає на коліна біля офіцера й щось доводить. Це молодий-молодий хлопець. «Наполеонова домовина — дуже важка річ», — каже офіцер помалу, чухається задумано спиною об стовбур дерева, розкидає карти. «Ви знаєте, як розі-

класти Наполеонову домовину?» — питає він у юнака. Юнак труситься від здивування і страху. «Я запитав долю,— бурмоче собі під носа офіцер,— чи виберуся я звідси, і пасьянс мій ніяк не розкладається». Карти лягають на траві складними групами, юнак прикладає руку до картуза, ніби перепрошуючи неспіливо. «Цієї ночі я сам її візьму — вашу фортецю. Марш!» Юнак зникає. Знову пасьянс.

Фортеця. Люди в кімнаті. Всі одягнені — мундири, медалі, картузи, рушніці — наче в дорогу. Старший сидить біля столу, замислився. Навкруги нього — мальовнича група мисливців. Сурмач сидить біля столу з гусиним пером у руці — поза Репінського писаря. Говорить дівчинка: «Пиши їм, щоб знайшли ключа від дверей, того, що я загубила». Оверко розчісує бороду: «Пиши: років ми не рахували — залишаємо й вам їх без ліку! Чекайте царя, а ми поїдемо жити». Куховар додає: «Коли люди молодіють, у них сверблять ноги». Сміються всі. Інший мисливець: «Щастя, як трясця, — кого схоче, того й нападе». Інший: «Від лихого — поли вріж та тікай». Сміх. Сурмач пише, натискуючи на перо. «А як підписати?» — запитує сурмач. Підводить голову старший: «Пиши, хлопче: вільні люди, що повертаються з того світу на молоду землю. Амінь». Сурмач дописав на сторінці внизу останні слова, обмокнув ще раз перо й замислився. Потім угорі над сторінкою з правого боку написав: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» З лівого боку рішуче надряпав: «Ревком».

Гармата посеред двору. Її направлено просто у ворота. Старший прив'язує довжелезного гнота й запалює його. Один по одному всі захисники фортеці залазять у лях, що в ньому покладено дрова, одгортають купу дров і лізуть по одному в чорну яму, котра там відкривається. Це таємний хід з фортеці. З-під коріння велетенського дерева потроху розсовуються листя, і потихеньку вилазять усі мисливці, сурмач і дівчинка. Сурмач затримується, повертається до ями і витягає звідти ведмежа — злякане й неповоротке. Дорога лісом — чудна й небезпечна. За стовбуром дерева може одразу обірватися земля, і доводиться дуже обережно йти. Солдати йдуть по-мисливському — розсуваючи кущі, прислухаючись, дивляючись, сходять на косогір. Внизу виблискує море. І недалеко од берега — силует парусника. Картина нагадує ту, коли сурмач набрів на цього ж парусника. Проте до

парусника ще не близько, старший зупиняється: «Ти казав правду, хлопче, — ось той парусник». Сурмач замислено ламає галузку з куща, обриває з неї листочки. «Я думаю, що на парусникові є варта, бо без неї він утік би від острова й ніколи не повернувся», — каже сурмач. «Може, там велика сила?» — питає куховар. «Ви починаєте знову старіти», — насмішкувато зауважив сурмач. «Парусник буде наш!» — каже третій мисливець, і всі рушають йти в напрямку до моря.

Порожнє подвір'я фортеці. Гармата. Тліє гніт на землі.

Офіцер біля дерева розкладає пасьянс. Біля нього сидить уже група помічників. «Обступити з усіх боків і не стріляти», — каже офіцер і кладе одну карту на землю. «Вилізти на стіни й відчинити мені двері зсередини», — продовжує офіцер і кладе другу карту. «Гарнізон фортеці повісити», — каже офіцер далі і кладе кілька карт. Пасьянс приходять до кінця. Офіцер раптом робиться цілком живою людиною і весело вже говорить до помічників: «Наполеонова домовина розікласяся! На штурм!»

Берег. На якорі за сто метрів стоїть парусник. Силует на нічному небі. Кущі. За кущами стоять усі мисливці й радяться. «Зі мною піде наймолодший», — каже сурмач. Кілька бородачів одразу вийшло наперед. Сурмач вибрав Оверка, відійшов із ним набік і став роздягатися. Швидко вони обоє стояли тільки в штанах, картузах і з ножами на поясах. «Борода буде заважати», — каже сурмач. Оверко хвтається за ножа, ніби хоче просадити когось наскрізь. Подає ножа сурмачеві. Останній серйозно нахилив Оверка до стовбура дерева. Притуляє до стовбура обличчя Оверка й обрізує ножем бороду йому. Обоє йдуть до води, обережно заходять і пливуть, не хлюпаючи водою і не висовуючи високо голів. Група за кущами підтягає на собі пояси, оглядає берданки, розташовується півколом, і старший виходить за кущі на берег, свистить у сюрчок. На палубі силуетом з'являється фігура вартового, він маше рукою. «Людей сюди!» — кричить із берега старший і чекає. На палубі ще троє. Почали перелазити до шлюпки. Море. Пливуть сурмач і Оверко. На їхніх очах від парусника одпливає шлюпка з п'ятьма людьми. Шлюпка простує до берега. Сурмач і Оверко пливуть. Вже близько парусник. Ще ближче. Ось якірний канат. Плавці хвтаються за нього й відпочивають. Пливуть до плетеної драбинки, що звисає через борт: нею злазили до шлюпки солдати. Сурмач лізе обережно нагору. Він сти-

кається носом до носу з хазяїном парусника, що підійшов саме до борту. Хазяїн ледве не впав на палубу. Сурмач, побачивши це, перекинув ногу через борт, сів. «Добрий вечір,— сказав сурмач.— Може, у вас ще знайдеться робота, хазяїне? — Сурмач перехилився через борт і витяг угору за чуба Оверка: — І для мого товариша?» Хазяїн хоче тікати. Сурмач притримує його за руку й садовить на палубу, а Оверко стає поруч у войовничій позі. Сурмач іде палубою до керма. Там стоїть матрос Іван. «Правуєш, браток?» — питає сурмач. Іван хоче плигати за борт, він боїться мерців — найбільше шибеників і утоплеників, котрі оживають і приходять уночі. Сурмач здавався йому привидом. «Правуєш?» — перепитує сурмач і сміється до Івана. Матрос, дослухавшись до сміху, відповідає: «На якорі стоїмо, браток!» Сурмач починає танок на палубі. Це такі ж рухи, як тоді, коли море викинуло його на берег. Позасвідома радість тіла, що вірить у свою цілість. Матрос Іван свистить.

Берег. Куші. Потолочена трава. На ній перекочуються пов'язані люди. Їх п'ятеро. Сліди боротьби. Непорушна одна фігура. До рота напхано трави. В руці шмат волосся із бороди котрогось з мисливців. Шлюпка пливе до парусника. Вона майже потопає — стільки на ній народу. Всі мисливці тут, на березі нікого не залишилося. Троє не вмістилися на шлюпці — вони плывуть поруч, тримаючися руками за борти. Пливе купа людей. Парусник починає ставити паруси.

Подвір'я фортеці. Тліє гніт гармати.

Галявина перед фортецею. Ворота фортеці. Стоїть кілька офіцерів. Попереду старший офіцер опирається на шаблю. Недбала поза переможця, що чекає ключів від фортеці. Статична група. В цей час зі всіх боків фортецю оточують солдати. Підкрадаються, прихилиючи голови, раптом біжать і стають під стінами. Напруженість трохи смішна, бо відомо, що за стінами порожньо. З одного боку під стіною росте дерево. Солдат один дряпається на нього, обережно лізе нагору і перелазить на стіну. Прислухається. Другий солдат лізе і перелазить на стіну. З іншого боку на стіні з'являється голова. «Здавайсь»,— кричить солдат, не в силі витерпіти мовчанки. «Дурень, це свої»,— шарпає солдата за рукав його товариш. Порожнє подвір'я. Дехто набирається сміливості, заглядає до башти. Швидко дехто вже ходить по подвір'ї, вишукуючи незрозумілого ворога. Нарешті ясно стає, що

вороги повтікали. Сміливих набирається дуже багато. Крик. Гамір. Офіцер на галявині підходить ближче до воріт, стукає кулаком у ворота. Кілька солдатів на по-двір'ї кидаються відчиняти. Розкидають барикади перед ворітьми, одсуюють засув, і двоє, взявши за дві половини воріт, урочисто розчиняють їх. Офіцер робить кілька кроків наперед. Гармата. Гніт догорів до краю. Вибух, огонь. Офіцер лежить навзнак, одяга на його спині вкривається мокрими плямами.

Шлюпка біля борту парусника. Старший переступає через борт на палубу. Раптом прислухається і говорить: «Вибухнула гармата! Сигнал до відплиття». Всі перелазять на палубу, почувають себе трохи незручно в новій обстановці. Парусник починає плисти. Палуба гоїдається. Мисливці тримаються за борти і за ванти. Ведмежа грається з дівчинкою. Сурмач стоїть із сурмою на прові. Каже до матроса Йвана, дістаючи щось із-за пазухи: «На тобі прапора. Хоч би швидше вже ранок!» Сурмач починає сурмити, швидко видніє надворі, постає ясний ранок. Сонце випливає з-за моря. На мачту підноситься прапор. Вітер його роздуває. Це той червоний шматок, з котрого дівчина вирізувала зорі. Видко п'ятикутні дірки на прапорі. Сурмач сурмить. Проходить борт парусника перед очима. Уздовж борту стоять бородачі з медалями, у мундирах і з великими зорями на кашкетах. Вони лаштуються і стають струнко. Обличчя всіх. Дівчина поруч. Біля дівчини ведмежа. Віддає пошану, стоячи на задніх лапах. Бородаті мисливці знаходять молодість.

СЕРЦЯ ДВОХ
ЛІТЕРАТУРНИЙ СЦЕНАРІЙ
НІМОГО ФІЛЬМУ НА 6 ЧАСТИН

1

Подільські пейзажі. Рання осінь. Задумані ліси. Долини за лісами, мов затоки. Жовта порожнеча полів. Сирти колгоспного збіжжя.

Радгоспна Фламандія. Старовинні фортеці.

Мальовничі річки. Рівні шосе із столітніми липами. Прекрасні краєвиди прикордонного Поділля.

Серед подільських пейзажів.

Між лісистими відрогами далеких Карпатських гір виринається та мерехтить свіжа й прозора ріка.

На прекрасній радянській землі.

Знайомимося ми з двома людьми. Вони скупалися і сидять гологруді на березі — спочивають, висихають, їдять.

Один — чорнявий, смуглявий, сухорлявий, високий, горбоносий. Другий — нижчий, товщий, кругліший, рухливіший, білявий. З усього їхнього поводження видно, що не один рік приятелювання й дружби їх поєднує. І навіть ще щось приховане зв'язує двох друзів. Цей притаємничий зв'язок не так показується, як відчувається з усього їхнього поводження. І от вони налили чарки.

— **За ваше здоров'я, товаришу Түрок,** — каже весело білявий.

— **За ваше здоров'я, товаришу Шешеня,** — лунає йому відповідь.

Вони завмерли з порожніми чарками, і минулі аналогії промайнули перед їхніми очима короткими видіннями: перше видіння — це Түрок у шкірянці і Шешеня у великій чорній папасі та в світі сидять під панцирним поїздом з чарками — непорушна фотографія; друге видіння — друзі стоять із гармошками у посьолкового фотографа, молоді ще й зелені; і навіть дитинство промайнуло, і заводський двір — доки друзі поставили на землю свої порожні чарки.

- Раніш ми з цим не барилися.
- Не дають в академії горілки... Самий тобі чай...

Випили повагом ще по одній і вперше глибоко й пильно глянули один на одного.

- Як там Семен Михайлович?
- На день приїде.
- Коло Семена Михайловича й рубатись веселіше...
- Хай здоров живе Семен Михайлович!

Випили й за Семена Михайловича, таємничого авторитета, що з'явиться згодом на своєму місці.

— Каже Семен Михайлович — прапори в тебе віді-
брати,— ніби між іншим закидає Шешеня.

— Стріляємо на 150. Все — на відмінно. Спробуй,—
каже Турок. І краєвиди входять до діалога, як паузи такої розмови, де не кажеться всіх слів.

А довгою дорогою їде загін кіннотників, співаючи пісню про прапори.

Це — дивізійні прапори, за честь хоронити їх у себе звичаєм змагаються полки. Співається перший куплет вступний і куплет про донбасівський (луганський) прапор, який і 1905 року маяв і відступав на Царицин з робітниками-ворошиловцями. Тачанки їдуть вряд. Панцирники. Автомобілі.

Словом — кінний полк.

Полк найбільших співунів у дивізії. На інспекторському огляді дістав першість у всьому, крім пісні. Має честь тримати в себе прапори дивізії.

Їде полк. Виводять ноти пісні кулеметники й кіннотники. Навіть помкомполку не втерпів, підтягає.

І знову вигинається й мерехтить прозора річка, а на березі сидять Турок та Шешеня. Вони вже вдяглися, засупонилися в жовтий ремінь. На петличках по три шпали. У Шешені орден.

— А Володька наш хай їде зі мною,— це Шешеня.
— Я хотів би, щоб він був мій, а не наш,— відповідає Турок, мов жартома.

— Звичаєм у дитини буває один батько,— Шешеня.

Турок похилив голову. Він посмутнів.

І раптом щось пригадав. І глибоко-глибоко подивився в вічі Шешені.

— Ти віриш, що я не міг тоді інакше зробити?

— Турче, ми її любили однаково. І я зробив би так само, як і ти.

— Я хотів би, щоб то був ти, а не я...

І розмова увірвалася нагло, і протекла велика пауза, по якій Турок дістав свисток і свиснув.

Моментально з'явився ординарець з конем.

Кінь заіржав до Турка.

— От що,— каже між іншим Турок.— Хто переможе на цей раз — той матиме дивізійні прапори і Володьку.

— Коли ти такий певний, бери все так,— просто каже Шешеня.

І Турок наче вріс в коня. Стиснув шенкелями.

— Спасибі за науку,— крикнув, від'їздячи.

Пейзаж замкнувся за ним, і хмарка побігла по небу.

Полк Великих мовчальників готувався до рішучої розмови.

Табори полку Шешені. Біле полотно наметів. Ідеальна чистота й порядок.

Четверо вершників показують вищу школу їзди.

Полкова кузня. Кують коней.

Найбільший заводяка й шкода таборів, пробийголова й бандит Володька.

Мале й метке створіння тринадцяти років, ластовиння, як горох, чубчик, як у посміюхи,— Володька шкребе і чистить Шешеньового коня.

Оглядає підкови на ногах. Дає коню шматок замурзаного цукру.

— Приймись, варвар! — кричить на коня Володька, граючи дорослого.

Штаб полку. Шешеня, командири. Коло мапи начдив. Вияснюють деталі завдання. Всі поголені, чисті, підтягнуті.

Табори. Відділ займається фізкультурою. Сильні, ловкі, мускулясті юнаки. Остеронь стоїть інструктор і чорнява літня людина у закордонному одязі.

Так з'явився в таборах полку парижанин...

Парижанин, осміхаючись, тисне руку інструкторові і сідає до машини разом з військовим.

Штаб полку. Начдив, як представник головного командування, резюмує завдання.

— Отже, перший етап: кіннота мчить до кордону і, прориваючи фронт, затримує синіх...

Начштабу, помполіт, командири. Записують, розпитують деталі. Шешеня ходить мовчки.

Вбігає Володька. Побачивши збори, робить струнко, зупиняється перед Шешенею.

— **Товариш командир полку!..**

Шешеня дозволяє йому говорити.

— **З яким же батьком мені виступати?** — питає Володька і додає стиха: — **З тобою, чи що?**

Старий начдив підійшов — нарада відбувається не дуже офіційно, просто собі невелика зустріч перед походом. Осміхається старий начдив, знаючи невгамовного Володьку.

— **Якого батька дужче любиш, з тим і йди,** — відповідає Шешеня.

— **Я люблю всю кінноту,** — рубає Володька.

— **Багата в тебе рідня,** — сміється начдив.

— **А батьків — тільки два,** — каже Володька й тікає.

І нарада триває далі, а тим часом полк готується до виступу, порожніють намети, гудуть мотори, іржуть коні, полк шикується на лінії.

Помешкання Шешені. Він цілком готовий. Підтягає останні ремені, оглядає спорожнілі стіни, бере фотографію молодої жінки в партизанській папасі, в сірій бойовій шинелі, фотографію жінки-партизанки — енергійної, з великими темними очима, з твердим і водночас ніжним малюнком міцно стиснутих губ.

— **Маму теж візьми в похід,** — каже Шешеня до Володьки і хоче йти.

— **Почекай,** — мовить Володька, — **це правда, що Турок боявся врятувати маму?**

Шешеня раптом затривожився, захвилювався.

— **Хто тобі наплів таких дурниць?**

Володька не дуже довіряє дорослим. Він уважно слідкує за Шешенею, силкуючись зрозуміти його хвилювання.

— **А чого ж він поламав олівця, коли я його про це запитав?** — невмолимо продовжує Володька.

Але Шешені ніколи, і він махає рукою на Володьчині слова. Він виходить рвучко, наче йому одразу забракло тут повітря.

А Володька, залишившись сам, довго й уважно вдивляється в обличчя жінки в партизанській папасі.

Пауза.

Великими кроками заходить до кімнати ординарець і застає таку картину: перед портретом стоїть Володька, і по всьому видно, що зворушений.

— **Це дуже неприємно, коли ростеш без мами,** — каже Володька діловито, маскуючи свою слабкість.

Ординарець Шешені розглядає фотографію. Питає

Володьку про неї. І меткий Володька стає поважним і гордим, він високо підводить голову.

— **Але не в кожного буває така мама: її розстріляли білі интервенти...**— каже Володька.

І прекрасні пейзажі прикордонного Поділля починають проходити перед очима. Шешеня веде полк і пильно оглядає всі дрібниці.

Співає пісню передовий ескадрон. Це пісня про прапор київського «Арсеналу», що його робітники передали дивізії, яка добила українську контрреволюцію!

Іде на повозці з радіо Володька.

2

За великим кущем ліщини сидить Турок, командир полку. Кілька телефонів утонуло разом з телефоністами в траві. Начштабу лежить на мапі з олівцем та біноклем.

— **Ім доведеться форсувати ріку,**— каже Турок.

Начштабу подивився в бінокля, а разом з ним і на екрані видно те, що там. І ось — це погляд здалеку на ледве помітну ріку, за якою, майже не маскуючись, їздить кілька вершників. Вони оглядають місцевість, щось приміряють.

— **Ви бачите, як вони шукають місця для фальшивої переправи,**— посміхається Турок та бере й собі бінокля і дивиться дещо лівіше, нижче по ріці. (Штаб полку на високому й зручному місці і цілком орієнтується в обстановці).

В бінокля видно інший берег ріки, на перший погляд мовби пустельний. Тільки де-не-де ворухнеться кущ або поляже трава. Турок сміється до начштабу.

— **Туди треба гострих очей,**— каже він, — **ворог хоче обдурити: переправа буде не там, де вони їздять верхи.**

Кулемет на позиції. Так замасковано його, що важко знайти.

Гармата на позиції.

Під великим лісом, ставши так, що його не видно з ворожого боку, на коні — Шешеня.

— **Хай зайде сонце, пошлемо саперів.**

І хутко заходить сонце. За далекими лісами прекрасного Поділля.

Сутеніє, і падає вечір.

Разом з темнотою оживає ліс, випускаючи полк Шешені. Хутко, чітко, організовано робить полк свій перехід.

Заїздять до темного села.

Моментально телефоністи потягли до одної хати дрти — там став штаб.

Вольове обличчя Шешені:

— **Розіслати наказа. Нагодувати людей і коней. Спати.**

До світанку.

Сапери безшумно копають крутий берег — готують спуск до води. Забивають кілки, поклавши зверху повсть, щоб не чути було удару.

Шешеня обходить полк. Оглядає, як розмістилися.

Заходить до клуні, де стоять коні.

Підходить до кухні, куштує їжу.

Стає коло гуртка червоноармійців, яким політрук роз'яснює суть ранкової операції.

І, нарешті, стомившись, підходить до свого помешкання. Вже ніч.

Коло фальшивої переправи.

Берег річки, де вдень їздили верхівці.

Сапери б'ють кілки, не підкладаючи зверху повсті. Кидають дошки.

Іржуть коні. Блискають сокири. Кожне скаже, що тут готується переправу, і ворог буде готувати саме тут добрячу зустріч.

Турок на позиції. Говорить по телефону.

— **Ми їх зустрінемо не там, де їм хочеться.**

Нічне село. На двоколці спить під шинелею Володька. Чиясь рука вкриває його ще й попоною. Це сам Шешеня.

Ніч. Мчить автомобіль. Іде начштабу Туркового полку, помполіт.

І звідкілясь збоку виїхав з темряви на шосе верхи Турок.

Спинився автомобіль.

Сідаючи до шофера, слухав Турок повідомлення начальника штабу.

— **Приїздили з головного командування. З ними якийсь француз, чи що... питав про вас...**

— **Француз? Мене? Француз?** — перепитує здивовано Турок.

Мчить автомобіль. Ніч. Блискають далекі гарматні постріли. І Турок починає куняти чи, може, просто замислюється, похиливши голову, похитуючись на пружкому сидінні. Блискають далекі гармати. Блискають гармати. І це вже крізь занавішені вікна бідно вмебльованої кімнати видко, як блискають далекі гармати.

І Турок ходить по тій кімнаті великими кроками. Він — на добрий десяток років молодший, в засмальцьованому сірому піджакові, в важких чоботях. Коло столу, схилившись, сидить жінка. Це — жінка з фотографії, та, що її Володька зве матір'ю. Вона втомлена, бліда, тривожна. Вона розмовляє з Турком. Турок раз у раз спиняється, дослухаючись до шуму, заглядаючи в обличчя жінки.

— **І от, іменем майбутнього треба не жалувати себе, свого серця й своєї дитини...** — каже жінка.

Турок ходить. Блискають крізь шибки гармати. Тривожність почувається у всьому.

— **Сьогодні я заберу папери, а завтра прийду за тобою,** — шепоче Турок.

— **Иди,** — наказує жінка.

Турок іде до дверей і не може вийти, оглядаючись на жінку. Він чекає, що вона покличе його.

Жінка сидить коло столу. Сльози котяться їй з очей.

Турок повертається назад. Його обличчя суворе й ніжне водночас.

Мужнє обличчя жінки.

— **Иди, Турче... ви обоє мені болючі...**

Турок затуляє обличчя руками.

Турок різко підводить голову. Автомобіль підплигує на вибоїнах дороги. Блискають далекі гармати. Ніч. І без усякого переходу різко й нагло — знову бідно вмебльована кімната. Блискають далекі гарматні постріли. Стоять, закам'янівши, Турок та Катря, затривожені раптовою якоюсь причиною. І до кімнати вбігає перелякана стара баба.

— **Французи...**

І знову раптом перед глядачем той знайомий уже кадр, де перепитував, дивуючись, Турок:

— **Француз? Мене? Француз?**

Та от уже Турок кинувся до скрині, добуваючи звідти папери й зброю. Катря підійшла до нього, раптом ставши спокійною й суворою.

— **За всяку ціну винось папери...**

Турок сунув папери за пазуху, підбігає до вікна, розчинив, глянув униз: з височини двох поверхів мерехтять калюжі й темні канава на чорній, мокрій землі. Катря глянула й відсахнулася назад. Вона притулила руки до свого вагітного живота і збагнула неможливість для неї — тікати таким шляхом.

Турок рвучко повернувся до дверей.

В руці з'явився револьвер. Він лишається, щоб умерти, захищаючи жінку.

— **Лишай мене тут. Іменем майбутнього!** — кричить Катря. Тягне Турка до вікна...

Задвигтіли замкнені двері. Добиваються!

Тоді Турок плигає на підвіконня. Він нахиляється й цілує жінку.

— **Прощай, Катре...**

А та стоїть, тримаючи руки на вагітному череві, наче хоче захистити його, закам'яніла, мужня.

Турок вискакує й падає на землю.

Стіна будинку і єдине освітлене вікно.

Турок відбіг і ліг за стовпом.

У вікні раптом загасло світло. Блимають сірники, запалюються електричні ліхтарики.

Стіна будинку, в якій поступово світяться вікна: трусять увесь будинок.

Турок випростався. Він не може покинути так Катрю. Він вернеться. Довга боротьба. І лише світло від фар автомобіля, що наближався, примусило Турка прискорити рішення: він переплигнув через якийсь паркан.

А Катрю зводять вниз по дощаних сходах французькі контрорзвідники разом з білими офіцерами. Вона йде, суворо дивлячися поперед себе, вона гордо несе своє материнство повз гнусні морди озброєної наволочі.

Якісь задвірки. Мокра й брудна земля.

Відблиски гарматних пострілів. Пітьма.

Турок лежить ницьма. І ось він підводиться, сідає. Страшний, напружений. Сидить непорушно. Тиша. Блискають далекі гармати. І раптом з темряви долітає голос. Турок рвучко повертає голову.

— **Якась історія була дев'ятнадцятого року...**

Турок підводить голову і з жахом розплющує очі. Невже йому приверзлися ці слова? Він оглядається. Шофер уважно вдивляється в пітьму. Мовчки й непорушно сидять-куняють начштабу та помполіт. Це вони говорили? Турок підводиться. Обличчя розхвильоване сном і останніми словами. Начштабу стривожився за Турка. Турок опам'ятався. Він осів на сидіння й застиг.

Назустріч їде авто з посередниками. Поміж них сидить знайома нам людина — парижанин. Він уже в червоно-армійському строї. Фари посередницького автомобіля освітлили авто Турка. Розминулися.

— **Турок поїхав,** — каже посередник.

І по тому, як вразливо реагував на це прізвище парижанин, як оглянувся і щось крикнув, посередник не втерпів і запитав про це.

— **Я його знаю і ніколи не бачив,**— відповідає парижанин. Ніч. Нічний пейзаж.

3

Світанок над рікою. Схилилися лози. Комиш. Пара легка котиться водою.

А поруч операція форсування ріки у повному розпалі. Сапери наводять міст на поплавках. Вони спізналися, щось не ладиться. Ворог почав намацувати місце переправи, стягає сили.

Хімічна команда дає димову завісу.

За білими пасмами диму налагоджують міст. Починають переправу. Одноразово на плотах переправляють для швидкості кулемети. На ворожому березі вони одразу стають до бою. Ззаду блискають на ворога гармати — через міст на той берег.

Тим часом переправа йде швидким темпом. Кулеметники на ходу зняли кулемети зі станків, узяли на плечі, вилаштувалися в один довгий ряд, кинулись на міст. Міст танцює під ними, мов досточка, летять бризки з-під ніг.

Ворог пустив у роботу гармати.

Ось до мосту підбігає низький, кремезний кулеметник. Він несе кулемет сам. Низько пригнувся. Дрібно переставляє ноги. Міст угинається, кулеметник біжить по воді.

Тих, що перебігли міст, зустрічає завзятий ворог. Їх мало. Треба підтримки.

Тоді батальйон піхоти кидається вздовж мосту вплав, тримаючись за поплавки мосту, за крайки дощок, за канати від плотів.

У критичний момент на берег вискакує з води батальйон. З бійців тече вода. Завзято кидаються на ворога, що боронить переправу через ріку.

Але й цього мало.

В атаку йдуть танки-амфібії.

Сходить з-за лісу сонце. Блищить роса.

Під час бою ми бачимо Турка, що наказує щось телефоном. Ми бачимо танки, що йдуть на підмогу бійцям, які захищають переправу.

Верхи на коні їздять із пов'язкою посередника відомий вже нам француз.

Він бачить атаку вправ і зсовує назад кашкета, показуючи своє захоплення. Він спостерігає, як маскується піхота. Він присутній, як з'являються танки-амфібії. Це все викликає його подив та вдовolenня. Він осміхається і привітно маше всім червоноармійським картузом.

І от, як велетенський аргумент, викинула «червона» сторона з флангу авіацію.

З-за лісу, мов з пекла, вирвалася штурмова ескадрилья — кільканадцять самолітнів.

Ставали цапа коні, тремтіла земля від реву їхніх моторів.

Самоліти майже торкалися колесами невисоких чагарників.

Кулемети згори строчили, вносячи страшенну дезорганізацію в лави «синіх». І з-за того ж лісу після авіації хлинула маса «червоної» кінноти — полк Шешені.

Шешеня сам веде полк.

Клинки над головами.

Турок коло телефону.

— **Дайте їм дорогу. Ми підготовлені.**

Полк мчить. Не зустрічає опору.

Француз коло посередників. Захоплений величною картиною.

— **Погане його діло, — каже посередник, — сам іде в пастку...**

Шешеня оглядається назад.

Грізно заходять з боків танки, з'являється піхота, закриваючи дорогу, відрізаючи полк Шешені від своїх.

Пізно думати про поворот. Шешеня веде полк далі.

Турок сміється коло телефону.

— **Спіймали kota в мішок!**

Затяжний бій на переправі.

А тим часом Шешеня веде полк лісовою дорогою. На нього жалко глянути. Він похмурий, суворий, похилив голову, стискає щелепи. Коло нього помполіт і начштабу.

Назустріч їде авто.

Шешеня нехотя глянув і раптом махнув рукою.

— **Семен Михайлович! —** крикнув Шешеня.

Авто зупинилося.

— **Знаю, знаю, — каже Семен Михайлович, — занавистив полк, Шешеня, не штука було в громадянську війну вивратись. Ти тепер спробуй.**

І автомобіль товариша Будьонного помчав далі, а Шешеня стрепенувся на сідлі і щось прокричав йому

вслід. Француз розмовляє з посередником. Тисне йому руку. Заглядає по-товариському в вічі.

— **Бачили, як пропав полк Шешені?** — делікатно підтримує розмову посередник.

І француз вразливо реагує на це прізвище, дивуючи посередника так, що той аж цікавиться причиною.

— **Я його знаю і ніколи не бачив,** — повторює колись сказану про Турка фразу парижанин.

Полк Шешені йде лісовою дорогою і співає пісню про прапори. Це про перекопський прапор — подарунок робітників Москви із закликком «Уничтожь Врангеля!»

Спокійне й суворе обличчя Шешені.

4

Прекрасний сонячний ранок. Подвір'я колгоспу. Білі будівлі, стайні, амбари, склади. Полк Шешені. Іржуть коні, гурчать мотори. Коло похідної кухні гомонять і сміються червоноармійці, кінчаючи сніданок. Вони частують чаєм купу дітлахів, що сидять тут же, поруч них.

Молода мати з рожевим і самовдоволеним опецьком підійшла до веселого гурту.

— **Ото, казали, що полк прийшов, а це дитячий садок приїхав!** — глузує вона весело й задиркуватю.

Якийсь заводіяка, заграючи з молодю матір'ю, бере її пикатого сінка і гецає на руках. Підходять ще колгоспники й колгоспниці. Сміх і гомін. І раптом заводіяка знітився, зніяковіло оглядає себе. Винуватець скандалу, не гублячи свого самовдоволеного вигляду, важно сидить на руках. Вибух реготу. Сміючись, забирає молодиця свого сина.

І цю ідилічну картину порушує горніст.

Гасло виступу. На подвір'ї — біготня червоноармійців, метушня колгоспників. Червоноармійці вдягаються, колгоспниця виносить повну макітру пирогів.

— **От які в нас трудодні в колгоспі білі!**

Сідлають коні, останні готування до походу. Ходить по подвір'ї стурбований і витриманий комескадрону.

Дітлахи заклопотано снують між червоноармійців, підверескуючи, «допомагаючи», прощаючись. І лише один маленький черевань, ні на що не зважаючи, всією мордочкою пірнув у велику чашку чаю.

— **От ненажера!** — сміються кухарі, збираючи свої кухонні причандали і теж готуючись виїздити.

А той черванчик тільки поглянув на них сердито (чого смієтесь, мовляв?) і знову загруз у своїй чашці. І коли загрузав, то ще повно було на подвір'ї людей, що спішили, бігали, метушились, прощались, виїздили,— та коли він таки допив свій чай і підвів зморене таким тяжким трудом, спітніле й розпарене лице, то мало не перекинувся від здивування зі свого стільчика — тихо й порожньо на подвір'ї, тільки коло воріт стоїть гурт колгоспників, слідкуючи за ескадроном, що зник вже у сільських вулицях. Спадає пил. Кричать щось дружне й веселе колгоспники червоноармійцям на прощання.

В селянській хаті розташувалася похідна радіостанція. Там теж ідуть збори — згортаються проводи, пакуються батареї, станція лаштується вирушати. Володька допомагає радистам пакуватися. Він заклопотано розгвинчує якусь апаратуру, складаючи її. Підійшов радист, глянув на Володьчину роботу і аж засяяв од задоволення. Володька тільки оком підморгнув: мовляв, знай наших.

Глянув по хаті — майже все зібрано. Тільки на столі лежить чемоданчик, а згори на чемоданчику — загорнутий в папір знайомий вже глядачеві портрет. Папір розірвався, і портрета видно. Хлопець вибіг з хати, виносячи спаквану апаратуру. В хату ввійшов посередник, представник Головного командування, разом з французом. Глянули по хаті — радіостанцію всю вже згорнуто, вона лаштується їхати далі. Представник пояснює французові:

— Вони прорвали були фронт, але зустрічним ударом їх відрізали від своїх. І командування полком вирішило вдатися до рейдової операції.

Слухає пояснення француз, а сам оглядає хату, цю незвичну йому обстановку українського селянського побуту. Він бачить раптом портрет. Він вдивляється в обличчя жінки на фотографії. Немає сумніву — він, пізнає цю жінку. Володька підскочив і мало не вирвав портрета з рук якогось незнайомого громадянина, що, за Володьчиної відсутності, наважився торкнутися цієї найдорожчої для Володьки речі.

— Це — твоя мама? — тепло питає француз. Володька відчув теплоту в словах незнайомого громадянина, що говорить з таким виразним чужоземним акцентом, і спинився. Він дивиться на чужоземця вражено. Чужоземець повільно, на кожне слово натискаючи, говорить...

— Я бачив її і знав...

— **А хто ви такий?!** — кричить Володька, вчепившись в рукав француза. — **Де ви бачили мою маму?..**

В хату ввійшов ще один посередник. Він кличе першого, що стояв, здивовано й вражено прислухаючись до розмови француза.

Володька вже на ганкові хати і раптом спиняється.

Авто з посередниками вже від'їздить, скачуть кінні червоноармійці.

Шешеня підскочив на коні до ганку й махає на прощання посередникам рукою. На крик Володьчин він обернувся.

— **Товариш з Франції... на авто... він знав мою маму...** — схвильовано, голосом, що зривається, каже хлопець.

— **Товариш з Франції? Знав маму?** — вражено питає Шешеня і раптом круто завертає коня. Він хоче погнатися за автомобілем, але авто уже ген-ген, чорною крапкою на закуреному шляху, де гудуть сірі військові автомобілі, мчить кіннота, гуркотять тачанки.

Хлопець підбігає до двоколки радіостанції. Вони мчать з села. Вони відстали. Ось уже суне остання розстріляна, відстрілюючись від «ворогів».

І раптом — нещастя. Володька блідне й кам'яніє з розпачу. В двоколці зламалося колесо. Не встигли радисти примайструвати його, як звідкись збоку, з села, вискочила кінна розвідка Турка. І двоколка радіостанції опинилася в полоні. Розпалені цим нещастям, радисти й Володька мало справжнього бою не вчинили, відбиваючись. Але посередник немилосердно констатує факт: так, двоколку радіостанції взято до полону.

І от варта «синіх» з удавано суворими лицами супроводить нещасних «полонених». Володька аж задубів на двоколці, такий він лютий з своєї ганьби. Повізний, що це з його недогляду (не доглянув колеса!) трапилася отака ганьба, сидить і очей не зводить. Радист і Володька спільно обстрілюють його зловіщими й смертельно разючими поглядами. І знову село, звідки щойно вони вийшли, і знову хата, де ще не встигли й пороху після спішного виїзду радіостанції підмести. Дивується господиня хати:

— **Ото так поспішали, щоб знову вернутися?**

Наївне запитання це знову вганяє Володьку в пароксизм люті. Він не в силі будь-що відповісти. Він нерухомо сидить і непорушно дивиться в білу стіну хати. Прихід Турка впливає на нього, як електричний удар. Він аж за-

трусився. Йому ще втричі соромніше, що Турок — свідок його ганьби.

— **Добре, що це маневри, а не війна. Нізачо б не дався...**— і похмуро, спідлоба поглядає на Турка, що не може стримати посмішки.

Турок присів коло хлопця. Він хоче заспокоїти його, приласкати. Він жартує:

— **То треба було тікати — ноги ж молоді...**

Цей Турків жарт полоснув хлопця... Він зблід і звівся на ноги. Він ненавидить веселого і ласкавого переможця, що дозволяє собі жартувати з хлопчаго ганьби.

— **А які в тебе були ноги, коли ти без мами тікав?..**

І хлопець жахнувся сам, коли побачив, як вплинула ця його злісна відповідь на Турка. На такий ефект Володька не розраховував. Турок встав, збліднувши й тремтячи. Володька кинувся до нього в розпачі, в каятті.

Але Турок відслонив хлопця і, хитаючись, вийшов з хати.

5

Володька біг, як навіжений. Він перебіг поле, що за ним ще темніли садки й білили хати села, і, засапавшись, упав під кущі галяви. Далі починався невеличкий лісок. Ледве-ледве відхекався і сів на землю з виглядом справжнього тріумфатора:

— **І з полону можна втекти... аби ноги...**

Втікач сидів на дереві. Він спочивав, оглядав місцевість. Раптом хлопець аж перехилився на гілці, вглядаючись униз. Лісом обережно йшов Турок. Володька захвилювався. Він шугнув по стовбуру з дерева вниз. На шерех Турок спинився. Перед ним стояв Володька. Грім з ясного неба не міг би так здивувати Турка, як ця цілком несподівана зустріч. Володька скрикнув був:

— **Бать...**— але ввірвав слово, глянувши на лице Турка, що зі здивованого стало раптом похмуро.

— **Турок!**— якось знітившись і зібгавшись, промовив тоді Володька.

Турок відказав несподівано різко й з сердитим холодом в голосі:

— **Зараз же вертай назад!**

Хлопця вразив холодний і різкий тон Туркової відповіді.

Він подався назад і, загорівшись злістю, закричав:

— **До тебе?! Не верну! Ніколи не верну!**

Володька побіг. Турок рвонувся за ним.

— **Володька?** — гукнув він був. І спинився.

А француз їхав полем, наспівував, втішався прекрасним днем і чудовим краєвидом, втішався і радів. Він зіліз з коня і вів його на поводі.

Турок мчав конем в супроводі кількох червоноармійців. Він промчав повз француза. Француз глянув йому вслід і посміхнувся, втішений прекрасними кіньми і гарячими верхівцями, що кар'єром гнали своїх коней.

Француз підводив свого коня до яру і зупинився від несподіванки. З яру, гуркочучи, виповзали величезні тіла танків. Один танк спинився, і командир, висунавшись зі сталевої вежі, кінчав розмовляти з Турком. Француз підійшов до танка, коли верхівці помчали вже далі.

Командир танка зупинив француза і питав його про щось. Француз відповідав і протягував документи.

— **Турок?** — питав командир.— **Он він поїхав.**

Танкіст пірнув до своєї вежі. Загурчав танк і поповз. Француз подивився вслід Турку. Він сміявся і кричав до танка, начебто танкіст, який щойно з ним розмовляв, міг його почути.

Танки повзли під гору. Невпинно і вперто.

Француз дивився їм услід і зсовував кашкета на потилицю.

Це була ознака його захоплення.

Він їхав далі і під'їздив до соснового ліска. Дивно хиталися і ставали раптом нерухомо верхів'я ялин та сосен. Дивувався француз з такої дивної поведінки лісу. Його спинили червоноармійці в сталевих шоломах — «сині», Туркові. Він показав документи, і командир відпустив посередника-чужинця, дивлячись трохи непевно в його бік, слідкуючи за чужинцем, що наближався до ліска. Лісок поводив себе дивно. Сосни, замість нормального, звичного для всіх і кожного, коріння спиралися на дерев'яні хрестовиді підпори, заховані в траві й присипані землею. А останні ряди їх ще хиталися, непевно впираючись в землю й випробовуючи цей новий для них спосіб стояння на ґрунті. Червоноармійці вовтузилися коло них, заповнюючи отакими ялинами лісову галявину. Турок стояв і вдоволено сміявся.

— За ніч на галявині виріс ліс, оце темпи! — казав він і підбігав до сосни, яка ще непевно похитувалась, допомагаючи червоноармійцям вмошувати її.

— Еге, це Турок і є, — стверджував червоноармієць, захоплено слідкуючи за енергійною постантю командира. Про Турка в нього питав француз.

Він стояв і з неприхованим зацікавленням слідкував за Турком. Він вагався: підійти до Турка чи не підходити? Рука його тяглася до сумки і то розтібала на ній ремінці, то знову застібала. Турок став майже коло нього, він оддавав останні розпорядження і збирався їхати далі. Але француз мовчав. Він не озивався до Турка, якого так настирливо був розшукував. Навпаки: він одійшов і тихенько поліз на свого коня. Його не дуже зграбна постать верхівця притягла до себе Туркову увагу.

Той командир, що затримав був француза і перевіряв був його документи, пояснив:

— З Головного командування... з Франції товариш...

— Француз? — скрикнув Турок і захвилювався.

Але крик червоноармійців раптом притягнув його увагу. Велика сосна, що підносилася над усією маскіровкою, хиталася, загрожуючи впасти і зруйнувати всю роботу. Турок кинувся на допомогу. За мить усе було владнано, але за цю ж мить француз уже встиг від'їхати і зникнути в лісі.

Гуділи аероплани, кружляючи над річками, над пагорбами, над лісами. Частини Шешені принишкли, причаїлися в лісі. Попротягувані сітки з накиданою на них травою та листям ховали від аеропланів тулуби гармат, ящики двоколок. Деревя були поплутані телеграфним дротом, і при їхньому корені розмістилася радіостанція. Сюди підходив Шешеня з кількома командирами.

— Піонерське слово, я вже давно втік з полону... — раптом пробурмотів засоромлено й винувато, виткнувшись з-за дерева, Володька. Видно, що він по довгих мандрах щойно тут з'явився. Він ішов з глибини лісу в супроводі червоноармійця. Шешеня не дуже й здивувався: від Володьки він на все чекав, навіть коли б той з-під землі вимерся. Він докірливо й саркастично дивився на «героя».

Вони — Шешеня і Володька — сиділи вдвох над темним лісним ярком, де між кущами та високою травою тьмяно мерехтіла річечка. Вони розмовляли. Розмова була

тиха і серйозна. Шешеня говорив з хлопцем, як з дорослою людиною, як з товаришем.

— **Ти образив Турка? Тобі стара баба нашептала про нього?**

Володька мовчав. Шешеня дивився йому в лице і говорив далі:

— **Ти повірив старій бабі, а не віриш Туркові?**

Шешеня гірко сказав:

— **Піонер Володька вірить старій бабі, а не вірить — більшовику?**

Шешеня звівся різко на ноги. Він обурюється і не може стримати свого обурення. Він хоче йти. Володька схоплюється і хватає Шешеню за руку, кажучи благально і тепло:

— **Батьку!**

Шешеня спиняється. Він бере хлопця обома руками за його розпатлану біляву голову і довго дивиться йому в очі, такі подібні до очей жінки на фотографії, жінки в солдатській сірій шинелі та старій партизанській папасі.

Ніч. Злива. Розгулялися всі стихії. Спалахують блискавки. Ламаються віти дерев.

І цією прекрасною погодою рухається полк Шешені до місця, де він має завдання пробитися до своїх.

Шешеня йде, ведучи на повіді коня.

Ескадрони.

Тачанки.

Гармати. Одна грузне в багні.

Дружно кидаються допомагати. Шешеня жартує.

— **На Сиваші було трошки важче, товариші...**

Вперто рухаються вперед.

Потроху вгамовується погода. Світанок.

Світанок. Шешеня вийшов на галявину. За нею невеличкий лісок, далі поле.

Летять по небу пасма хмар — рештки нічних страховищ. Помітно світає.

У височині потроху намагаються темні риски. Вони знижуються, на них починає грати сонце.

Прекрасне і дивне видовище висадки повітряного десанту розгортається на широкому рівному полі, що прослалося перед очима і червоноармійців, і представників Головного командування. Француз од усього серця вражений і захоплений.

І тоді почався наступ на фронт «синіх», що замкнув був коло на шляху Шешеньових частин до «своїх». З замаскованої просіки в лісі висунулися танки, але мусили відступити перед танками, скинутими в повітряному десанті. Шешеня керував операцією і хотів приховати свою радість переможця під висловленням співчуття:

— **Ой, доведеться Туркові віддати нам прапори!**

До нього підскакав ординарець з докладом:

— **Передові частини полку перейшли ріку і ввійшли в зв'язок з нашою дивізією...**

З переможною піснею про прапори входили частини Шешеньового полку в село. Оркестр «червоних» гримів тією ж піснею.

Володька урочисто їхав на двоколці. Він філософськи скаржився приятелеві своєму, радистові:

— **Ну, як тут бути? Переміг би Турок — було б Шешеню жалко; переміг Шешеня, так, піонерське слово, жалко Турка...**

6

— **Турок! Дайте товариша Турка! Його нема?.. Дайте Турка! Алло! Штаб? Дайте товариша Турка!** — мало не обриває дротів, припавши до телефону, Шешеня. Роз'єднаний маневрами, він зараз конче мусить знайти приятеля. Він нервується, може, навіть сердиться. Він кричить в рурку польового телефону настирливо і вперто. Він мусить знайти Турка, а тут сам Турок кладе йому руку на плече. Видно, що він тільки-що примчав, поспішаючи, хвилюючись.

Шешеня схопився. Вони вийшли. Йдуть старим і переповненим військовим людом містечком, де іржать на конов'язях коні, танцюють, оточені уважним колом глядачів, дівчата з червоноармійцями; червоноармійський гурт з гомоном і реготом обмірковує свіжий номер польової «Іллічівки» на кузові автомобіля; молодий комвзводу сидить на лавочці в дружній бесіді з кількома старими колгоспниками.

Турок і Шешеня йдуть старим містечком, де підносяться вежі древньої фортеці, де спочиває після важких маневрів і трудних переходів кінний корпус Червоної Армії.

Вони вийшли на узгір'я. Внизу в скелястих берегах грала ріка і лізло вгору хатиною по хатині міське передмістя.

Турок обернувся і, насупившись, хмуро кинув Шешені:

— **Забирай Володьку... батькуй собі з ним...**

Шешеня зупинився, вражений і обурений:

— **Ти збожеволів, Турок... Володька любить тебе...**

Турок стояв і думав про своє. Він поволі підвів голову і сказав, дивлячись в очі Шешені:

— **Я мусив тоді стріляти і вмерти разом з нею... Володька б мене любив...**

Шешеня став спокійний і поважний. Він не обурювався і не вражався. Він сказав:

— **Катря вмерла — це її заслуга перед революцією; ми живі — хіба це не заслуга наша?**

І раптом сотні коней з виструнченими в сідлах верхівцями розгорнулися й попливли по широкому полю. Блищали шаблі, билися на вітрі прапори. І, напружившись та випроставшись, їхав попереду свого полку Шешеня, проходячи церемоніальним маршем перед Головним командуванням, перед старими бійцями-більшовиками й молодими піонерами, що приймали парад. Володька стояв серед піонерів і шептав сусідці своїй, русокосій і гостроокій дівчинці. Він шепотів, сповнений пихою та гордощами:

— **Це — мій батько!**

І дівчинка з захопленням і повагою дивилася на Шешеню, що вів свій полк церемоніальним маршем.

Проходила кіннота, і гуркотіли танки, і гриміли тачанки, і дзвеніли під хмарками прозорого осіннього неба аероплани. І знову шепотів на вухо русокосій, гостроокій дівчинці Володька:

— **Це — теж мій батько!**

Дівчинка з неймовірним здивованням поглядала то на Володьку, то на Турка, що оце теж проходив зі своїм полком. Вона ніяк не могла втямити, чи то жартує Володька, чи просто — бреше, а може, а може, й правду каже. Але не було їй і часу, і змоги розпитати гаразд Володьку, бо і хлопця, і дівчину захопило й прикувало до себе урочисте видовище велетенського параду, що відбувалося на широкому полі за околицями міста. Війська ладналися величезним чотирикутником. Шешеня і Турок виструнчилися перед своїми полками. Розпочався мітинг.

На трибуну сходив кремезний, вже сивоволосий, невисокий чоловік у військовій формі. І його вітали захоплено тисячі озброєних і беззбройних людей, військових і цивільних, червоноармійців і робітників, піонерів і вчених. Гриміли оркестри. Хвилювався сотнетисячний натовп глядачів. Володька, розчервонівшись, запалившись, поглядаючи в постать сивоволосого чоловіка на трибуні, кричав, вітав і салютував. Чоловік говорив. Гриміла юрба. Випростувались, напружувались і виструнчувались червоноармійські лави.

І той товариш, що відкривав мітинг, урочисто говорив:

— **Слово має представник шефа нашого корпусу — компартії Франції.**

Сіпнувся на коні Турок, вдивляючись в людину, що сходила на трибуну. Уважно розглядав цю людину Шешеня. На трибуну сходив знайомий нам француз. Він стискав у руці згорнутого червоного прапора. Його вітали люди й оркестри. Він був схвильований і піднесений.

Розгортав він прапора з написом французькою мовою. Командири й червоноармійці урочисто приймали того прапора. Француз говорив:

— **...Вам прапора... від французьких братів...**

Володька хватав дівчинку за руку. Він захоплено шепотів:

— **...Він ...він знав мою маму...**

І дівчинка вже цілком кам'яніла в здивуванні та зачудованні. Француз стояв у гурті командирів. Він жваво й піднесено розмовляв. Раптом він обернувся. Перед ним стояли Шешеня та Турок. Вони хвилювалися, але суворо стримували своє хвилювання.

Шешеня сказав:

— **Пробачте... ви нас шукали, але ми не мали змоги раніш зустрінутись...**

Француз гаряче тис руку Шешені і відповідав:

— **Я привіз вам листа, що йшов чотирнадцять років.**

Проходили полки в повільному й невпинному руханні. Сунули панцирні автомобілі, й плазували танки. Величезні тулуби гармат слухняно повзли за потужними тракторами. Повільне й непереможне рухання могутньої армії.

І в тому ж повільному ритмі повзуть по екрану рядки листа, рядки, писані твердим і рівним жіночим

почерком на шматку старого й потертого на складках паперу.

«Листа взявся передати французький моряк. Він служить на військовому судні, де я доживаю свої останні години. Серед моряків готується повстання. Коли б воно відбулося ще за мого життя! Не боюся довірити листа — класові руки не зрадять...»

І тут обриває листа француз і каже з гордістю Шешені, Туркові й Володьці:

— **Я проніс його крізь всі тюрми й каторги мого життя... я його ніс чотирнадцять років...**

Урочисто вислухують французів слова Шешеня, Турок і Володька.

І повзуть далі рядки листа:

«Там мій хлопець. Любіть його. Виховайте людиною нового суспільства. Я хочу, щоб у нього був не один батько, а ви всі, що залишаєтесь жити. І життя моє, і живого сина мого віддаю класові. Хай живе наша мужня і велика партія. Слава Червоній армії. Слава Червоній Армії. Я бачу могутні дивізії. Я бачу славні перемоги...»

І обертається повільно й урочисто Турок. І дивиться він, як проходить військо, дзвонить копитами кіннота, гримлять плазунами танки. Лице Турка стає величне й чітко різьблене, як лице мужньої статуї, ллятої з твердого і хорошого металу...

«Мені хочеться плакати. Я — жінка старого світу, в якому ще плачуть. Але іменем майбутнього...»

Дякую, Турче, що ти тримав себе, як личить більшовикові... Іду...

Катря»

Вони дочитали листа й стоять нерухомо.

Турок випростується й каже:

— **О, ми здорово живі — в цьому наша заслуга перед революцією! Ми здорово живі, Катре!**

Розпочинався останній епізод маневрів: передача дивізійних прапорів переможцві.

Прапори дивізії маяли в руках червоноармійців Туркового полку. Сім прапорів. Ось партизанський прапор, що вів партизан на бої з гетьманом і Петлюрою, ось арсенальський прапор, ось прапор Перекопу з написом-наказом московських робітників «Уничтожь Врангеля!», ось сьомий прапор — прапор з написами французькою мовою, прапор від компартії Франції.

Турок стоїть коло цих прапорів.

— Нічого! Майбутнього року ми знову вас берегти-
memo! — так звертається він до прапорів, що їх тримають
ще прапороносці його полку.

І от перед рядами всього війська, перед колонами
пролетаріату, перед старими бійцями — командирами й
більшовиками, перед піонерами й вченими мчать кіннот-
ники Шешені. Сам Шешеня поперед них шаблею салю-
тує прапорам... І на льоту, на розгоні схилившись у сід-
лах, нові прапороносці приймають під свою охорону славні
бойові прапори дивізії.

І мчать далі. І салютують прапорам Володька та
француз, салютує прапорам військо, салютують прапо-
рам колони пролетарів, коли повз них мчать вершники,
і мають над вершниками, розгорнувшись та б'ючись на
вітрі, славні бойові стяги дивізії червоної кінноти.

1933

ПРИСТРАСТЬ

СЦЕНАРИЙ МОВНОГО ФІЛЬМУ

НА 7 ЧАСТИН

1

Тишина.

І в глибокій тишині підносяться і плывуть, як хма-ри, могутні, безкраї ліси.

Тишина.

І в глибокій тишині стеляться і мерехтять холодні, величні озера.

Скелі. Горби. Валуни. Ущелини.

Над цими краєвидами непомітно виникає з тишини глуха, протяжлива, безрадісна і монотонна мелодія.

Вона наближається. Наближаються краєвиди. Ліси. Ліс. Деревя. Галява поміж деревами.

Чути — люди співають глухими, придавленими басами:

— **Помилуй мя, боже...**

Люди стоять посеред галяви.

Співають:

— **...По велицей милости твоей и по множеству щедрот твоих...**

Це — гурт куркулів співає, стоячи посеред галяви.

Упертість, злоба, утробний сказ співає їхніми голосами:

— **...Очисти беззакония моя...**

Гудуть хрипкі баси.

Блищить багнет вартового.

Купою лежать пилки, сокири, лопати.

Нічого святобного в співі. Це такий куркульський саботаж на роботі.

Так само вони могли б стояти на галяві й ревити, як скажена череда.

Стоїть попереду всіх, найупертіш і найзапекліш ведучи гугняву пісню свою, Апостол. Він кам'яніє в пароксизмі злоби й виклику, і інші всі тягнуться за ватажком.

Заглушив пісню, злетівши понад ліси, і скелі, і озера, товп вибуху.

Другий.

Третій.

Аж затрусилися й забрязкотіли шибки.

Аж затремтів дерев'яний барак.

— **Іграшки**,— каже чорнобородий, кремезний чоловік і поправляє дзеркальце, в яке він дивився, розчісуючи бороду.

— **Каторга — не робить. Каторга сидить. Правда, Іване?**

Він підводиться і приміряє піджака, а піджака подерто — і це дуже неприємно.

Молодий, красивий Іван, голубоокий, добре покроений та міцно збитий, нічого не відповідає на запитання.

Він узуває чоботи і мовчить.

Доводиться чорнобородому сідати й зашивати піджака. Таке ремесло не заважає філософії:

— **Робота? А з якої речі? Хаджі, підеш на роботу?**

Хаджі молиться на нарах. Пергаментне, спалене сонцем і роками обличчя.

Глибоко зітхає, йому ввижається пустеля, і вітер мете пісок, і сам він на килимку серед пустелі:

— **О, великий аллах!..**

Кілька куркулів покірною купкою моляться коло нар.

Довбні, а не руки, кладуть хрести.

На нарах стоїть дерев'яна іконка, завбільшки як коробка сірників.

— **Ей, ви, христослави**,— одривається від своєї роботи Грім.— **Селькорів убивці...**— обертається одне обличчя.— **Колгоспів палії...**— обертається друге обличчя.— **Худоби погубителі...**— обертається третє обличчя.— **Землеїди невмивані...**— обертається увесь гурт. Аж гудуть куркулі.

Грім сміється до Івана:

— **Все життя своє роботою божилися, а тепер роботу ненавидять...**

Обличчя куркуля.

— **Так то ж своя робота була, своя земля була, своя худоба була... наймити...**

І всі куркулі аж проясніли, наче хто життя вдихнув їм оцим нагадом.

А красивий Іван старанно вдягається, підперізується, так само, як і чорнобородий, перед дзеркальцем.

Став коло нього Чума — худорлявий, покручений життям калка. Претензії на елегнатність, химерні сліди зухвалого піжонства позначені ще і на його постаті, і

на його поведінці. Він наспівує, враз і влєсливо і глузливо:

— Жив-був у бараці Грім з Іваном, Грім шпані був справжнім капітаном, всю шпану вів за собою,— Іван був правою рукою, а секретар їхній буду я...

І раптом Чума ввірвав пісню, звернувшись до чорнобородого:

— Грім, глянь, Грім! Твоя права рука красотою інтересується.

Але Грім не зважає на глузливі слова Чуми. Він і сам вже пильно придивляється до дивно старанного вдягання Іванового. Він поклав піджака на коліна, здивувавшись, щось непевне відчувши в такій поведінці парубка.

— До мене жінка сьогодні приїздить,— каже Грім Іванові: — А ти, Іване, чого так причісуєшся та вдягаєшся?

Іван зупиняється посеред барака.

Блакитні очі його горять рішучістю.

Він напружився і випростався.

Напруживсь і Грім, стежачи занепокоєно за парубком.

На стіні висить якийсь саморобний інструмент з кількома струнами.

Іван бере його, бренькає недбало й невміло пальцем і передає інструмента Громові:

— Ти собі грай і далі, Остапе Івановичу, а я, мабуть, вийду на роботу...

Грім дивиться і не ворушиться.

Чума збожеволів.

Підвелися куркулі.

Очуняв Хаджі.

Почав поволі підводитися й Грім.

Іван стояв і чекав на те неминуче, що мало статися за мить.

Псалми, що їх співає на галяві серед лісу куркулячий гурт.

— Засуджений Апостол,— каже конвоїр,— я вам раджу починати з бригадою роботу...

Купа інструменту на землі.

Сокири, пилки, лопати.

Замість відповіді Апостол підносить руку.

Хор куркулів продовжує співати псалмів. Саботаж триває.

Середина жіночого барака.

Красива дівчина п'є чай.

Це та Любка, за яку шпорталися ножами цілі ма-
лини.

— Мене звать просто Любка, графиня,— каже Люб-
ка недбало,— а на цей раз звіть мене бригадиром, коли
вам не важко.

П'ють чай, крім Любки, троє: графиня — фрейліна
двору, колишня черниця, засушена худорлява жінка в
чорному, спекулянтка-брильєантиця в шовковій сукні.

— А красиві хлопці тут є? — питає брильєантиця.

— Ходить один Іван,— по паузі цідить Любка,— та-
кий Іван, що далі нікуди...

— А начальник? — не витримує черниця.

— Електрика від нього йде,— згоджується Любка.—
Увесь електричний — доторкнутись боязно...

— Вам, Люба? — каже графиня презирливо.

А Любка, п'ючи чай, не помічає образи.

— Розумієте,— каже Любка,— багато разів я сиділа
по тюрмах. Доки сиджу там — хороша, а як випустять —
знову за своє. Не вірила нікому. А цей мене бригадиром
назвав.

— А Іван? — питає брильєантиця.

— Хіба я похожа на нелюблену? — відповідає Любка.

І вона механічно заглядає у вікно, мов у люстро.

І прихилиється раптом до вікна.

Щось захоплює побачила.

Проходить красивий Іван — зашений кров'ю, обшар-
паний, одним словом — битий.

У Любки аж горять очі.

— Він іде на роботу! — кричить вона.— Один проти
всіх пішов!

Красивий Іван пішов, і це — не легка хода.

Кабінет. Письмовий стіл. Бюст Дзержинського.

Окремо на шафці лежить баян.

Книги. Листи, проекти. В кімнаті — двоє людей.

Обидва в військовому. Старший — Начальник.

Він — середнього зросту, спокійне, вольове обличчя.

Підводиться:

— Буду там знову. Треба вживати заходів.

Молодший військовий — заступник Начальника, про-
довжує свою думку:

— Кубло, а не барак. Нічим не вплинеш. Один Грім,
як король.

— За Грома й візьмемось,— каже спокійно Началь-
ник.— Я спостерігав його кілька разів. Сильна людина.

— Сам на роботу не йде й інших тримає,— не стерпів заступник.

— Ну, подумаємо.— Начальник підходить до столу і починає розгортати аркуші проектів.

Заступник якось непевно здвигнув плечима.

Начальник нахилився над проектами.

Він звертається до заступника:

— Ви бачили проект тунелю на сто шістдесятому кілометрі? Тут, на мій погляд, є доцільніший варіант...

Їхня розмова пішла в затемнення.

І з затемнення — барак Грома.

Ще не втишились збурені пристрасті.

Ще хвилюється і реве шпана.

Сліди недавньої бійки.

Остап Іванович Грім нерухомо сидить з інструментом в руках.

Барак лютує.

Чума здирає з нар постіль Івана і несе її до дверей.

Кидає там на підлогу.

— Увесь цей барак не працює! — кричить він невідомо до кого.

І повертається до Грома.

Сідає коло нього, стаючи начебто частиною Громової непорухності.

— Продався, щеня! Побратим!.. — похмуро і люто раптом говорить Грім.

Чума зиркнув на Грома.

Барак лютує, реве.

Грім, скривившись із злобою, нетерпляче поглянув на збуджених і галасливих мешканців свого королівства.

— Ша! — запобігливо кричить Чума під захистом Громового авторитету.

На цей поклик зважають. Поглядаючи на нерухомого Грома, починають притримувати неслухняні температури.

— Мені відрізано мою праву руку, — стиха каже Грім. Каже сам собі. І сидить нерухомо.

Раптом бренькає раз і другий струна.

2

На трасі.

Багато людей працює.

Панорама робіт.

— **Начальник! Начальник!**

Ритмічно б'ють каменярі, копають лопати, рухаються тачки, нахилиється екскаватор.

— **Начальник! Начальник!**

Оцима Начальника фіксується стан робіт.

За ходою Начальника міняється панорама, відкриваються нові ділянки, цілі бригади настирливо вдовбуються в камінь.

І ось стоїть осторонь інженер, мов без діла стоїть.

— **Драстуйте,**— чути голос Начальника.

Інженер відповідає.

І Начальник іде далі трасою.

Наздоганяє красивого Івана, і тоді ми бачимо постать Начальника.

— **Вас таки не пускали,**— каже він з усмішкою, оглядаючи Івана, порвану одержу.

— **Я їм теж не заборгувався,**— відповідає Іван.

— **Грім не бив?**

— **Йому не до того. Чекає дружину сьогодні з волі.**

Начальник зупиняється і посилає Івана самого.

Іван іде.

— **До бригади підричників!**— каже вслід Начальник.

Жіноча бригада.

Бригадир.

Іван жадібно вдивляється в її обличчя: не та, не-знайома.

Бригадирша помітила. Підморгнула:

— **Той бригадир, та не той...**

Іван аж зупинився.

— **Любка...**

— **Хвора на цей раз...**

І, не звертаючи вже уваги на Івана, взялася в боки і високо-високо почала пісню:

— **А в больниці дві сестриці,
В обох карі глазки,
Одна делаєть рецепти,
Друга перев'язки.**

Гурт куркулів серед лісу.

Співають. Не розібрати й що. Не починають роботи.

Натруджені й хриплі голоси.

Гурт наполовину зменшився.

Апостол хватає за руку одного, що намірився йти.

— Куди, брате?
 — Багато ми наспіваємо на порожній шлунок!
 Пішов.
 Жіночий барак. Четверо жінок.
 Черниця:
 — Ненависть у мені, сестри, як смола кипить...
 — До кого, небого?..— сміється Любка.
 — Двадцять шість літ була в монастирі. Двадцять шість віків, можна сказати. Ненавиджу бога.
 — Коли він є,— поправляє брильянщиця.
 — Значить, гуртом за життя битимемось. В моїй бригаді,— зауважує Любка.
 Фрейліна похитала недовірливо головою.
 Брильянщиця:
 — Думаєте — перескочимо десять років нашої тюрми?
 — Треба тільки не сліпою бути,— каже Любка,— а то заблудишся й у двох днях.
 Брильянщиця запалює цигарку:
 — Моя професія — цирк, а стільки років за брильян-ти — це багато...
 І вона задумливо каже собі під ніс:
 — Шумит ночной Марсель...
 Чоловічий барак.
 Хаджі читає молодому узбеку коран.
 Узбек побожно слухає.
 Хаджі урочисто підносить руку:
 — Я читав коран у пустелі.
 — Велика пустеля чи мала? — недбайливо питає Чума.
 — Пустеля велика,— каже молодий узбек.
 — От і сиди десять років,— глузує Чума.
 Куркулі збилися в купу.
 — Отак у мене стояла пасіка, а оцим боком левада, коні були, корови, молотарка, ще й млин, хазяйка була, дітей ціла купа. Півсела мені одробляло. Як вийдуть, було, на лан...
 — За що сидимо? — каже другий.
 — Не покорилися,— шепотить дідок.
 — І не покоримось,— гуде бас,— наш дід Апостол знає, що робить...
 Грім сидить непорушно. Іванів вихід на роботу не виходить з голови.
 Перед ним Чума з балабайкою.
 Розважає, як уміє.
 Грім не дивиться на Чуму й не слухає його.

Чума приграє веселої.

Голос коло дверей:

— Остапу Івановичу Грому — лист.

Грім різко поклав руку на балабайку.

Замовкла балабайка.

Грім загубив свою витримку.

Розриває листа.

Під бренькіт струни, самотній, болючий бренькіт,—
голос, що переривається, здригається і часом аж глухне,
читає листа Громової дружини:

— Дівчина моя не буде тобою. Ти вмер для нас, і
пам'яті про тебе я не дам дитині. Прощай. Я тобі вже
не дружина. Я не приїду...

Пауза.

— Мені видовбано ще й праве око,— каже Грім
стиха.

Тужно й прокволисто бренькає струна.

На трасі.

Стоять інженер з Красницьким.

— Я сидів по всіх тюрмах світу. Починаючи з рідної
Одеси. Я обійшов увесь наш земний шарик. У мене дуже
веселі ноги. І що мене змушує сидіти тут, та ще й бути
вихователем півтисячі моїх колишніх однодумців? У мене
легкі й веселі ноги.

Пауза.

— Мене тримає тут воля і ота людина.

На трасі вдалині проходить Начальник.

— Він уміє взяти людину. Це особлива властивість
більшовиків.

Інженер мовчить.

Сувоора північна природа.

Завмирає темп роботи на трасі.

І приходить похмурий вечір до барака Грома.

І шумить незайманий ліс навкруги.

Чорніють скелі.

Котять хвилі темні озера.

Заходить до барака Апостол з купкою куркулів.

— Доброго вечора,— каже Апостол, підходить до
Грома,— Остап Іванович, пайок зменшений дали, голоси
собі позривали...

І дійсно, у Апостола зовсім немає голосу.

Табором іде Іван.

Приємна втома першого робочого дня.

Мов випадково — у нього на шляху Начальник.

— Ну, от! — каже він доброзичливо.

Любка виглянула з дверей.

— Вань! — її голос.

Іван не чує, іде до барака.

Іде.

На порозі барака, в розчинені двері, заглушила Івана пісня.

Іван увійшов.

Пісня триває — моторозна, злодійська, каторжна.

Іван спокійно й не кваплячись зібрав свою постіль з підлоги, поніс її до краю нар, скинув звідти чиесь лахміття і поклав постіль.

Чума кинувся битись, але погляд Івана був спокійний.

Чума забрав своє лахміття і поклав коло Громова на Івановім місці.

Пісня триває.

Бузувірський пафос її гнітить, сльози течуть у декого з очей.

Куркулі недовірливими очима спостерігають цей блатний бедлам.

І раптом — весело-істеричний танок.

Бренькає балабайка.

Підспівують вуркагани.

Танок.

Остап Іванович з усієї сили гатить кулаком об нари:

— **Раз каторга, так хай буде каторга, граждане!**

І настає тиша, в якій бринить струна на Громовому інструменті.

Помалу Грім починає свою імпровізацію.

Це пісня про невірного хрещеника та про зрадливу подругу.

Багато геройства було зроблено разом, вони рідніші поставали за рідних, і зрада побратимства мусить закінчитися тільки смертю, страшною смертю, невимовними муками.

І осторонь на нарах сидить Іван.

Його погляд десь далеко.

Він ніби не чує страшного закляття Грової імпровізації.

Грім кінчив.

Глибока завмерла пауза.

Апостол безголосно:

— **Да, це талант...**

І тоді з тиші лунає голос Начальника.

Спокійний, вольовий.

Ніхто й не бачив, де він узявся в бараці.

Він сидить геть обіч.

— **Добре,**— каже він,— **тільки інструмент мені не додається...**

І він подає знак комусь на дверях.

У бараці легке замішання.

Можливо, увійде зараз наряд озброєних людей.

Оголосять якийсь страшний папір.

Апостол глянув на своїх куркулів.

Грім устав і стоїть, мов на суді.

Хаджі шуляться на нарах.

Двері барака прочиняються.

Чекання.

І от з'являється людина, вона вносить казкового баяна, який лише приснитись може в такому місці.

— **Пограйте, коли вмієте,**— каже Начальник до остовпілого барака.

Несміливо, один по одному беруть баяна.

Один, другий.

У невмілих руках баян прикро дисонує.

Інші меткі пальці видушують з нього кілька сяких-таких мелодій.

Нарешті баяна кладуть поруч отамана.

І Грім дивиться на баян, хоч намагається не дивитись.

Узяв інструмент.

Приладив.

Рипнули баски.

Перелилася гама.

Барак — мертвий.

Мовчання.

І заговорив тоді баян. Озвалося справжнє мистецтво. Сумна мелодія полилася з баяна.

Начальник замислився.

Він подивився на Громові пальці: вони жили напруженим життям, вони бережно й владно водночас керували баяном.

Чума з презирством подивився на свою балабайку.

Іван здивований — він не знав за Громом цього.

Легка пауза, за якою має початися ще краща пісня, всі чекають її.

Грім передчуває вже насолоду творчості,— та...

— **Ну, гарного потроху,**— сказав Начальник,— **мені треба йти.**

Наказав забрати баян.
Пішов.
Зачинились двері.
Тиша в бараці.
Грім устав на ноги і стоїть розгублений,— скинутий з
верховин натхнення до злодійського страшного кодла.

3

Гранчасті скелі.
Кучерявий мох рослинності.
Рівна, як дзеркало, поверхня озера.
І між скель, понад озером, струнка колія залізниці.
Рівна, як скло, поверхня озера.
І раптом в ній відбилися фантастично великі людські
очі.

Начальник стоїть, нахилившись над прекрасно зроб-
леним макетом залізниці.

Його очі відбилися в дзеркальці, що править за свин-
цеву і непорушну поверхню північного озера.

Він розгинається. Коло нього — інженери.

Видно, що макет не зовсім закінчено. Безформні маси
гіпсу складають ще частину його.

Вечір в рисувальних кімнатах управи будівництва.

Лампи з широкими абажурами над столами, де роз-
платано покреслені листи проектів.

Люди схилюються над листами.

Тиша.

Мірно вибиває годинник вісім ударів.

Начальник до інженера:

— **Макет ще не готовий, Лернер.**

— **Я тільки сьогодні повернувся з дільниці,**— відповідає
Лернер.

Начальник:

— **Я цього не знаю.**

— **Я гадав, що макет може заждати,**— каже керівник
проектбюро.

Начальник підійшов ближче:

— **Завтра зліт ударників будівництва. Я наказав макет
закінчити. Треба, щоб кожний бачив, що він буде.**
Прислухаються інженери.

Губиться керівник проектбюро.

Начальник каже зовсім тихо до керівника бюро:

— Здайте справи вашому помічникові.

Блідне керівник бюро.

— **Це ж дрібниця...**— наважується він сказати.

Спинився коло дверей Начальник:

— **Дрібниця? Всю вашу біографію я в цій «дрібниці» бачу...**

Він вийшов.

Інженери.

Кинувся до них, шукаючи співчуття, керівник проект-бюро:

— **Це ж дрібниця, колеги...**

Коректно підвівся інженер, що до нього підбіг керівник бюро:

— **Пробачте, але мені здається, що начальник має рацію.**

Став керівник бюро.

Тиша в рисувальних кімнатах.

Схилилися люди над листами.

Схилився над макетом Лернер.

До нього підійшов інженер, що тільки-но відповів керівникові:

— **Що ви скажете на те, щоб макет був-таки на завтра зроблений?**

Лернер розігнувся:

— **Нічого не скажу — я робитиму.**

Інженер теж схилився до макета.

На нього вдячно глянув Лернер.

Вибіг, грюкнувши дверима, керівник проектбюро.

Тиша. Пауза. Затемнення.

В затемненні б'є годинник.

Із затемнення знову рисувальна кімната.

Порожні столи. Вже кінчилася вечірня робота.

Тільки коло макета працює вдвох з інженером Лернер.

Вони перекидаються, заклопотані працею, коротенькими репліками.

— **Просохла скеля?**

— **Обережно, роздавите річку...**

Вони так захопилися працею, що й не помітили, як в кімнату ввійшов Начальник.

Побачив інженерів.

— **Вечірня праця вже кінчилась,— трохи здивовано сказав.**

— **Ми попросили дозволу...**— почав йому відповідати Лернер.

Начальник бачить, коло чого працюють два інженери.
Він підійшов до них.

Став.

Придивляється до роботи.

І раптом:

— **Лернер, ви любите музику?**

Здивовано глянули на нього два інженери.

Начальник:

— **Знаєте, що? Давайте спочинем. Ви давно чули «Венгерську рапсодію» Ліста?**

Порожня рисувальна кімната.

З-за дверей Начальникового кабінету чути перші важкі акорди Листової поеми.

В кімнату ввійшов Грім. В ньому відбувається боротьба. Не легко йому отак підходити до цих дверей.

Він став. Слухає. Прислухається.

Хвилина вагання — чи йти далі.

Твердо ступив кілька кроків до дверей кабінету і підніс руку стукнути в двері.

Лунає мелодія Ліста.

«Стукати?» — думає Грім.

Кабінет Начальника. Технічні книги, проекти, рисунки, дипломи, папери. Зелений абажур лампи. Баян на невисокій шафочці біля столу.

Край столу, де крутиться чорний диск на патефоні, сидять троє людей.

Начальник оповідає:

— **Я вчора слухав Грома цілий вечір...**

Стукають у двері.

Начальник:

— **Можна.**

В дверях — Грім.

Він побачив, що Начальник не сам, і подався був назад.

Начальник встав.

— **Заходьте.**

Лернер похмуро й підозріло глянув на Грома.

Грім помітив це. Не менш похмуро і ще більш зло відповів поглядом на погляд.

Грім стоїть похмурий і мовчазний.

Начальник пильно дивиться на нього.

Підвелись, прощаючись, Лернер і інженер.

Прощається з ними, ручкаючись, Начальник.

Інженери пройшли повз Грома, не попрощавшись.

Грім стоїть, випроставшись і закам'янівши.

Начальник зачинив за інженерами двері.

До Грома.

— **Ви до мене в якій справі, Громе?**

Грім сказав глухо і напружено:

— **Дайте мені баяна — пограти...**

— **Баяна?** — дивується Начальник. — **Я не можу дати баяна.**

Грому, здається, легше відкусити собі язика, аніж ще раз попросити. В нього пересохло в горлі. Але він таки ще раз просить, не в силі вже здолати свою пристрасть:

— **На один вечір тільки...**

Баян в руках у Начальника.

Грім.

Начальник:

— **Ви можете тут пограти. Нести до барака я не дозволю.**

Він простягає баяна Громові, блискучого й прекрасного баяна.

Візьме баяна Грім? Візьме баяна Грім?

Взяв.

Застогнав у його руках інструмент.

— **До речі, й музику справжню почуєте, не блатну.**

Начальник одвернувся до патефона — і плавні такти повільної пісні.

Грім присів край стільця. Умостив зручніше баяна. Нахилився над ним, пильно вслухаючись.

Він підбирає лади в супровід музиці.

Він грає.

Начальник спинився, слухаючи і вглядаючись в обличчя Громове.

Грім грає. Він увесь поринув у музику.

Він не помічає, що вже спинив патефона начальник.

Він імпровізує на почуту ним тему.

Розігнулися в сусідній кімнаті над своїм макетом Лернер і інженер:

— **Он як він грає, цей Грім!**

Грім грає. Дивно, як може змінитися вигляд людини.

Начальник навмисне різко і демонстративно виразно глянув на годинника на руці. Ого, як вже пізно!

Грім побачив жест і вираз на обличчі Начальника. Це шарпнуло його по напружених і сторожких нервах. Він різко ввірвав музику.

Пауза.

Начальник закриває патефона.

Повільно підводиться Грім, кладе баяна на стіл.

Повільно обертається і йде до дверей. Тільки його важкі кроки звучать в тишині.

І вже в самих дверях Грома зупиняє начальників голос:

— **Мені б хотілося,**— каже Начальник, і особливого бажання не чути в його інтонації,— **мені б хотілося, щоб наступного разу вас почуло більше людей. Дорога річ баян для одного барака.**

Грім спинився і незрозуміло дивиться на Начальника. Чого хоче від нього цей чоловік?

Грім підходить до Начальника. І знову стає дивно, як може змінитись вигляд людини! Він безсило злоститься; темна, раптом пробуджена злоба клекотить в його голосі. Він нахилиється до спокійного і непорушного обличчя Начальникового. Він хрипить йому в лице:

— **Думаєте, культуробітничком вашим стану?!**

І останні слова його офарблено вже вереском істеричної бандитської люті.

Грім шарпнувся вперед.

Лернер і інженер стривожено зробили кілька кроків до дверей кабінету, зачувши хрипкий вигук Громів.

Начальник навіть не глянув на Грома, прибираючи на столі папери.

Грім став. Він тяжко дихає.

Начальник розігнувся. Холодно глянув на Грома.

Грім.

Чітко кинув Громові Начальник і клацнув замком письмового столу, замкнувши його:

— **Ступайте до барака.**

Грім обернувся.

І вибіг з кабінету.

Мало не пробіг через сусідню рисувальну кімнату.

Лернер глянув йому вслід і сказав презирливо інженерові:

— **Дикун, хоч і талановита ж bestія!**

Начальник став серед кабінету. Він прислухається до своїх думок.

Грім ішов нічною вулицею табору.

Світилися вікна бараків.

За Громом ішов вартовий.

Грім спинився і розірвав на собі коміра сорочки. Він задихався.

Нетерпляче підштовхнув його вартовий.

Грім:

— Стривай, дай подихати...

Спинився й вартовий.

Була темна ніч. Гудів десь далекий вітер.

Грім казав вартовому:

— **Страшний чоловік — твій Начальник. Він може взяти людину і зав'язати її вузлом. Він може взяти людину, зав'язану вузлом, і розв'язати її, як вірвовочку.**

Вартовий відповідав тихо і навіть трохи ліниво:

— **Чого він страшний? Він не страшний, він людей понімає.**

Вони стояли вночі. Була ніч, темрява й вітер.

Квартира Начальника. Він з електричного чайника наливає чаю своєму заступникові.

Заступник:

— **Цілі купи людського браку. Брухт.**

— **Да,**— каже Начальник.

— **Іржа,**— каже заступник.

— **Да,**— відповідає Начальник.

— **Пробачте мені,**— каже заступник,— **я вам заздрю. Я ще не вмю так певно бачити наскрізь людей, як ви. Вчіть мене.**

Начальник відповідає, м'яко, переконано вимовляючи кожне слово:

— **Хіба ми з вами тут людей рятуємо? Так, підряд всіх людей? Я вмю розстрілювати людей. Ворогів. Ви це знаєте. Я сам вчусь і навчусь бачити тих, які можуть вибороти собі право ввійти в соціалізм. Навіть тут, серед браку, в іржі. Важко вчитись, але ніхто ще не мав таких учителів, яких маємо ми.**

Начальник знову сів і почав розмішувати цукор у склянці.

Заступник мовчав.

Начальник:

— **Ми робимо справу нашого залізного Фелікса.**

Пауза. Бюст Дзержинського.

Начальник.

Заступник.

Суворі, мужні обличчя.

Тиха кімната.

Ніч за затуленим вікном.

Книги. Гімнастичне приладдя. Револьвер над ліжком.

Заступник:

— **У вас був Грім?**

Начальник:

— **Був. Грав на баяні.**

Заступник:

— **Важко його витягти з минулого.**

Начальник:

— **Да.**

Барак Грома. Грома ще нема.

Чуму оточили зо всіх боків. Апостол перехилився через його плече, читаючи газету, що її Чума розгорнув перед собою.

— **Хе!** — глузує Чума. — **Взавтра у нас тру-ля-ля. Танці і всяка тобі агітпропмаскультосвітпересвітїхвдим-робота.**

— **Вечір са-мо-ді...** — читає по складах Апостол.

— **Нас, філонів, туди не пустять.**

— **І не просимо...**

— **Тру-ля-ля,** — і це тру-ля-ля звучить похмуро, як жорстока лайка і злоба.

— **А наш Ваня піде. В ложу бенуар. Правда, Ваня?** — лютуючи і глузуючи, кричить Чума до Івана.

Іван встав.

Підійшов до гурту.

Ні слова не сказавши, простяг руку і забрав у Чуми газету.

Знову відійшов до своїх нар. Сів.

Читає.

Це він зробив так упевнено й спокійно, що ніхто не посмів обуритись і зачепити Івана.

Апостол після паузи:

— **Куди це Грім пішов...**

— **Контрамарку на тру-ля-ля просити,** — верескнув Чума і раптом злякано осікся.

В барак увійшов Грім.

Можливо, що Грім почув репліку Чуми. Але нічим цього не виявив.

Тільки глянув уважно на Чуму, який аж засовався на місці.

Грім, мовчазний і похмурий, підійшов до своїх нар. Ліг.

Зиркнув на нього Іван. Знову читає.

Апостол став коло Громових нар:

— **Може, був у Начальника?**

Грім не відповідає. Напівлежачи, згортає цигарку.

Апостол повільно питає далі:

— Ну, що він казав? Що ти казав?
Вихопився з-за Апостолової спини Чума:
— А про вечір не казав? За участю кращих сил місцевої др-р-рами!

Грім мовчить.

Апостол нахилився до нього. Всі слова цієї бесіди бри-
нять стриманою люттю. Він каже:

— І ти ж — сила. Може, й тебе соприглашав?

Грім, не встаючи з нар, повільно підвівся.

Схопив Апостола за груди.

Метнувся назад настрашений Чума.

Грім трусив Апостола за груди і говорив:

— **Соприглашав.**

І трусив дужче:

— **Соприглашав.**

І трусив дужче:

— **Соприглашав!**

І турнув Апостола так, що той аж заточився на сусідні
нари.

Тоді сказав уже зовсім спокійно:

— **Да, соприглашав,** — і почав витрушувати з нар ма-
хорку, яка висипалась з недокрученої цигарки. Апостол
підвівся. Дивиться на Грома. Клята, куркульська, за-
пекла й мовчазна лють.

4

Горить червона зоря.

Клуб.

Над клубом горить червона зоря.

Зала. Повно люду.

Оркестр грає.

Коло сцени стоїть макет будівництва, освітлений про-
жектором.

Інженери коло макета.

Адміністрація в першому ряді — чотири-п'ять чоло-
віка.

Група ударників-підричників. На лавах. Молодь.

Красивий Іван.

Сидять бородачі — лісоруби.

Веселе Любчине обличчя.

Поруч Любки — колишня брильянтиця:

— **Я вже піду, бригадир. Треба одягтися.**

— **Иди, Елен,** — відповідає Любка.

Обличчя Грома десь серед декорацій.

Обличчя зосереджене.

Насуплені брови.

Лернер із Красницьким.

— **Добро пожаловать, чим бог послав, як кажуть в Одесі,**— жартує Красницький.

Начальник сідає на своє місце.

Іван і Любка поруч.

— **Тебе довго не видко було,**— каже Іван.

— **Зате тебе чути цілий день — земля трясеться від вибухів.**

На сцені здоровенний і ведмежуватий чолов'яга.

Акомпанемент піаніно.

— **Мій вихованець,**— каже Красницький Лернеру,— **був служителем культу. Був анархістом у Махна. Перекваліфікувався на десятника 2-го участка. З голосом.**

Бездонний бас чолов'яги: «Есть на Волге утес...»

Обличчя Грома.

Дивиться в одну точку.

Руки машинально перебирають клапани баяна.

— **Мені завше не щастило з жінками,**— каже Іван.

— **Може, били?**— питає Любка.

— **Ні, любили.**

На сцені Любчина подруга — Елен.

Акробатичний танок.

Бородатий лісоруб аж узявся за бороду.

Хлопці теж захвилювалися.

Дівчина захоплює всіх.

Любка:

— **От дівчина тобі до пари.**

Іван мовчки бере Любку за руку.

На сцені жонглер. Жонглює банками консервів, ножами, свічками, десятком соснових шишок.

— **От хлопець тобі до пари,**— каже Іван.

Проте руки дівчини не випускає.

На сцені вентролог із собакою.

Діалог:

— **Драстуй, Жучка.**

— **Драстуй, філон.**

— **Я ж ударник!**

— **На кашу ударник.**

— **Як тобі не соромно!**

— **Дай, дядю, цигарку!**

Бородачі-лісоруби. Здивовані й збентежені.

Жінки регочуть.
Грім нічого не бачить і не чує.
Тремтить рука на баяні.
І раптом Грім рвучко підводиться.
Іде на сцену.
Тиша в залі.
Грім виходить.
Тиша. Шепіт. Перешіптування.
Здивування.
Звикли бачити цю людину в іншій ролі.
В ролі нероби, ворога, запеклого «відмовника».
Начальник сам плескає в долоні.
Грім блиснув очима — глянув у бік Начальника.
Сів. Поклав баян на коліна.
Тиша.
Заграв і заспівав пісню-імпровізацію.
Це — пісня про печальну долю бандита. Про смерть гидуку й безчесну. Про сумний кінець бандитської, злочинської романтики.
Старий слухає — підперся рукою, зажурився.
Пісня доходить до серця.
Вона близька майже кожному з глядачів.
Красницький зворушений.
В пісні — глибокі почуття. В ній — оголена людська душа, яка мучиться й страждає, вона виявляє себе через музику й пісню.
Глядачі.
— **Харашо,** — шепоче Любка.
— **Душевно,** — каже бородач.
Грім скінчив.
І, незвичний до сцени, зараз же встав і вийшов.
Вихор оплесків.
Зала вимагає, щоб з'явився виконавець.
А він сидить за кулісами, блідий, стомлений, очі його горять, він чує ті овації, якими відповідає зала на його гру. Він сидить, як щось дороге, притискаючи до себе баяна.
Оплески не вщухають.
— **Грома!** — кричить зала.
Лернер узяв за рукав Красницького:
— **Такий талант!**
А Грім сидить за баяном, почувуючи, що його підхопила ота ріка оплесків і несе, несе.
І раптом хтось узявся за його баян.

Це — службовець табору. Він хоче взяти інструмента.
Грім не дає. Він не може прийти до пам'яті.

— **Наказано взяти,** — каже службовець.

І в цей час за кулісами з'являється Начальник.

Грім кидається до нього.

— **Я протестую,** — каже він.

— **А як же ви думали?** — питає Начальник. — **Адже баян не ваш?**

Грім стоїть, не знаючи, що сказати.

— **За такий баян гори треба зрушити.**

Пауза. На сцені звучить скрипка.

Грім стоїть.

— **А ви й лопати в руках не тримали.**

Мов вихор пройшов перед очима: ліси, скелі, озера.

— **Може б, я й пішов працювати,** — через силу вимовляє Грім.

Не то жартома, не то покірно.

— **Яка з вас самого праця,** — сміється Начальник, — **тут треба цілий барак підняти!**

Грім довго дивиться Начальникові в вічі.

Можна чекати всього: він заребоче, він облає, він плює.

— **Чи вас уже в бараці не слухають, Громе?**

Грім ще дивиться.

Рука його стискається.

Він нічого не відповідає.

Помалу повертається й виходить.

Ніжна мелодія скрипки.

Іван і Любка.

— **Я думаю під цю музику, що жити треба, Люба.**

— **Самому?** — питає Любка.

— **А може, вдвох?** — Іван.

Тоненька скрипична нота увірвалася.

Запанувала повна тиша, яку страшно порушити.

І ось барак Грома.

Незвична тиша.

Апостол стиха розмовляє з Чумою.

Хаджі сварить молодого узбека.

Куркулі сидять купою.

Над постіллю Івана плакатик:

БЕРЕЖИСЬ, ВАНЯ...

Над постіллю Грома:

ТУТ ЛЕЖИТЬ АРТИСТ ПОГОРІЛОГО ТЕАТРУ.

Прочиняються двері до барака.

На порозі Грім.

І раптом дикий свист лунає звідусіль.

Свистить Апостол, свистить Чума, свистить Хаджі, безручко, куркуль, бандит.

Барак збунтувався. Зникла влада Громового отаманства. Межу перейдено.

Який раптовий перехід для Грома — від овацій у клубі до свисту в бараці!

Грім збентежений.

Він не захищається.

Сідає край столу. Мовчазний, без руху.

Навкруги нього реве протест, не сміючи ще доторкнутися до отамана.

— **Ганьба впала на наш барак!** — кричить Апостол. —

Продався ворогам нашим!

— **Геть такого отамана!** — кричить Чума.

— **Не хочемо Грома!** — кричить безручко.

— **Апостола вибираємо!** — кричить куркуль.

Грім сидить, ні на що не звертаючи уваги.

Він дає злості перекипіти.

І от до барака заходить Іван.

Свист поновлюється з дужчою силою.

Іван увесь під враженням розмови з Любкою.

В ньому стільки сили й певності себе, стільки жартівливого настрою, що він вийшов би на бійку з ким завгодно.

Він підходить до своєї постелі.

Знімає плакатик, згортає його і несподівано дає в руки Чумі.

Той очманіло бере його і раптом шпурляє на підлогу, побачивши Іванову усмішку.

Іван дістає з кишені шматок бісквіта, мимоходом стромляє його в рот Апостолові.

В його рухах безліч молодого задору.

Барак мимоволі затихає.

Іван бере плакатик з Громової постелі і чіпляє його на Хаджі.

І в бараці вже два настрої: дехто засміявся, дехто кипить злістю.

Тоді на нари вискакує Апостол:

— Геть його, ідола!
— Дозвольте вопрос,— каже Іван.
Грім сидить увесь час, не підносячи голови.
— А як хто заплатив за квартиру наперед? — питає Іван.
Легкий сміх.
— Мовчи, лягавий! — кричить Чума.
Іван спокійно сідає.
— От ви тут нового отамана голосуєте. А чи знаєте ви, хто він єсть — оцей дедушка? — починає Іван, і його слухають.
— Він закопав свій хліб,— каже безручко.
— Правильно, однорукий,— зазначає Іван,— а чи сказав він вам, що через це вмёрли з голоду жінка його й четверо дітей?
— Він свята людина,— каже Хаджі, не дочувши.
— От і ви свята людина,— повчає Іван,— ви читали в пустелі коран.
Молодий узбек насторожено слухає.
— Та ви не сказали маленької деталі — ви читали коран у пустелі перед бандою басмачів... ви напучували їх на погроми.
Розгублене обличчя молодого узбека.
Апостол не витримує.
— Та бийте його, браття!
Іван презирливо глянув:
— Старий ти вже, браток.
Грім непорушно сидить край столу.
Ніч. Кабінет Начальника. Секретар.
— Приготуйте наряд на роботу для бригади Грома.
Секретар здивований.
Та подивіться, будь ласка, там десь мусить бути адреса Громової дружини...
Секретар вийшов. Начальник палить.
І настає ранок у Громовім бараці.
Грім старанно умивається, причісується, одягається.
Він спокійний, як ніколи.
Іван одягається.
Дехто в бараці прокинувся.
Апостол і група куркулів сидять одягнені — вони звикли вставати дуже рано.
Грім підходить до дверей, стає.
Мов у відповідь на той свист, яким учора зустрів його барак, Грім пронизливо свистить.

— **Уставай!** — лунає голос Грома.— **Уставай всі!**

Голос лунає владний. Цьому голосу перечити не кожний наважиться.

Це не та людина, що сиділа вчора смирно край столу. Це знову отаман — ще дужчий і ще жорстокіший.

Барак схоплюється на ноги. На мить з'являється звичайний страх перед отаманом.

— **Зараз виходимо на роботу,** — диктує Грім.— **Хто згодний іти зі мною — ставай ліворуч. Хто не піде — ставай праворуч. Я подивлюся тоді на тих паразитів.**

Як бомба, летить на отамана Чума.

Але — короткий удар, і Чума котиться сторч із тією ж раптовістю.

Його вдарив Іван, що вмить опинився поруч Грома.

Пауза, в якій відбувається розподіл барака.

Потроху переходять люди ліворуч, на бік отамана — їх більшість.

Від групи куркулів відокремлюються троє, переходять ліворуч.

Молодий узбек рвучко йде ліворуч.

Залишається лише купка незгодних.

З неї несподівано виходить Апостол і йде теж ліворуч.

— **Рушай, бригада!** — командує Грім.

Виходить з барака перший.

За ним інші.

Іван стоїть на дверях, пропускає всіх повз себе.

Підходить останній — Апостол.

Іван недбайливо одштовхує його назад.

Виходить сам.

У бараці Апостол свариться з Чумою.

Могутня північна природа.

Перед бригадою Грома стоїть у всій своїй красі й могутності велична природа.

Нездоланий ліс.

Суворі скелі.

Стрімкі провалля.

5

На місці запеклих боїв.

Хитається і крекче колосальна сіра камінна брила. Уламок скелі, розтровоєної вибухом.

Хитається брила і крекче. Чути дружні людські голоси:

— **Раз, взяли! Раз, взяли!**

З гуркотом, стогоном, ревом ринула брила вниз в провалля.

Гуде земля.

Як сірники, ламаються сосни під камінною навалою. Ударила брила об землю. Затрусилася земля, і луна громами пішла понад лісом і скелями.

І над лісом та скелями, на тому місці, звідки шойно скотилася брила, стоїть Громова бригада.

Грім попереду.

Люди стоять, як переможці.

Вони обертаються і дивляться назад.

Світла просіка прорізала чорну гушавину лісу.

Прорубано масиви скель, і рівна дорога лягла.

Піднеслись над річкою крани, і мостова арка звисла на них понад бистриною.

Крізь простори і простори лягає рівна лінія дороги.

Здалеку долітає бадьорій і заливчастий гудок паровоза.

Поруч постаті Грома виросла фігура Начальника.

Над просторами, над просторами, де лежала рівна лінія дороги. Начальник потис Громові руку.

Затемнення. В затемненні чуємо голос. Говорить Грім.

— **Жив я бандитом,**— чути Громів голос,— **світ мені пах трупом. Став працювати — світ пахне сосною й тирсою, мохом і нагрітими скелями.**

В клубній залі сидять ударники.

Сидить Лернер й інші інженери.

Сидить Громова бригада. Слухають.

Сидить поруч Івана Любка і шукає рукою його руки, і дивиться на нього.

Іван урочистий і поважний — це ж його заслужене свято.

Вони чують голос Грома, що говорить далі:

— **Хіба я міг думати про красиву жизнь? Ось і жінка з дитиною написали мені листа. Не можу пояснити, а болять у мене руки без роботи. Ми з Іваном працювали чесно...**

Іван слухає ці слова і випростовується на стільці. Він почуває, що заслужив на ці слова.

Любка пишається своїм Іваном.

На нього позирають й інші дівчата з Любчиної бригади.

— **...Бригаду вчили. Важко було. Сили в руках не хватало. Так ми злістю нашою допомагали.**

Лернер уважно слухає.

Він переглянувся з сусідою своїм, інженером. «Да, я знаю,— вони кріпко робили»,— стверджує він.

Грім стоїть коло столу президії.

В центрі президії Начальник, поруч нього — заступник

Перед ними на столі — баян.

Грім говорить:

— **Прапора й баяна — заробили нелегко. І так само нелегко й віддамо. Таке моє слово...**— і він зам'явся на хвилинку, і потім сказав уже тихше:— **...граждани.**

Він замовк і почав був сходити з трибуни.

Але підвівся Начальник і зупинив Грома.

Грім стоїть і ніяковіє. Він — незграбний, як ведмідь, на цьому незвичному для нього місці; в цій незвичній для нього обстанові.

Йому передають прапора.

Оркестр дзвінко грянув туш.

У Грома в руках і прапор, і баян. Йому незручно. Він розгубився.

Він вдивляється в зал, шукаючи допомоги.

Він побачив Івана.

Іван встав, вийшов до президії, взяв прапора.

Вони пішли зі сцени — Іван з прапором, Грім з баяном.

Гриміла музика.

Вони йшли залом, проходом між стільців.

Жіноча бригада. Елен. Колишня черниця.

Любка, зворушена й піднесена, аж встала, втупивши свій погляд в постать Івана.

І зовсім несподівано — вона перегородила шлях Іванові.

Поцілувала переможця.

Оплески. Президія сміється. Любчина бригада плеше.

Коли Іван і Грім проходили повз стілець, де сидів Лернер, Лернер сказав Грому:

— **Знаєте?.. Жити — це прекрасно...**

Гриміла музика. Це вже був не туш — це була бадьора й піднесена пісня, останні акорди якої звучали на баяні, що в руках з ним Грім переступив поріг свого барака.

Апостол з компанією, з Хаджі, з Чумою, з іншими такими, як і сам, озирнулися і знову схилилися над нарами. Вони грали в карти.

З люттю, хльостко шльопнув Апостол засмальцьованим тузом по засмальцьованому валету:

— **Бий його, гада...**— приказував він хрипко і глухо.

Грім став на порозі й дивиться на філонів.
Іван урочисто ставить на почесному місці в бараці прапора.

Бригада кричить до Грома:

— **Заграй, бригадире, на нашому інструменті!**

Грім стоїть серед барака, і баян — на його простягнутих руках:

— **Пізно вже. Взавтра заграю.**

Апостол повернувся:

— **Пізно вже? Да, пізно, пізно Грім почав радити з мозолів на руках. Та й з яких мозолів? З каторжних.**

Грім уважно слухає.

Він підійшов до нар, поклав баяна і тоді казав спокійно:

— **Пізно? Я рубав скелі. Утричі більше рубав, ніж покладено. Удесятеро більше хотів би рубать. Значить — не пізно. Я своєю волею вольно хотів. У мене не твоя душа, собака.**

Бригада Громова стоїть насторожена й напружена, слухаючи цю розмову.

Чума збирає карти; зухвало, замашисто їх стасував і поклав до кишені.

Пішов до своїх нар розхитаною, задержуватою ходою, наспівуючи:

— **Жив-був у бараці Грім з Іваном, він прославився своїм баяном... — та не докінчив пісні, почавши укладатися спати.**

Грім обережно, поклавши баяна в чохол, умощує його коло своїх нар.

Підвівся і гукнув до бригади, що теж вже лягала спати:

— **Узавтра на роботу вийдемо з прапором і з баяном.**

Чума, лежачи на нарах, мурмотів пісню:

— **Жив-був у бараці...**

Так на цю пісню і пішло затемнення.

З затемнення — знову барак. Пізня ніч. Всі сплять. Тиша.

Тільки чути, як дощ стукає в шибки вікон. Великий і важкий осінній дощ.

Сплять у бараці.

Стукотить дощ.

Сплять.

Хтось заворушився на нарах.

Це — Апостол обережно підвівся на лікті.

Прислухається. Вдивляється.
Тиша. Сон. Дощ.
Тоді спустив ноги і зліз із нар.
Тихо, крадькома пішов.
Став коло Грома. Прислухався.
Грім міцно спить.
Апостол взяв баяна, що стояв коло Громових нар.
Пішов.
Грім спить.
Підійшов до вікна. В п'ятні зачепився за щось.
Це — прапор, що його тут поставив був Іван.
Поклав на лутку вікна баян. Поліз до кишені. Тоді
махнув рукою, і зрізаний з держална прапор зім'явся в
його руці.
Повільно, нишком одчинив вікно.
Жбурнув на подвір'я прапор і баян.
Причинив вікно.
Тоді кинувся до своїх нар, ліг, завмер.
Тиша. Сон. Дощ.
Вітер торохнув погано причиненим вікном.
Гуркнуло вікно.
Заворушився і підвівся на своєму місці Грім.
Ще не пробудившись зовсім, першим інстинктивним
жестом посунувся рукою до місця, де лежав баян.
Баяна нема. Грім ураз очунав і підвівся.
Баяна нема!
Нема баяна!
Глянув на барак.
Барак спав.
Тиша. Сон. Дощ.
Грім тихо пішов барак, оглядаючи всі нари, всі
кутки.
Спинився коло Апостола.
Апостол спав.
Знову вітер захитав вікно.
Грім різко обернувся.
До вікна.
Коло вікна — голе держално без прапора.
Розчинив вікно. Визирнув.
Надворі тьма і дощ.
Грім закам'янів коло вікна.
— **Узавтра вийдемо на роботу з прапором і з баяном.**
Грім кам'янів коло вікна.
За вікном — тьма і дощ.

Він вдивляється: тьма і дощ.

Повернувся і тихо, навшпиньках пішов до дверей.

Як був, босий, без шапки, вийшов з барака.

І ось він стоїть уже надворі під дощем. І мокрий прапор висить у нього на руці, і в руках у нього мокрий — змокрілий баян.

— **Узавтра на роботу вийдемо з прапором і з баяном.**

Грім гарячково оглядає баян. Тут, зараз же треба перевірити його.

Він тремтячими пальцями перебирає клапани і розсуває міхи.

З свистом виривається повітря з баяна. Баян свистить і хрипить.

Баян занімів.

— **Узавтра на роботу вийдемо з прапором і з баяном.**

Грім присів коло стінки барака, що його захищає від дощу.

Оглядає баян. Уважно оглядає.

Задумався, втупивши очі в безвість, у тьму.

Да! — він знає, що треба робить.

Він встає.

Загортає баяна в прапор, щоб менше змокнув.

Іде.

Іде під дощем.

Біля дверей великого складського приміщення вовтузиться людина.

Вона чіпляє великий замок на двері складу.

Поторгала його, чи добре замкнувся, і обернулася йти.

Раптом завмерла, здивувавшись і налякавшись.

Цілком несподівано з п'ятьми виринула перед нею мокра і розхристана постать Грома.

Грім виглядав найменш — непевно.

Він простяг руку і зупинив людину.

Завідувач складом упізнав Грома і розсердився за свій переляк:

— **Чого по ночах вештаєшся?**

Грім не звернув уваги на образливий тон завової мови.

Він розгорнув прапора і вийняв баяна. Показав його заву:

— **Якийсь злодій на дощ викинув. Клапани розмокли. Свистить.**

Яке там діло завої до клапанів Громового баяна. Він спішить додому.

— Дай клею — клапани поклейти. Шевського клею.
Взавтра ж на роботу нам виходити з прапором і з баяном.

Зав обурюється:

— Клею йому! Клапани! Та пусти ти, вуркаган!

Він вирвався від Грома і подався.

Грім стоїть.

Завідувач спинився в кількох кроках від нього і крикнув на прощання:

— Не лазь коло складу! Знаєм вас!

Крикнув і зник у темряві.

Грім стояв.

Він глянув услід завові і люто стиснув кулаки.

Те, що не кинувся вслід завові, щоб схопити його за горло, — це було великою, важкою його перемогою.

Він у задумі підійшов до дверей і машинально поторгав замка.

І раптом рухи руки змінюються. Стають хваткіші, моторніші.

Палець намащує щілинку, рука пробує міцність колочки.

Грім кладе баяна, загорнутого в прапор, на сухіше місце коло складу і допитливо схиляється над замком, оглядаючи його.

І знову стає дивно, як може змінитися вигляд людини — настороженість, прудкість досвідченого зломщика почуввається в усіх рухах Грома. Він пильно оглядається навколо.

Тиша. Мірний стукіт дощових крапель.

Ані душі.

З кишені — цвях. До замка. Кілька маніпуляцій.

Замок розімкнувся.

Рилнувши, розчинилися двері.

Кволе світло запорошеної електричної лампки освітлювало середину складу.

Майно.

Купи чобіт, білизни, бушлатів, мішки.

Паки.

Ящики.

Грім.

Риється.

Шукає. Шукає мішка з клеєм.

Прекрасні речі в його руках — чоботи, светри, підшовна шкура, штуки сукна. Вони летять на землю.

Він, затримавшись, оглядає чобіт. Да, штука хороша!

По-хазяйському стукає по підшві. Пробує юхту. Зупинився.

Думає про щось.

Тяжко і запекло думає.

З чоботом у руці підводиться.

Він сам серед тисячі речей, що вилазять зі всіх кутків, нагромаджуються біля його ніг, лягають йому під руки.

Він дивиться. Він напружується.

Він поволі підносить чобіт у руці.

Він хрипко і глухо каже:

— **Не треба мені барахла!**.. — і чобіт летить на землю.

Кілька пар чобіт, светри, бушлати падають на купу.

— **Не треба мені барахла,**— каже Грім, а руки його все складають і складають речі на купу.

Він хватає ще чоботи, які лежали згори на мішку, і мішок розкривається.

Це — мішок з плитками клею.

Грім на мить затримався.

Ні! — пхнув ногою, зваливши мішок і розсипавши клей.

Лихоманково згортає клунок.

На плечі.

Геть зі складу.

Побіг у ніч.

Баян, загорнутий в прапор, лишився лежати коло розчинених складських дверей.

Його мочить дощ.

Мов живу істоту, жалко його бачити на дощі.

6

Похмура, важка музика.

З діафрагми — кімната містечкового будинку. Вікна за-тулено віконницями. Хазяїн цього будинку, поспішаючи й нервуючись, запихає в мішок чоботи, светри, бушлати.

Стоїть темний, як ніч, Грім. В руках жужмом — купа грошей. На ногах — чоботи. Якась кепка.

Хазяїн кинувся до Грома. Схвильовано випроваджує його.

Хоче якхутчіш позбутися цього нічного гостя.

Грім підвів голову. Мовчки глянув на хазяїна.

Пішов.

Хазяїн метнувся до мішка з речами.

Всі його рухи нервові, швидкі, сторожкі.

Грім вийшов на вулицю. Дощу нема.

Іде вулицею, вулицею, виходить з містечка нічною дорогою.

Іде важко, в задумі.

Іде.

Став.

Внизу, в котловині світяться вогні бараків. Табір.

Став. Дивиться.

Ніч. Вогні табору. Ліси. Гори.

Самітна постаць Грома. Музика йде, як повільні, згромаджені хмари. Приходить ближче і ближче, і вривається.

Ясно освітлена кімната. На лаві сидить жінка. Коло неї прикорнула дитина — років шести. Обидві вдягнені по-дорожньому.

Кошки, клунки. Щойно приїхали. Жінка в задумі дивиться в одну точку, не зводячи очей. Вона ще не стара. Змарніла та зів'яла з недовгого, але й нерадісного життя.

— **Здрастуйте**, — в кімнату входить Начальник і протягає руку. За ним — заступник.

Жінка в замішанні підвелася.

Дитина прокинулася і протирає очі.

— **Приїхала — ніч... Куди дітись?.. Ви мені листа написали...** — починає казати жінка, ніяковіючи й хвилюючись.

— **Товаришу Волгін, — каже Начальник, — треба в кімнату для приїжджих. Ніч пересплять. А взавтра, — звертається він до жінки, — пошукаєте житла в містечку.**

— **Я, може, придумаю... я працювала. Санітаркою в лікарні.**

— **Мамо-о-о, ходім!** — тягне матір за спідницю дитина, не зводячи очей з Начальника.

Начальник посміхався.

Мати:

— **Куди ходім? Тут же тато... Я казала тобі, що тато найшовся... пропав був, а найшовся...**

Дитина вщухла. Сховавшись за спідницю матері, подивлялася на Начальника.

Начальник простягнув руку і впіймав дівчинку:

— **Он яка біловолоса... А у мене дочка чорна. Зовсім чорна. Як ворона.**

Дівчинка не зовсім довіряла невідомому дяді, а тому ще трималася своїх безпечних позицій за спідницею матері.

Начальник посміхався.

Це було в чистій, ясно освітленій кімнаті. Було тихо.
За вікнами стояла ніч.
Попливла музика, темна, як хмари.
Постать Грома.
Світяться внизу вогні табору.
Грім закам'янів.
Раптом повернувся і пішов назад.
Ішов твердо й бисто.
Мало не входив уже в містечко, коли заторохтів хтось
возом по дорозі.
Грім сховався в темряві за деревом.
Повз нього на однокінці проїхав хазяїн.
Грім визирнув.
Кинувся за возом:
— **Стій, стій!**
Наляканий хазяїн різко зупинив коня.
До воза підбіг Грім.
Хазяїн упізнав його.
— **Ти? Тікай! Сказано — тікай!**
Грім:
— **Помилка — давай назад речі!** — хрипить він.
І він тиче хазяїну зім'яті жужмом гроші.
Хазяїн одхилився:
— **Які речі?**
Він раптом штовхає Грома, б'є коня і жене.
Грім кинувся за ним.
Торохтить візок.
Грім скочив на воза.
Женеться віз.
Грім схопив хазяїна:
— **Помилка — давай назад речі!** — хрипить він.
Візок підскакує на вибоях.
Сіно, яким його встелено, розтрушується, і видно мішок.
Грім побачив мішок. Пустих хазяїна. Схопив мішок.
Хазяїн ззаду накинувся на Грома.
Мчить візок нічною дорогою.
Встає перед ним чорною стіною ліс.
Люди борюкаються на візку.
Шалена, мовчазна боротьба.
І раптом розгинається Грім.
Він — страшний. Він — божевільний. Все втрачено.
Нестяма.
Розпач. На візку лежить, не ворушиться хазяїн.
Спинився кінь. Тиша.

Німий, нелюдський розпач.

І раптом скажений вибух енергії, хутчіш, хутчіш з воза речі, труп хазяїна. Грім поспішає.

Грім божеволіє. Вдарив по коню.

Помчав.

Помчав далі, далі. В ліс. В ніч.

Хазяїн на землі підводиться. Якийсь хрип лине з його горлянки.

Він хоче кричати вслід Громові.

Затихає і затихає далеке торохтіння візка.

Ранок. Розчинені двері пограбованого складу.

Начальник, заступник, завідувач складу. Мішок з вкраденими речами коло ніг Начальника.

Трохи віддаль — темна, як ніч, бригада Гримова. На руках в Івана — баян, загорнутий в прапор.

Закам'янів Лернер. Він глибоко переживає цю жахливу новину.

Заступник питає в зава:

— **Кажете — клею питав?**

Зав хвилюється, аж заїкається:

— **Так, клею, шевського клею, клапани, говорив, од-мокли. Приклеїти.**

Начальник обернувся до бригади.

Ступив кілька кроків до неї. Гукнув:

— **Іван Бойко!**

Іван Бойко вийшов наперед.

Начальник чітко:

— **Беріть бригаду, виходьте на роботу. Вас призначено на бригадира.**

Іван стоїть з баяном у руках і не знає, куди його діти.

— **Товаришу, заберіть баян, однесіть до мене,**— наказує Начальник вартовому.

Вартовий забирає баян в Івана.

Іван обернувся до бригади. Він похмурий і суворий. Він — командир.

Бригада.

Іван командує:

— **Ру-шай!**

Пішли, озброєні кирками, лопатами, підривним матеріалом.

За ними слідом пішов Лернер.

Начальник підійшов до заступника.

Заступник мурмоче в задумі:

— **Да-а-а...**

Начальник:

— **Завскладом треба з роботи зняти, товаришу Волгін.**

Зав подавився повітрям на місці.

Начальник і заступник пішли.

Начальник, йдучи:

— **Жінка Громова знає?**

Заступник:

— **Знає. Плаче.**

Пішли.

Бригада бригадира Івана — на місці роботи.

З нечуваною силою і злобою Іван б'є киркою каміння.

Валиться каміння.

Молодий узбек з бригади розгинається і питає:

— **Прапора — заберуть?**

Іван випростався, сильний і напружений:

— **Прапора? Не знаю, — і б'є киркою в камінь.**

7

Пейзаж.

Берег північного озера.

Стрімкі скелі.

Нависли вгорі височенні сосни.

На березі прокладають трасу залізниці.

Місця роботи — з аероплана.

Табір — з аероплана.

Маревна мелодія.

Гудок паровозика.

Вибух амоналу.

Сосни падають, зрізані при корені.

Траса, рівна, як стріла.

Пейзажі ці — то вечірні, то вранішні, то нічні, то крізь дощ, то на сонці.

Вони разом з мелодією показують і час, який іде, і якусь нудьгу, і настирливість повороту думки до одних і тих самих місць.

Густий-прегустий ліс. Поплутані хащі. Мов у підводному царстві.

Ворухнулися кущі. Мов пройшов хтось.

Видно трасу.

Пом'ята трава, мов сидів хтось.

Чути вибух амоналу.

Купка попелу. Димок, мов грівся хтось.

Горять вогні табору.
— **Я не хочу на волю!** — чути голос.
Гуркіт скель після вибуху.
Хашчі, затишна печера, де спала людина.
Печера порожня.
Траса над берегом озера.
І от нарешті з густощого лісу, в найдальшому кінці траси, виходить на трасу людина.
Людина — ближче.
Людина — ближче.
— Це — Грім.
Зарослий, обдертий, без шапки, босий — він іде, знаючи, на що йде.
Над ним накреслюється музика, де надія поєднується з одчаєм, де урочистість межує з жалобою.
Грім іде в напрямку до табору, йде, може, й на смерть, але не йти він не може.
Він іде.
Гостре каміння в'їдається в босі ноги, шлях безконечно довгий, мов шлях рокованого на смерть.
Ось він проходить бригаду лісорубів.
— **Ну, не ждали!** — кричать лісоруби. — **Назад по-тягло?**
Остап Іванович іде мовчазний.
Він випростує зігнуту спину, він іде трасою, суворий, розквітавшись з усім старим, він іде до нового, іде рівно, дихаючи на повні легені.
Увесь час уривки мелодій — зворушливих і грізних, могутніх і лагідних — оточують його.
Природа живе, сонце світить, вода іскриться, птахи летять, хмарки, трави, метелики, комахи.
Радісна природа оточує його і зостається в пам'яті, як в останню мить життя.
Проходить ділянку жіночої бригади.
— **Довго вас не було,** — кричить Любка-бригадир, — **а до вас дружина приїхала...**
Жіноча бригада лишається позаду.
Обличчя Грома.
На щоці у нього раптом — сльоза.
Він витирає її пальцем, дивиться на палець, машинально підводить голову вгору — з якої це хмари могла впасти крапля?
— **Пізно,** — шепоче нарешті Грім, — **я вкрав і вбив...**

Він іде далі, і нові групи працівників зостаються позаду.
Він підходить до своєї бригади.

Бригада кинула роботу й дивиться на нього. Попереду
Іван, молодий узбек.

Бригада вдвляється в свого колишнього бригадира.
Мовчання.

Грім помалу дивиться всім у вічі і не одводить очей.
Мовчання.

Так і проходить Грім, не почувши від бригади й слова,
не вимовивши й звуку.

Грім іде.

Вдалині видно табір.

Назустріч ідуть інженер та Красницький.

— **От,**— зауважує Красницький,— **що ви скажете на
цей аргумент?**

Інженер мовчить, наближаючись до Грома.

Інженер увічливо скидає картуза, здоровкаючись.

— **Працюватимемо далі?** — Красницький.

— **Пізно,**— неголосно каже Грім.

Біль і каяття чути в його голосі.

Грім іде.

Табір ближчає і ближчає.

Мирний димок підноситься з димарів.

Над будинком клубу віються прапори.

Колюча огорожа.

Грім іде табором, бачить перед собою Начальника.

І далі мелодії обриваються, він іде в тиші.

Начальник стоїть коло будинку, перед ним Апостол
із зв'язаними руками, вартовий.

— **Чого ж ви тікали?** — питає Начальник Апостола.

І в цей час підходить Грім.

Зупиняється за кілька кроків.

Стоїть. Жде.

— **Я тікав од вашого проклятого суду,**— каже Апо-
стол,— **і ви мене спіймали.**

— **І це ще не все,**— суворо вимовляє Начальник,—
в ізолятор. Ви спробуєте гіршого.

Коли Апостол пішов, Начальник підняв очі на Грома.

— **Розстріляйте мене,**— каже Грім,— **або дайте працю.**

Він говорить тихо, але видно, що це думані й пере-
думані слова, що для цих слів перейдено важкий і дов-
гий шлях.

Начальник зміряв Грома поглядом.

— Добре. Зараз і розстріляємо,— сказав.

І повів Грома до будинку, і зайшли вони вдвох туди, і потрапили до кімнати, і в кімнаті сиділа Громова дружина, його дитина, на столі лежав баян.

— Ви спотикнулися, я думаю, востаннє, Остап Іванович,— каже Начальник,— давайте жити й працювати скільки хватить наших сил.

Грім машинально сідає, бере баян, кілька акордів, і кінець.

1934, червень

ЗОЛОТЕ ВЕСІЛЛЯ

КОМЕДІЯ ДЛЯ ЗВУКОВОГО КІНО

Широка, дзвінка весільна народна пісня.
Її веде високий голос.
Приєднується хор.
Бадьоре звучання молодості, пісня тече, переливаючись через край.
На тлі пісні — оберемки квітів: пишні жоржини, ніжні троянди, стеблясті півники.
Лунає весільна пісня.
Мов широка вода, пливе вона, захоплюючи все до свого виру.
І от з'являється юна наречена.
У довжелезній фаті, білих рукавичках, білій сукні старовинного покрою.
Вона тримає віяло, злегка обмахується ним, обличчя її пашисть юністю та свіжістю.
Весільна пісня оповиває все.
З'являється й молодий.
Чорний костюм (довгий старовинний сурдут), білий жилет, високий, твердий комір.
Мужній молодик, веселі світлі очі під кошлатими бровами.
Великі руки в білих рукавичках — вилазять з манжет.
Пишні воскові квіти на одежі.
Молодий і молода цілуються.
Руки їхні завмирають.
Вони каменіють і каменіють, мов застигають у своїй молодості.
Весільна пісня віддаляється.
І група стає фотографією в чийось руках.
А весільна пісня стає самотнім голосом — до того й трохи різким.
Руки відкладають фото, і натомість нова група постає серед фотографічної природи, на якій у вінку красується цифра «25».

Молода пара, яка щойно хизувалася юністю й ніжністю, стоїть у зрілій порі п'ятого десятка літ.

Їх оточили діти — двадцятилітні й менші: двоє синів, двоє дочок, троє підлітків.

Весільна пісня лунає на повний голос.

Родина розміщується серед намальованої природи, ще якийсь момент живе, життя потроху відлітає від них — це знову фотографія в чийхось руках.

І різкуватий далекий голос співає весільну пісню.

Вона невідступно ширяє над оцим прожитим життям.

Тоді з'являється велика кімната, в якій по-святковому нудиться висушений чистенький дід із білими кошлатими бровами.

Він відкладає старовинний родинний альбом, він підходить до акваріума, щоб вчасно застерегти кішку від незаконного лову риби.

Старий крадькома, навшпиньках підходить до столу і підіймає краєчок марлі, що нею щось накрите.

Домашній торт із цифрою «50» посередині.

Старий нахилиється понюхати.

— **Адаме!** — чути докірливий голос.

Старий миттю опускає марлю і повертається на голос.

До нього підходить стара, сухорлява, невеличка бабуся — все, що залишилося від дівчини з першої фотографії.

Бере старого під руку і веде через усю велику кімнату.

Здалеку одинокий голос співає весільну пісню.

Мебля старовинна німецька й саморобна, фісгармонія, акваріум, різні фото на стіні.

Стара веде чоловіка до дверей, прочиняє двері до коридора (зараз же посилюється звучання пісні), виставляє старого, зачиняє двері.

А в кухні кипить і горить, печеться й смажиться.

Посередині цієї лабораторії сидить не молода вже, але вродлива ще Вустя Семенівна — сусідка.

З її очей течуть рясні сльози, наче вона оплакує не знати що.

А пісня — голосна й бадьора, — жвава весільна пісня лине з її уст, що мали б кривитися плачем.

Та це вона тре хрін на тергці.

— **Адам Адамович,** — уриває на мить спів, — **такий день, такий день, подумайте!**

Адам Адамович підходить та береться допомагати Вусті Семенівні терти хрін.

Вустя Семенівна продовжує спів. У Адама Адамовича теж течуть сльози.

Він починає, жартуючи, пританцьовувати з терткою в руках.

Вустя Семенівна за ним.

На цей бал з'являється стара — Варвара Трохимівна.

— **Оце робота, сусідко!**

Адам Адамович тікає.

Заходить до кімнати.

Це — його власна.

На столі стала чорнильниця, металічні моделі, шматки металу — шліфовані, рубані, необроблені.

Старий ходить, нудиться. Переставляє речі.

Бере зі столу листа. (Видко, що не вперше).

Читає вголос сам собі, тримаючи далеко від очей, бо далекозорий:

— **Любий брате...**

Пауза, опускає руку з листом.

— **Любий брате...** — повторює старий. — **Я кличу тебе на батьківщину...**

Пауза, опускає руку з листом, бо знає його напам'ять.

Ходить, думаючи, зітхаючи.

Тоді його увагу притягає металічний барельєф — портрет Леніна, — що висить на стіні.

Гвіздок погано тримається.

Адам Адамович знімає портрета, кладе на стіл, видно напис:

**Мартенівщику обер-майстру А. А. Келле
за ударну працю.**

Адам Адамович бере шмат металу зі свого столу, бере великого цвяха і починає забивати його в стіну.

На грукіт негайно ж влітають до кімнати обидві жінки — Варвара Трохимівна й Вустя Семенівна.

— **Тс! Тихше!**

І показують на куток.

У кутку щось стоїть на двох стільцях, на подушках, накрите білим пуховим платком.

Усі гуртом навшпиньках підходять.

Вустя Семенівна обережно заглядає.

Там стоїть макітра.

— **Підходить!** — побожно кажуть жінки.

У макітрі підходить опара.

— Пирого будуть як пух!

Адам Адамович ставить барельєф Леніна до себе на стіл.

Мовчить, сердитий.

— **Таке свято, ні дітей, ні онуків,**— каже Варвара Трохимівна, — **дожилися, як турки...**

— **Чисті греки,**— додає Вустя Семенівна, — **що б було їм хоч приїхати. А то — генерали-адмірالی...**

— **Не бачили вони ваших пирогів,**— уїдливо відповідає Адам Адамович, — **та вас...**

— **А хіба я ще не така?**— згорда каже Вустя Семенівна та випростується перед старим, і лукава усмішка сяє їй на губах.

— **То все партія,**— каже стара, — **як забрала дітей у революцію, то й досі не віддає...**

— **Значить, добрі діти, коли не віддає,**— сердиться Адам Адамович та йде з кімнати.

Він теж хотів би побачити дітей, але ховає це в собі.

Одягає капелюха, бере палицю, виходить у двір.

Чистенький дворик. Садок.

Старий виходить на вулицю.

На будинкові напис:

Вулиця Келле.

З сусіднього двору виглядає робітник.

— **Сусіде,**— кличе він, — **моя Вустя Семенівна у вас?** Адам Адамович зупиняється:

— **Запрошую вас сьогодні на свято, сусіде.**

— **А грішна вода буде?**— питає сусід.

— **Таке діло,**— відповідає Адам Адамович та йде далі.

Прекрасна вулиця.

Тихі зелені квартали.

Чудесний сонячний день.

По небі плывуть високі хмари, урочиста музика тече в просторах, весільна пісня розпалася на скалки і знов зібралася в знайому мелодію.

Розмовляють директор заводу та Григоренко — демобілізований червонофлотець.

— **Пороху не жаліти,**— каже директор, — **це важливе свято, ви розумієте мене, товаришу Григоренко?**

— **Єсть, пороху не жаліти, товаришу директор,**— відповідає Григоренко.

— **Рубайте й ріжте по-морському,**— каже перший.

— **Єсть, по-морському,**— лунає відповідь.

І на тлі пісні: «А вже весна, а вже красна» — її співають деякі голоси, — постає палуба уявного парусного судна, і товариш Григоренко командує неймовірною баталією.

— **Ріж!** — кричить він, і здригаються кущі троянд, пишних жоржин, айстр та півоній під садовими ножами.

— **Вішай!** — грізно командує моряк на уявному фрегаті, і ціла купа прапорів і ліхтариків повисає в повітрі.

— **Пороху не жаліти!** — жахливим піратським голосом гукає Григоренко на палубі корабля, і в кімнаті сидять кілька хлопців, вони тихо й скромно готують, набивають ракети.

— **Рубай!** — не вгамовується моряк на фрегаті, і, нагло перебиваючи пісню, «авральний» оркестр з усієї сили рубає по струнах тієї ж мелодії. А абордажна сокира в руках у Григоренка під звуки оркестру перетворюється на звичайне банджо.

Тоді оркестр потроху завмирає на трагічному написі:
Загадка філософії: чи може бути любов з одного погляду?

Тихим кварталом нового робітничого міста йде юнак — у сатиновій сорочці, довгих штанях, піджак несе на руці. Над ним весна летить безліччю мелодій: весняних, напоєних сонцем, потужних, романтичних.

Це — приємний і симпатичний хлопець.

Кирпатий, у ластовинні, білявий.

Йому назустріч — самотня дівчина з чемоданчиком.

Дівчина — надзвичайна!

Так починає здаватись юнакові.

Але дівчина проходить повз нього, як чудесний привид.

Юнак не може не дивитися їй услід.

І раптом дівчина, надзвичайна дівчина, сама заговорила:

— **Ви не знаєте, де вулиця Келле?**

Юнак підійшов ближче, обсмикує сорочку.

Він не знати що віддав би, щоб та вулиця була на краю світу і щоб він сам повів туди дівчину.

— **Не знаєте?** — перепитує дівчина.

— **Може, мені самому треба на вулицю Келле,** — нарешті наважується сказати юнак — більше з галантності, ніж із дійсної потреби.

— **Що ви кажете!** — радіє дівчина. — **Ви доведете мене до мого діда...**

Дівчина не без того, щоб кинути ласкавим оком на хлопця.

Хлопець розгорається, почуття душить його. Пауза.

— **Може, мені теж треба до діда,** — нарешті одказує він, не думаючи сам, що говорить.

— **Мій дід — Адам Келле,** — шебече дівчина.

Юнак остаточно не пам'ятає себе.

— **Може, мій дід — теж Адам Келле,** — випалює він, гублячи будь-який ґрунт і чекаючи, що під ним провалиться земля. Бо і вулицю, і діда, і Адама Келле чує вперше.

Дівчина сплескує руками:

— **Ви вийшли мене зустрічати?!**

Юнак ошаліло киває головою.

— **Ви брат Карло чи Ігор?**

На таке лобове запитання юнак згоджується на перше-ліпше ім'я.

— **Я Карло,** — каже він, мов крізь сон.

— **Тебе теж викликано телеграмою?** — питає дівчина і показує телеграму. Можна прочитати:

...**Хай приїде Єва...**

— **Так, Єво,** — наважується прошепотіти юнак.

Тоді Єва обіймає його.

Поривчасто, почервонівши обое, цілуються.

При такій нагоді юнак остаточно стає Карлом.

— **Люба сестро,** — каже він і хоче знову цілуватися.

Даремно! Єва не помічає його бажання.

Беруться за руки і йдуть вулицею.

Єва — думаючи, що дорогу знає цей Карло, а хлопець — звикаючи зі своїм новим становищем.

Треба гадати, що вони йтимуть довго, доки нарешті подумаяться запитати в когось дорогу.

— **Це — любов,** — нерішуче шепотить цей юнак, що назвався чужим ім'ям.

Вулиця йде далеко.

Звучить могутня пісня — загадка філософії.

Музика зостається позаду, пейзаж починає рухатись, будинки сунуться назад з тою швидкістю, як це буває видно з автомобіля.

Пейзаж.

Пейзаж.

І от — історична гребля перетнула велику ріку, веле-тенським луком випнулася напроти течії, біг води на-правляє в турбіни.

Весняні хмарки.

Гребля.

З одного боку величезне озеро — скільки око сягає. По другу руку — водяна прірва.

Глибоко внизу падає, шумить вода.

Гуде пароплав коло шлюза.

Співає жіночий голос.

Це — та ж весільна пісня.

Вона наближається, доходить повного звучання і знову відпливає, мов на човні, і завмирає останній звук.

Отак автомобіль (невидимий, але чутний) з двома роз-мовниками (невидимими, але чутними) проїздить у пей-зажах, крізь пісні й музику, які трапляються дорогою.

І чути діалог між старим Келле та директором заводу.

Слова лягають на пейзажі, на пісні, на воду, на високе небо — природу оживляє голос людини.

— Сини пишуть вам, Адаме Адамовичу? — питає ди-ректорів голос.

— Як вам сказати, Климе Даниловичу, — відповідає старий Келле, — генерали, адмірала, ніколи...

— Чому б їм не приїхати в гості? — лукаво каже ди-ректор. — От візьмуть і приїдуть заради такого свято...

— Де їм там пам'ятати моє свято!

— Такі сини — та щоб забули? Ще й я прийду та на гармошку заграю...

— Приходьте, Климе Даниловичу, на наше тихе ро-динне свято... Ні дітей, ні онуків, як греки.

— Аякже! Прийду. З вашою старою й танцюватиму.

Директор сміється.

Гуде сирена.

Пейзаж.

Пейзаж.

Мелодійна пісня постає в повітрі: гурт піонерів іде на екскурсію.

Пейзаж.

Червоноармійці їдуть на конях, героїчні тачанки з кулеметами, танкетки, веселі молоді обличчя, енергійний військовий марш.

Оркестр кіннотників.

Пейзаж.

Безконечна гладь великої ріки.

Здалеку гудки, сирени.

— **Климе Даниловичу,**— приглушений голос старого Келле,— **що єсть батьківщина?**

Пауза.

— **Батьківщина?** — помалу каже директор.— **Чому це ви раптом про батьківщину?**

Обличчя Келле. Зосередженість і задума.

— **Листа одержав від брата,**— каже Келле,— **кличе на батьківщину. А де моя батьківщина, Климе Даниловичу? Можу я запитати?**

Обличчя директора. Серйозність.

Пауза.

Директор почуває себе зворушеним: людину, що прожила довгий вік, тривожать такі питання!

— **Так, ви можете запитати,**— просто каже директор.

Пейзаж.

Тишина.

Карло й Єва блукають містом.

Не чувається, щоб вони прагнули якнайшвидше дійти до домівки діда.

Вони не питають ні в кого дороги.

Єва — звірившись на новоявленого Карла, а цей — забувши, власне, чого від нього вимагають та як його звати.

Блукають собі, взявшись за руки.

І зупиняються коло пам'ятника на тротуарі — чавунний стовп, на ньому напис:

На этом месте жандарм убил нашего брата рабочего.

Стоять у задумі.

На сонце набігла хмарка. Похмарніло.

— **Що ти подумав?** — раптом питає Єва.

Юнак: застуканий зненацька на своїх найтаємніших думках, не може знайти одразу потрібної відповіді і говорить правду:

— **Про одну дівчину...**

Єва відмахнулася.

— **Про тебе,**— поспішає додати юнак.

Дівчина не звернула уваги.

— **А мені подумалось, що цей пам'ятник мусив тобі декого нагадати...**

— **Кого?**

— **Платона Самсонішвілі...**

Юнак почуває себе ніяково.

— Усе в свою чергу,— каже він похмуро.

— Я тебе розумію,— дівчина дивиться на нього із співчуттям,— Платон Самсонішвілі вмер, як герой...

— Так, він умер, як герой,— юнак аж одвернувся, щоб покінчити з цим Платоном Самсонішвілі, про якого він ніколи не чув.

— Не у кожного такий батько,— із повагою каже Єва.

— Який?

— Як у тебе.

— Як у мене?

— Ти що — не вважаєш Платона Самсонішвілі за батька? — із докором мовила дівчина.

Хлопець знітився. Його розпитувано про його власного батька! Хоч би не забути цього прізвища...

— Мені важко говорити про Платона Самсонішвілі,— каже з почуттям.

І це ширісінька правда лунає з його уст.

Вони йдуть кілька кроків далі і доходять до невеличкого скверу на початку кварталу.

Діти марширують із щитками, на яких написано «50».

Плакат:

Піонерський привіт юбіляру!

Співають піонери.

Юнак і Єва йдуть.

Серед хвилі квітів стоїть скляна споруда.

Квіти коливаються на сонці.

Безліч. Різні.

В середині скляної споруди — дореволюційна робітничка землянка.

Вросла в землю. Вкрита дрантям.

Видно убогу середину її.

Напис:

Тут жила родина робітника. Прокляття капіталізму!

Юнак мимоволі зняв шапку.

Дівчина прикипіла до скла.

Квіти навкруги. Торкаються скла. Страшний контраст!

Співають піонери.

І раптом тривожно вибухає звук гонга.

Завиває метал.

Тоді зникають квіти навкруги землянки, зникає скля-

ний ковпак, здіймається хуга, і вперше прокидається життя в землянці — запалюється вогник.

І реве, свистить на всі голоси негода.

Горить каганець.

Господар землянки — це майбутній директор — збирається в дорогу.

Він поверх драного кожушка зав'язався башликом.

Підперезався жінчиним поясом.

Коло дверей сидить людина в кошлатій шапці з зіркою, тримає в руках гвинтівку, обмотує затвор у дрантя — од снігу.

Мугиче пісню.

Хуга реве на всі голоси.

Скорбна дружина стоїть коло печі, руки звисли, мов неживі, збоку світить каганець на припічку, жінка стоїть мотугня, наче горе, що встало над землянкою.

Людина в кошлатій шапці співає пісню.

Хуга.

Господар одягся.

Глянув округ себе.

Підійшов до дитини.

Напис:

Прости мене, дитино, що будеш, може, сиротою...

Негода свистить за вікном.

Підійшов до дружини, обняв.

Напис:

Прости мене, дружино, що будеш, може, удовою...

Хуга реве.

Оглядів землянку. Узяв гвинтівку, вузлик з хлібом.

Напис:

За нову землю радянську!

Сказав і вийшов.

Кошлата шапка за ним.

Хуга реве несамовито.

— Нову землю здобули ми, Адаме Адамовичу, — горлосно каже директор.

В далекій глибині западають заводи, гідростанція, зелене місто, — мов дійсно оновилася земля.

— **Думайте далі,** — каже директор, — **відповідь ви знайдете. Такі речі треба додумувати до краю.**

Сирена.

Рухається пейзаж.

Пейзаж.

Карло й Єва блукають містом.

Домівка діда десь дуже далеко, коли доводиться так довго йти.

Та Карлові хочеться, щоб вона була ще далі,— скільки можна далі.

А між тим вони проходять саме повз домівку Келле.

Сусід подивився на них і підморгнув добродушно, розуміючи їхній стан.

— **Я не думала, що це так далеко,**— каже Єва.

— **Я сам не думав,**— признається юнак.

Вони йдуть далі, минувши хату діда.

Тоді з двору навшпиньках відступають двоє мужчин: один у військовій формі з ромбами, другий — моряк з кількома нашивками.

Йдуть і наче бояться, щоб не рипіли чоботи.

— **Під таку хвилину краще не йти,**— шепотить моряк.

— **Перечекаємо бурю... саме щось печуть і смажать...**

Виходять і сідають на лавку, коло будинку.

— **Знаєш, у тайфун піду,**— каже моряк, — **а до матеріної кухні — і досі боюсь...**

— **Таке і в мене,**— широко признається військовий.

Вони сидять на лавці перед батьківським будинком, над ними повиває вітер, як і за молодих літ, спогади приходять до них, молоді літа, і от військовий стиха починає співати пісню.

За Сибіром сонце сходить,—
лунає тихий голос,

Хлопці, не зівайте,—
підхоплює другий.

І пісня розгортається, підноситься, пливе.

Тим часом сусід у потрібну хвилину приєднується до дуету:

**Ви на мене, Кармелюка,
Всю надію майте.**

Його бас звично вступає в спів, наче він не вперше отак співає.

Військовий оглядається і простягає руку:

— **Пізнав по голосу, Мартине Кириловичу.**

— **Партизанська школа, Йогане Адамовичу,**— відповідає сусід старого Келле.

— **Це була наша улюблена пісня,**— каже військовий.

— **А який загін!**— відгукується Мартин Кирилович.

— **А кулеметну нашу пам'ятаєте?**— додає моряк.

Мартин Кирилович мовчки і особливо якось подивився

на моряка, промовчав, натрусив собі цигарку, запалює і аж тоді:

— **На п'ятдесят років приїхали?**

Моряк і військовий глянули.

— **Днів на два,**— каже моряк.

— **На п'ятдесятилітнє свято, кажу?**

— **Ваша правда,**— відповідає військовий.

— **Так, я понімаю,**— промовляє Мартин Кирилович, — **що ви не менше в червоні генерали-адмірали по-виходили...**

— **А ви, Мартине Кириловичу?**

— **У куховарки вийшов. На жіночу роботу.**

— **Що ви кажете?** — щиро здивувався моряк.

— **На мартені куховарю. Сталь варю.**

І Мартин Кирилович лукаво осміхнувся.

Потім доторкнувся до ордена на грудях у військового:

— **А мого ордена жінка в скриню сховала — щоб не загубив.**

Усі весело сміються.

І продовжують співати партизанську пісню.

Їм здається, що цілий загін підхоплює її, вона злітає в степові високості — під цокіт копит, під торохтіння та-чанки.

В цю хвилину знову з'являються Карло й Єва.

Єва нерішуче підходить.

— **Де вулиця Келле, будь ласка?** — питає вона.

Тоді Мартин Кирилович підводиться, дивиться вздовж вулиці в один бік, дивиться в другий, наче роздивляючися й признаючи, потім показує рукою свою вулицю.

Єва зраділа.

— **А будинок Келле, будь ласка?**

Мартин Кирилович жестом запрошує її сісти, небало киває головою на будинок Адама Адамовича.

— **Це мій дід,**— каже дівчина.

Тим часом Карло, зорієнтувавшись у близькій небезпеці, зробив спробу відступу: пішов, нахиливши голову, мов щось загублене шукаючи.

— **Карло!** — гукає Єва. — **Куди ти? От і сам дід прийшов...**

Єва біжить назустріч Адаму Адамовичу, вітається з ним, підходить з ним до лавки.

Моряк та військовий стають струнко.

— О, Август і Йоган! — радо каже старий. — Хоч би попередили, що приїдете...

— Дозвольте доповісти, товаришу обер-майстре, ми одержали наказа...

— Якого наказу? — перебиває моряка старий.

— Телеграфного, фатер, — відповідає військовий.

— Діти мої, — розкриває обійми старий, — якась добра душа вас покликкала. Тільки це не я...

Двоє синів — рослих, мужніх — обіймають батька.

Видко, що це їхній найбільший друг.

І Адам Адамович згадує нарешті про Єву.

— Це — донька вашої сестри — Єва Петрова.

Обидва дядьки підходять до Єви і з приємністю обіймають її.

Адам Адамович мовчки дивиться на Карла, завдаючи йому неймовірного смутку.

— Це — Карло, — шебече дівчина, не даючи хлопцеві отямитись. Адам Адамович придивляється.

— Ти малим був чорніший, — каже старий Келле.

— Усе в свою чергу, — покійрно згоджується хлопець і відчуває повну безвихідь.

Адам Адамович рекомендує юнака своїм синам:

— Це знаменитий ваш небіж Карло Самсонішвілі...

— Чим же знаменитий? — не може не обуритись Карло.

— Скромність — хороша річ, — каже дядько-військовий, тиснувши юнакові руку.

— Без форми ти інакше виглядаєш, — каже моряк, тиснувши Карлові руку так, що той аж скривився.

— Якої форми? — раптом вирвалося у Карла, який від болю забув, що він не Карло.

— Звичайної твоєї форми, — сміється військовий.

— Самі тобі генерали-адмірала, — Мартин Кирилович.

— Стійте, — раптом каже моряк до Карла морським голосом, — а експедиція?

— Усе в свою чергу, — відповідає Карло, почувавши себе центром уваги.

І подивився на Єву з усією ніжністю, на яку була здатна його сувора душа.

Він прагнув допомоги.

І допомога ні від кого не могла прийти.

— Але ж вона триває, — не вгамовується моряк, — я сам читав...

— Що з того, — з одчайдушною мужністю відповідає Карло, — усе в свою чергу...

Єва подивилася на нього майже ніжно, і юнак одразу простив її за те, що вона зробила його Карлом.

— **До хати йти не раджу,**— конфіденційно каже військовий.

Адам Адамович дістає з бокової кишені пляшку горілки, показує сусідові і передає пляшку Єві.

Вулицею наближається молодий хлопець.

Побачив групу, прискорив крок.

Підійшов до військового:

— **Батьку!**

Поцілувались.

Карло відчув раптове занепокоєння.

Він міг чекати щохвилини, що з'явиться справжній Карло.

Чекання та напружена гра характеризують його поведінку.

Зробивши крок в напрямку до Єви, цей Карло не має вже ані хвилини на роздум.

Події котяться на нього, як хвилі, одна за одною.

Ігор, привітавшись до батька, подає дідові телеграму.

— **На заводі одержано. Від Карла.**

Всі подивилися тоді на Карла.

Дід бере телеграму.

Перша Карлова думка — тікати.

Потім він зціпив зуби, підійшов до Адама Адамовича і недбало, спокійно взяв у нього прокляту телеграму.

— **Усе в свою чергу,**— сказав заспокійливо до всіх, наче у когось міг виникнути якийсь сумнів із цього приводу.

Перервав телеграму, поклав до кишені:

— **Спочатку приїздить людина, а потім — її телеграма...**

Ігор з Євою рушають до двору.

Адам Адамович із синами та Карлом йдуть далі вулицею.

— **Щасливо вам,**— напучує їх сусід.

Моряк взяв Карла під руку, не давши йому змоги піти з Євою.

— **На якій ти будеш машині?..**

Карло щось невиразне почав показувати руками.

— **Ага, зрозуміло,**— сказав моряк, — **амфібія.**

Карло одвернув від нього злякане обличчя...

— **Амфібія?** — прошепотів. — **Загадка філософії...**

Подвір'я Келле.

Заходять Єва й Ігор.

Прислухаються коло вікна.

Вустя Семенівна співає весільної пісні.

— **Можна зайти,**— каже Ігор.

Єва бере у Ігоря свій чемоданчик, лівою рукою тримає під пальтом пляшку, помалу заходить до хати.

— **Дитино моя!**— зустрічає її Варвара Трохимівна, притискає до грудей перше ніж Єва встигла опам'ятатися.

І пляшка, нещаслива пляшка дідова, потрапляє до рук Варвари Трохимівни.

Стара докірливо хитає головою.

— **Із своєю горілкою,**— в'їдливо констатує Вустя Семенівна, стоячи над тістом.

І з новою завзятістю продовжує місити.

Варвару Трохимівну ображає тон репліки Вусті Семенівни.

— **Це вже не нас торкається!**— раптом стає вона на Євин захист і, обнявши онуку, веде її до великої кімнати.

Там уже накрито стола.

Стара хвацько вибиває корок з пляшки, переливає горілку до карафки.

Тим часом Єва питає:

— **Ви б хотіли, щоб приїхав дядько Йоган?**

Стара лякається, розливає рідину, припиняє переливати.

— **Хай тобі всячина! Аж руки затрусилась!**

— **А дядько Август?**— невмолимо продовжує Єва.

— **Чи ти не п'яна часом?**— підозріло дивиться стара.

— **А Карло Самсонішвілі?**— не перестає Єва.

Тоді Варвара Трохимівна розуміє, що онука жартує.

— **Добрих дітей партія не віддасть,**— повторює вона слова Адама Адамовича, — **батька-матір привітати в старості.**

— **Вам надовго їх треба?**— сміється Єва.

— **Хіба я не мати?**— каже Варвара Трохимівна, і в її голосі чути відзвук скарг одвічного материнства.

— **Вони обов'язково мусять приїхати, коли так,**— переконано відгукуються Єва.

— **Тоді я поклонюся партії...**— І стара низько вклоняється, торкнувши рукою підлогу, урочисто випростується, — **поклонюся за моїх дітей...**— і кланяється, — **поклонюся за щасливу мою старість...**

Варвара Трохимівна несподівано плаче.

Непрошені сльози течуть по щоках.

Вона витирає їх, а Вустя Семенівна з новим завзя-
тям співає собі на кухні весільну пісню.

На подвір'ї Ігор замітає мітлою, утрамбовує нерівні
місця, посипає піском.

Моряк Григоренко щось вимірює метром.

— Художника тут не було? — питає Григоренко. —

Професора?

Ігор одхитує головою.

— Зараз сюди привезуть матеріали.

І моряк сідає на свого велосипеда та виїздить з двору.

Ігор сипле пісок, як сівач.

Чути, як співає Вустя Семенівна.

Широкою заводською алеєю, обсадженою безліччю
квітів, обсадженою молодими деревцями, йде четверо:
Адам Адамович, сини, Карло.

Мов казковою долиною, повною квітів, повною сонця,
йдуть четверо. Далека пісня.

— Наш директор, — каже Адам Адамович, — ціле кві-
твіництво розвів.

Моряк відійшов, делікатно понюхав квітку.

— Пахне, — сказав.

— І ще він любить дітей. Так усі й знають: за дитячий
садок, за школу — так само не помилює, як і за цех.

— У Голландії, — мовить моряк, — поля квітів. Як вода
різних кольорів.

Угорі загув самольот.

Карло глянув...

— Неприємно з землі дивитися, — підтримує Карла
моряк.

Мова у дядька голосна, як у мегафон.

— Усе в свою чергу, — похмуро, наче закляття, повто-
рює Карло свою фразу.

— Я пригадую, — задумливо каже військовий, — був у
мене комісар у громадянську війну. Добре з ним жили...

Вони проходять повз робітницю, що впоряджує квіти.
**Ой коли б той вечір, та й повечоріло,
Може б, моє серце та й повеселіло, —**
співає робітниця.

— Добре жили, — продовжує військовий, — душа в
душу жили. На смерть він ішов, як чай пити. Була в ньо-

го мрія. «Хочу я,— раптом скаже,— дожити й побачити, як при соціалізмі завод буде весь у квітах, квіти скрізь і квіти».

Мовчанка. Йдуть.

І ось перед ними будівля — висока, великі вікна, красива.

— **Клуб чи театр?** — питає моряк.

— **Наш мартенівський цех,**— із гордістю відповідає Адам Адамович,— **ти, Карло, ще не забув Станіслава Станіславовича?**

Заходять досередини мартенівського цеху.

Прекрасна будова. Чисто.

Стоять уряд печі.

З однієї саме випускають топлення.

Іскри бризкають з ковша.

Карло йде насторожений.

Ллється метал.

— **Хочу з тобою порадитись,**— каже моряк Карлові.

— **Де б тут води напитися?**— жваво відгукується Карло.

— **У Станіслава Станіславовича гарний квас,**— каже старий Келле.

І тут вони доходять до печей та починають підніматися сходами до робочого майданця.

Карло тримається позаду.

І в останній момент повертає вбік від сходців.

Голосно зітхає, витирає піт, дістає з кишені порвану телеграму, складає шматки докупи і читає:

— **...Телеграму одержав... Затримає перельот...**

Шматка телеграми бракує.

Карло обшукує кишеню.

Нічого не знаходить.

— **Ну й пошта,**— майже вголос і роздратовано каже Карло,— **коли ж він приїде?**

І йде далі.

Тим часом Адам Адамович зустрівся коло засипних вікон із майстром.

Це — білий, як молоко, високий дід із довгими вусами

— **О, дуже приємно! Дуже приємно,**— каже Станіслав Станіславович із польським акцентом.— **Чолом Йогану й Августу! То є справжні мужчини, Адаме Адамовичу!**

І старий майстер підкрутив свої пухнасті вуса.

Адам Адамович оглядається, шукаючи Карла.

— **Тут Карло десь затримався...**

— **О, пан над повітрям!** — патетично вигукує майстер. — **Він, певне, залетів за якусь хмарку!..**

Лукаво сміється до своїх гостей.

— **Він себе погано почуває на землі,** — каже моряк.

— **Зате в повітрі,** — мовить майстер, — **о, там він орел!**

— **Ви, здається, добре знайомі з Карлом,** — приєднується Адам Адамович.

— **Маю надію сьогодні познайомитись — не без вашої участі,** — жартує Станіслав Станіславович.

— **Запрошуємо вас, Станіславе Станіславовичу, на свято,** — голос Келле.

— **О, ви добре зрозуміли мого натяка,** — уклоняється галантно вусатий майстер.

Підходить сталевар, здоровкається з гостями.

— **На ваше свято й піч працює за дві,** — каже сталевар.

Тоді Адам Адамович помічає перед піччю зелену гірлянду, цифру «50», слова:

Вітаємо обер-майстра Келле!

І почуває себе дуже незручно з такої загальної уваги.

Карло йде поза мартенівським цехом. Піджак на руці. Здалеку з'являється моряк Григоренко.

Побачив Карлову постать.

Радісно кричить:

— **Професор!**

Карло здригнувся.

Не оглядаючись, прискорив кроки.

— **Професор!** — гукає Григоренко і рушає за Карлом.

Карло завертає за ріг і тоді біжить.

Домна. Готуються випускати чавун.

Звучить симфонія доменного цеху.

Над величною постаттю домни та кауперів лине урочиста музика.

Голос Адама Адамовича:

— **Запрошуємо вас, Григорію Павловичу, на свято.**

Майстер коло домни оглянувся, обличчя розквітло усмішкою, але зараз же воно стало знову заклопотаним.

Майстер махнув рукою; удар, удар, бризнув чавун і полився рівчачками.

Музика.

Карло тікає від Григоренка.

Не оглядається.

Григоренко уперто переслідує.

Напружена гонитва.

Симфонія ковальського цеху.
Гідравлічні молоти.
Молот кує.
Кує.
Голос Адама Адамовича.
— **Запрошуємо вас, Павле Івановичу, на свято.**
Обличчя коваля.
Руки працюють.
Гігантський молот.
Музика.

Карло тікає від Григоренка.
Не оглядається.
— **Професор!** — пробує гукати моряк.
Карло спітнів.
Гонитва триває.

Прокатний цех.
Прокатка фасонного заліза.
Музика цеху.
Спритність, умілість майстрів.
Мов жива істота, звивається біле розпечене залізо.
Мов макарони, ковтає його прокатний стан.
Голос Адама Адамовича:
— **Запрошуємо вас, Миколо Максимовичу, на свято.**
Обличчя майстра залите пітом.
Рука витирає піт.
Слідом за рукою на обличчі — усмішка.
Звивається біле залізо.
Музика.

Карло тікає від Григоренка.
— **Професор!** — марно кричить моряк.
Карло не оглядається і забігає до якогось цеху.
Григоренко наближається.
Наближається.
З цеху з'являється незнайома людина.
Григоренко ледве не налітає на неї.
Зупинився.
Зрадів.
— **Насилу догнав вас,** — каже Григоренко, — **чого ви тікали, професоре?**

А Карло, потрапивши до механічного цеху, одразу ж наскочив на синів старого Келле.

— **От і Карло,** — морським голосом сказав один.

Карло, вкритий потом, затремтів від несподіванки.

Він з мужністю намагається терпіти удари долі.

Він навіть хоче видушити щось подібне до усмішки на своєму змокрілому обличчі.

Механічний цех.

Музика цеху.

Велика зала. Сонце. Безліч станків.

Надзвичайний станок. Працює.

Голос Келле:

— **Запрошуємо вас, Іване Демидовичу, на свято.**

З-за станка з'являється обличчя майстра — сивого, по-важного.

Киває головою.

Станок «Шіфдерріс». Працює.

Голос Келле:

— **Запрошуємо вас, Іване Демидовичу, на свято.**

З-за станка з'являється молодий майстер — веселе юнацьке обличчя.

Станки працюють.

Сонце світить крізь скляний дах.

Довгі сонячні пасма простяглися через цех.

Урочистість добре налагодженої праці.

І от ще один красень станок.

Він, як свідомо істота, робить кілька різних операцій.

Хутко, точно, красиво.

Голос Келле:

— **Запрошуємо вас, Ганно Зосимівно, на свято.**

Станок, як свідомо істота, він струже, він довбає, він обрізує.

І така ж ладна з'являється з-за станка дівчина: висока, міцно збудована.

Привітно вклоняється, не відриваючи погляду від станка.

Стоять двоє:

Старий Келле та директор заводу.

— **Хіба я не казав вам,** — каже директор, — **що я з вашими синами чарку вип'ю?**

— **Ви краще знаєте моїх синів, Климе Даниловичу.**

— **Трохи знаю,** — якось загадково каже директор.

Пасма сонячного проміння крізь дах.
Музика.

Вечір. Зала в будинкові Келле.
Єва сидить коло фісгармонії. Грає.
Весільна широка пісня.

Білий накритий стіл.

Риби в акваріумі.

Варвара Трохимівна замислилась.

— **Тихе родинне свято почалось,**— каже вона.

Елегійна музика.

Сила квітів на столі в глечиках.

Прочиняються двері.

Заходить Адам Адамович.

Зупиняється на дверях.

Уривається музика.

Рвучко, енергійно заходить представник старовинного
роду фотографів.

Великий апарат на штативі.

Чорна хустка. Сумка.

Тримає величезну цифру «50», вирізану з фанери і
прикрашену з усім смаком невмирущого фотографічного
хисту.

Фотограф розвиває буйну діяльність: переставляє
меблю, становить апарата, дістає з сумки цілу торбу
магнію.

— **Граї щось урочисте, Єво,**— каже Адам Адамович
і виглядає за двері.

Єва починає грати гавот.

Фотограф садовить Варвару Трохимівну посеред зали.

— **Огляд досягнень за п'ятдесят років,**— оголошує
старий Келле.

— **Золоте весілля, Адаме,**— подає репліку Варвара
Трохимівна.

— **Експонат перший,**— виголошує Адам Адамович під
звучання гавота, — **червоний генерал Йоган Адамович
Келле.**

Заходить військовий і йде просто до Варвари Трохи-
мівни.

— **Йогане!** — сплескує руками стара і фартухом ви-
тирає сльозу, що раптом полізла була по щоці. Син цілує
матері руку, а вона його в чоло.

Сідає поруч.

— **Який з тебе генерал — постріляний та порубаний...**

— **Експонат другий**,— продовжує Адам Адамович, і Єва грає вже полонеза,— **червоний адмірал Август Адамович Келле...**

Моряк заходить у двері, простує до матері.

Тоді Варвара Трохимівна підводиться із свого місця.

Вона тихо говорить, і сльози бринять в її голосі:

— **Кланяюсь тобі, партія, за моїх дітей...**

І стара низько вклоняється.

Звучить полонез.

Палісадник коло будинку Келле.

На лавці сидить Карло.

Вантажні машини, повні різних речей, виїздять і заїздять до двору.

Сутеніє.

— **На цьому край**,— каже Карло до себе,— **я піду і розповім правду.**

Він рішуче підводиться і йде.

Назустріч йому — Ігор.

Карло зупиняється. Урочисто:

— **Я самозванець...**

Ігор засміявся.

— **Добре, добре. Ходім — допомагатимеш.**

Але Карло ще похмурнішав:

— **Це вийшло випадково...**

Проходить Станіслав Станіславович із сталеваром, одягнені по-святковому.

— **Станіславе Станіславовичу**,— гукає Ігор,— **ось Карло!..**

Карло мимоволі здригнувся.

Потім, опанувавши себе, пішов просто на Станіслава Станіславовича, чекаючи вигуку здивування і краху своєї авантюри.

Підійшов і став, не сміючи підвести очей.

— **О, пан над повітрям**,— раптом чує він голос старого,— **вітаю вас.**

Карло підвів очі.

На нього дивиться приязне обличчя.

— **Ви мене пізнали?** — питає Карло, не знаючи, що йому сказати.

Ігор сміється.

На ганок вийшов дядько-морьяк.

— **Карло, Ігор, до кают-компанії!**

Грізний морський голос обдав Карла, мов холодна вода.

— **Я хочу вам відкрити...**— каже він, підходячи до моряка.

— **Потім, потім. Фотограф чекає.**

— **Я випадково потрапив...**

— **Всі ми випадково потрапили,**— сердиться дядько, заганяючи Карла й Ігоря до хати.

Зала. Звучить фісгармонія.

Посеред зали сидять Варвара Трохимівна з сином-військовим.

Заходить син-моряк, сідає поруч.

З'являється на дверях Карло.

— **Продовжуємо огляд досягнень. Знаменитий онук-пілот Карло Самсонішвілі,**— оголошує Адам Адамович.

Помалу, приголомшено, із сумним обличчям Карло йде. Фісгармонія супроводить його веселим маршем.

Він зупиняється через кілька кроків.

— **Йди сюди, онуче,**— гукає на нього Варвара Трохимівна.

Карло підходить, ледве тягнучи ноги.

— **Не страшно літати?**— цікавиться баба, посадовивши його коло себе.

— **Зовсім не страшно,**— цілує їй руку Карло,— **трапляються страшніші речі...**

Він безумовно думає про своє становище.

Тим часом зайшов Ігор, устала від фісгармонії Єва, і група для фотографа потроху оформляється.

Адам Адамович сідає коло дружини.

Фотограф тиче їм під ноги цифру «50».

Карло сидить, мов на тортурах.

Група завмирає і от-от зробиться фотографією, життя відлітає від неї.

Тиша в залі.

Ніхто не поворухнеться.

Та от здалеку доноситься пісня.

Перші розірвані звуки зміцнюються, пісня росте, дужчає, її співають за дверима сильні голоси.

Двері раптом відчинилися.

За Сибіром сонце сходить...—
лине пісня.

**Хлопці, не зівайте
Та на мене, Кармелюка,
Всю надію майте.**

Із дверей вистромлюється кулемет, і цілий потік людей рине до кімнати у партизанській одежі, озброєних, мов виринувши з глибин громадянської війни.

Вустя Семенівна волоче кулемета, і попереду всіх директор заводу.

Фотограф злякався до нестями.

Йоган Адамович і Август Адамович кинулися до директора обіймати.

— **Друже комісаре,**— кричить Йоган Адамович,— **от де зустрілися, друже комісаре!**

— **Кулеметниця!**— морським голосом озивається Август Адамович та трясє руку Вусті Семенівні.

Карло, скориставшись з загальної метушні, помалу виходить з кімнати, тримаючи на руці свого піджака.

Червоногвардійський загін розташовується— так розташовувався він за часів славної громадянської війни.

Учасників хвилює оця гра в своє минуле.

Директор у одежі тих часів, дехто з робітників, що їх запрошував Адам Адамович на заводі, ходять по кімнати так, наче вони скинули з плечей тягар літ.

Вустя Семенівна— знову молода кулеметниця в червоногвардійському загоні, весела й жвава.

Август Адамович до неї мов прикипів.

— **Товариші червоногвардійці,**— говорить директор, він же— начальник загону,— **ми прийшли в гості до нашого друга Адама Келле.**

— **Ура!**— підхопили червоногвардійці.

— **З далеких глибин вісімнадцятого року прийшов у майбутнє наш загін. Скажіть, Адам Келле, чи була у нас батьківщина— у червоногвардійців вісімнадцятого року?**

Адам Адамович оглядає обличчя червоногвардійців.

— **Ні,**— каже він по паузі.

— **Ішли бої,**— продовжує начальник загону,— **і хто з нас пережив, Адам Келле?**

Старий Келле підводить голову і дивиться поверх усіх у невідомий простір часу.

— **Миколаєнка,**— каже Келле, і за кожним прізвищем виходять наперед червоногвардійці,— **Павлова, Довганя убито в бою з денікінцями.**

— **А мене?**— питає начальник загону.

— Вас, Климе Даниловичу, важко поранено на польському фронті.

Пауза. Старий Келле думає.

— **Омеляшко**,— продовжує Адам Адамович,— **Прихожий**— не вернулися з-під Перекопу.

І увесь загін дивиться на названих товаришів і одно-стайно стає струнко перед славною пам'яттю загиблих бійців.

— **І скажи, Йогане Келле**,— продовжує начальник за-гону,— як я мріяв про квіти і про соціалізм, б'ючися на **фронтах за батьківщину трудящих?**

— **Твою мрію здійснив, комісаре громадянської вій-ни**,— урочисто відповідає Йоган Адамович.

І в цей час на подвір'ї вибухає ракета, все подвір'я освітлюється, тричі лунає голосний свист, чути голос Григоренка:

— **Всі наверх! Аврал!**

На порозі кімнати з'являється сам Григоренко і мовчки осміхається до всіх.

— **По-морському?**— питає директор.

— **Єсть! По-морському!**— радо відгукується Григо-ренко.

Адам Адамович з Варварою Трохимівною, діти, ону-ки, всі гості йдуть з кімнати на подвір'я.

Перед ними— фантастичне видовище: на подвір'ї стоять столи, застелені скатертинами, на столах— повно їжі, коло столів— гості— знатні люди.

Чоловіки, жінки, діти.

Великі щогли з парусами, віються довгі хвости ві-тальних морських прапорів, гірлянди ліхтариків, елек-тричних ламп, зелені вензелі з ялини— палубу велетен-ського корабля влаштував товариш Григоренко.

Гості вітають старого Келле.

Голосно грає оркестр.

Адама Адамовича ведуть до великого столу з пода-рунками, піонерка пов'язує старого галстуком, сталевар підносить Келле відлите з металу велике серце— з циф-рою «50».

Оркестр.

Овації.

І тоді, вибравши хвилинку тиші, на сцену виходить Варвара Трохимівна.

Низько вклоняється.

— Кланяюсь тобі, партія, за щасливу мою старість,— говорить вона.

І кланяється ще нижче.

Овації.

Оркестр.

Порожня зала.

Помалу відчиняються двері.

Заходить Карло, наштовхується на дерев'яний кулемет.

Слідом заходить чорнявий юнак у льотній одежі.

Карло сідає, чекає.

З двору чути музику, вигуки, спів.

Юнак дивиться при світлі на Карла і загадково посміхається.

Карло обережно оглядає себе — шукає причину усмішки.

Не розуміє.

Юнак обходить залу.

Він дуже стомлений. Втома відчувається в його руках. Він торкає рукою речі — чи то родинний альбом, чи фото, чи люлька, чи щось інше — і робить те з окресленою ніжністю й хвилюванням.

Карло слідкує за ним.

І кілька разів юнак подивляється на Карла з чудною усмішкою.

Нарешті юнак сідає до глибокого крісла.

— Я так вимучився в перельоті,— каже він,— зовсім не спав.

— Ви не забудете прізвища? — запитує Карло,— Карло Самсонішвілі.

— Не забуду,— якимось чудно осміхається юнак,— Карло Самсонішвілі, ви кажете?

Він дістає з кишені срібного портсигара, бере цигарку, кладе портсигара на столик, рука з цигаркою падає помалу, непереможна втома налягає на нього, він засинає раптом, блискавично.

Карло помічає це, навшпиньках підходить ближче, мацає юнака за руку, рука падає.

Погляд його затримується на портсигарі, він нахилиється до столика, раптом затуляє обличчя руками, наче від вогню.

Одхитується назад.

Пауза.

Бере портсигара.

Напис на сріблі:

Карлові Самсонішвілі — за безаварійну роботу.

Хутко рушає до дверей.

Назустріч Єва.

— **О, Карло,**— каже вона голосно.

Карло показує їй на юнака в кріслі, просить знаком тиші.

— **Єво,**— каже тихо Карло, і голос його переривається від хвилювання,— **я мушу тобі признатися про найганебнішу в світі річ.**

Обличчя Карла трагічне.

Обличчя Єви — розгублене.

Обличчя юнака в кріслі — солодко заснуле, і тільки непомітний погляд, який блискає з-під вій, показує, що він усе чує.

— **Я — не Карло Самсонішвілі,**— продовжує той, кого Єва знає за Карла.

— **Я здогадувалася про це,**— Євині руки довірливо торкаються до сатину на сорочці не-Карла.

Єва говорить тихо.

— **І справжній Карло,**— продовжує її співрозмовник,— **він ото сидить...**

Обоє дивляться на юнака в кріслі.

Не-Карло показує портсигара з написом.

— **Він сам прийшов?**— питає Єва.

— **Я привів,**— признається не-Карло.

Пауза.

— **Ти мені припала до серця одразу, як я тебе побачив...**

— **Я здогадувалася про це,**— прошепотіла дівчина.

— **Я його привів на те,**— продовжує не-Карло, а справжній Карло прислухається,— **щоб він потвердив, що я не Самсонішвілі.**

— **Що?**— аж скрикнула дівчина.

— **Мені не вірили, коли я признався...**

Пауза.

Чоло у дівчини наморщене.

Вона щось думає.

Справжній Карло слідкує.

На подвір'ї лунає музика.

— **Хто знає, який у нього характер,**— говорить Єва і

допитливо дивиться на справжнього Карла,— треба відкласти його свідчення.

Єва з не-Карлом відсовують фісгармонію, обережно завозять туди з кріслом справжнього Карла, ставлять фісгармонію на місце, присовують ближче кілька вазонів з квітами, щоб замаскувати крісло.

І саме вчасно — бо до кімнати хтось іде.

Це Август Адамович з Вустею Семенівною, яка вже змінила партизанську одержу на шовкову сукню.

— **От вони де,**— лунає морський голос Августа Адамовича.

Єва всім своїм виглядом молить про тишу в кімнаті.

Заходить директор у доброму парадному костюмі.

Адам Адамович з дружиною.

Йоган Адамович, Ігор.

— **Велика родина,**— каже директор,— і який народ в родині!

Він з усмішкою оглядає всю родину Келле.

— **Одного героя ще бракує,**— ніяк не може зменшити свого морського голосу Август Адамович.— **Є такий професор, учена людина...**

— **Це, мабуть, професор Ганзен?**— питає директор.

— **Що?**— скрикує мимоволі не-Карло.

— **Чого тебе це дивує, Карло?**— питає Адам Адамович.— **Ти міг цього й не знати.**

— **Адже й сам професор Ганзен не знає, що він наш родич,**— додає Август Адамович.

— **Він приїде. Я викликав його прочитати на заводі лекцію металургам,**— повагом каже директор.

— **Що?**— вдруге скрикує не-Карло.

— **Він блискучий, відомий металург,**— пояснює директор.

Не-Карло чомусь зовсім похилив голову.

Він навіть не звертає уваги на Єву, що шарпає його за рукав.

Тоді до нього наближається Август Адамович.

Ляскає рукою по плечі.

Кричить повним морським голосом:

— **Пілот Самсонішвілі, голову вище!**

— **Тихше,**— каже Єва і мимоволі дивиться в той куток, де стоїть крісло з Карлом.

Тоді трапляється те, чого бояться Єва й не-Карло: за

фісгармонією щось оживає, падає вазон, з'являється не знайома більшості постать.

— **Усе в свою чергу,**— печально каже не-Карло.

У акваріумі метушаться риби.

— **Що ви там робили?**— не розгубилася Вустя Семенівна.

— Спав.

— **Хто ви такий?**

Не-Карло сам не свій.

— **Я — професор Ганзен,**— спокійно каже справжній Карло, виходячи зі схованки.

— **Не може бути!**— виривається з уст не-Карла.

— **Чому?**— спокійно каже справжній Карло.— **Я тут чекав директора...**

Голосний сміх присутніх поєднався з веселою музикою, що раптом загриміла знадвору.

На подвір'ї, на палубі корабля, навіть на вулиці— під «авральну» музику джазу за керуванням Григоренка— танці.

Танцює директор з Варварою Трохимівною.

— **Хіба я не казав вам, що я з вашою старою танцюватиму?**— каже він Адаму Адамовичу, що танцює з Євою.

Август Адамович танцює з Вустею Семенівною.

— **Коли ви не були ще адміралом,**— каже Вустя Семенівна,— **ви танцювали гірше.**

І от танцює одна пара осторонь— це не-Карло з Карлом.

Не-Карло нарешті одягнув свого піджака, якого він носив увесь час на руці.

На піджаку— орден.

— **Хто ж ви такий,**— запитує Карло,— **коли ви змусли мене оголоситися Ганзеном?**

— **Я і є той самий Ганзен,**— признається не-Карло.

Підлітають ракети.

Гримить оркестр Григоренка.

Лунають пісні.

В кімнаті Адама Адамовича— він сам та директор.

— **Пробачте мені, Климе Даниловичу,**— каже старий,— **за мое тодішнє запитання про батьківщину.**

— А що?

— Я знаю, де вона...

І Адам Адамович бере зі столу щось важке, бере цвях і, не боячись грюкоту, забиває його в стіну, щоб повісити барельєф Леніна.

По другий бік стіни саме схотіли поцілуватися Єва з колишнім Карлом, злякалися грюкоту, відхилилися, а потім таки перебороли ляк.

1935

ЗВ'ЯЗКОВИЙ ПІДПІЛЛЯ

ЛІТЕРАТУРНИЙ СЦЕНАРІЙ

1. КИЇВ

Прекрасний Київ днями спеченого літа, прозора вода блакитного Дніпра, зелені тіняві коридори київських вулиць.

Чий пензель передасть відтінки й фарби мільйонів квітів, які щедро заповнили бульвари й сквери?

Велична симфонія київського літа, мирних днів, голубої й бузкової задніпровської даліни! І музика урочисто пливе над містом — чи то з репродукторів, чи то народжується сама собою в радісних глибинах високого радянського неба.

2. ЩОДЕННИК ПАРТИЗАНА

В красивому кутку нагірного Києва височить імпозантний будинок: виставка «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників».

Вхід. Партизан з бородою, кудлата шапка з червоною стрічкою, хутряна безрукавка, штани із вовняної червоної ковдри, які спадають на халяви чобіт, автомат німецький на грудях, декілька гранат на поясі,— характерна постать недавніх днів.

Строга експозиція залу. Фотографії й карти, схеми та накази, портрети партизанських діячів і картини з бойового життя — розвішані по стінах.

Величні дії українських партизанів та підпільників, котрих вела на боротьбу з ворогом мужня й мудра партія. Дивіться, потомки, як народ, очолюваний більшовиками, не шкодуючи життя, бився з загарбниками!

Непорушно стоять бойові партизанські прапори в центрі залу. Скільки відважних сердець об'єднували вони, надихали в ім'я перемоги радянського ладу!

На червоному оксамиті лежить цератяний зшиток. Розгорнуто першу сторінку:

«Відчит зв'язкового Центрального партизанського штабу про командировку в тил ворога. 1942—43 рік».

І фотографічна картка зв'язкового лежить поруч із відчитом. Молоде обличчя, білявий. Вік — 25—26 років. Обличчя звичайне, нічим не відмітне. Хіба тільки очі, проникливі й сміливі, з холодком відваги. Та очі можна приховати, коли треба...

Дальша сторінка відчиту:

«Мене було викинуто на донбасівську землю на північ від Ворошиловграда, в районі населеного пункту Р., біля вкритого кущами великого яру, який зветься по тих краях балкою...»

3. ДВА ПАЛЬЦІ НА ЛІВІЙ РУЦІ

Урочиста симфонія, що лунала на партизанській виставці, перетворюється на рев і рокіт авіаційних моторів.

Ці звуки раптово уриваються, швидко віддаляються, тиша.

Нічні хмари, світло місяця, снігова рівнина,— все погойдується, крутиться, стає на ребро. Свистить вітер.

Сторінка відчиту:

«...Ніч стояла, на жаль, місячна, але доручення було термінове, ніколи було чекати темних ночей... Я повинен був передати в Р. новий шифр і допомогти викрити зрадника...»

Небо й місяць перестають розгойдуватись, земля хутко наближається, вихор снігу народжує нову сторінку запису:

«...Неподалік проходило шосе, я зорієнтувався за компасом і рушив туди, голосно відновлюючи в пам'яті завчені явки й паролі...»

Мете хуга. Налітають хмари снігу, вие й свистить вітер. Все рухається назустріч невидимій людині.

І спокійний, трохи монотонний людський голос:

— На майдані Р.— годинникар. У вікні виставлено годинник «Мозер». Майстер поведе до сивої бороди. У сивої бороди не буде двох пальців на лівій руці...

Тим часом той, що говорить, наближається до шосейної дороги. Сніг мете впоперек дороги. Це — людина в одержі пошарпаного німецького солдата.

Голову пов'язано поверх пілотки заялженим шарфом, шинеля, поверх неї байкова ковдра з прорізаною діркою для голови, ноги обмотано мішками, на спині сумка. Без гвинтівки. Тільки тесак на поясі.

Ось добре видно й солдатове обличчя. Він непоголений, на вигляд старіший, ніж на фотокарточці, але пізнати його можна: це зв'язковий.

Зігнувшись в три погібелі, повертаючись боком до хуги, німецький солдат іде по шосе.

Мчить зустрічна машина.

Попутні машини не зупиняються.

Солдат іде, бурмотить:

— У сивої бороди не буде двох пальців на лівій руці...
На лівій... На лівій...

Поруч з'являється на снігу світло фар.

Фари зупиняються.

Голос:

— Солдате, йди сюди!

Солдат не чує.

Тоді автомобіль щільно під'їздить до солдата, майже зачіпаючи його крилом. Солдат повертає голову.

В машині сидить німецький генерал. Літній, навіть старий.

— Підійди!

Зв'язковий підійшов чітким кроком:

— Хайль Гітлер!

— Куди йдеш?

— На фронт, екселенц.

— Фронт на сході, а ти йдеш на захід!

— Насмілюсь доповісти, екселенц, що я помилився...

— Бовдур! Якого полку?

Підходить, зійшовши із задньої машини, офіцер охорони.

— Візьміть оцю гидоту,— говорить генерал,— передайте до польової жандармерії, нехай навчать, як шалатися, замість того щоб іти на фронт...

— Дякую, екселенц...

— За що дякуєш?

— Самому страшно. Я боюсь зустріти партизанів, екселенц...

— Марш до машини! Ну, що ти там побачив?..

— Ви мені пробачте, екселенц, але я б на вашому місці виліз із машини...

— Що?!

— Насмілюсь доповісти, що це, здається, той самий радянський літак, який перебив мені подорож на фронт... Він пікірує!

Генерал миттю вилазить із автомобіля й кидається в

сніг. За ним його люди. Зв'язковий простягся на снігу поруч генерала.

— Він самісінький, екселенц. Пізнаю, так би мовити, його руку.

Літак з ревом летить над дорогою, стріляючи по машинах.

І от автомобілі горять.

Зв'язковий разом з ад'ютантом генерала кидається до першої машини рятувати генеральські речі.

Зв'язковий витягає з вогню великий портфель і бігцем несе його генералові. Генерал схопив портфель обома руками і, не пам'ятаючи себе, притискає до грудей.

Машину повністю охоплює полум'я. Вибухає бензин. Генерал відімкнув портфель й переглядає те, що в ньому є.

— Стоп! Тут були карти!

— Я, здається, поклав їх до чемодана,— говорить розгублений ад'ютант.

— Не бійтеся, пане гауптман,— фамільярно мовить зв'язковий,— разом підемо до суду— ви за карти, а я за те, що переплутав, де фронт.

— Я тобі дарую, солдате, за врятування портфеля,— ласкаво говорить генерал.

І от світанок. Генерал у супроводі своїх людей іде пішки по шосе.

Це вже околиця невеличкого міста. Все навколо неначе завмерло.

Зв'язковий звертається до приголомшеного всім, що відбулося, ад'ютанта:

— Дозвольте доповісти, гер гауптман, мій фельдфебель завжди радив вступати до населеного пункту з піснями, це підносить престиж армії і добре впливає на населення...

Офіцер довго мовчки дивиться на солдата.

— Ти або дурень, або сучий син,— в тому й іншому випадкові я маю намір пристрелити тебе, як собаку!

— Гауптман,— покликав генерал.— Пошліть наперед по вулиці людей, щоб нас тилові пацюки не підстрілили...

Офіцер шле наперед людей, і вся процесія вступає на майдан.

У тьмяному світлі світанку на майдані вимальовується силует шибениці.

— Кретини! — цідить генерал.— Коли вони навчаться керувати тубільцями! Прибрати все негайно!

Зв'язковий разом з двома солдатами побрів через майдан до шибениці. Він насилу пересуває ноги.

Генерал заходить до двору, біля якого стоїть вартовий.

Солдати зупинилися, закурили.

Зв'язковий підійшов до страченого.

Помалу підвів угору очі.

Сивобороде обличчя.

Зв'язковий скинув пілотку й машинально взяв рукою за ліву руку страченого.

Самими губами шепоче:

— Не буде двох пальців... на лівій руці...

4. ПІДПІЛЬНИЙ РАЙКОМ

Склеписте приміщення без вікон, освітлене нещедрим світлом нічної лампи.

В кутку радіопередавач, біля нього юна радистка. По тісному підвалу ходить літня людина в піджаку, чоботях.

— Зашифрувала? Валяй далі. «Підпільний райком продовжує свою роботу. Крапка. Провал не торкнувся дублюючого складу районного комітету, кома, створеного за вашою директивою на випадок нещастя...» Ні, закресли... «На випадок втрати пильності в умовах жорстокого терору проти робітників підпілля, кома, що мав місце в даному випадкові, і котрий випадок не міг не призвести й призвів до загибелі керівних працівників...» Записала? Шифруй, я тим часом візьмусь до інших справ... Май на увазі, ми чекаємо одержання нового шифру, нічого важливого поки що передавати не будемо...

— Добре, дядько Миша,— говорить радистка.

Дядько Миша виходить до сусіднього приміщення.

Це — відокремлена дощатою перегородкою частина підвалу. Старий в окулярах сидить біля старенької машинки й одним пальцем б'є по літерах.

— Іване Івановичу,— говорить дядько Миша,— ти б ото легше, це тобі не мартенівська піч!

— Гаразд. Одержуй листівку. Більше, як чотири папірці, машинка не бере.

— Вистачить. Поскільки друкарня загинула, почнемо з маленького. Важливий принцип — ми живі й діємо...

— От слухай, дядьку Мишо, прочитаю: «Над тілами товаришів схляємо наші бойові прапори. Присягаємось помститися ненависному ворогові. Смерть німецько-фа-

шистським загарбникам! Хай живе радянський Донбас! Підпільний райком». Кінець годиться?

— Терміново треба хлопцям доручити розповсюдження. Одну наклеїти на майдані. Одну — на твій розсуд. Решту — віддаси розмножити...

— Що передають з Великої землі?

— Рекомендують обережність. До нас скинуто зв'язкового Центрального партизанського штабу з шифром та дорученням. Прийде на старі, провалені явки. Треба не втратити людину. Райком партії пропонує персонально тобі, Іване Івановичу, вжити заходів.

— Який же він хоч з вигляду, Михайле Михайловичу?

— А хто ж його знає? Який завгодно вигляд може бути...

— Ну, брате, з такою прикметою наскочиш!..

— Він теж нас шукатиме! Дай вказівки по ланках. Але — обережність... Я тебе знаю...

— Сам ти теж лізеш, куди не треба! Хто тобі доручив ходити на майдан? Бути присутнім під час страти?..

— Не гнівайся, діду, давай погріємось... Адже це був мій особистий друг... Він би мені ніколи не пробачив... Він бачив мене і вмер, як герой...

Дядько Миша витягає з корзини порвану ватянку, розгортає її, дістає казанок з вареною картоплею, становить на стіл. З полицки бере сіль і декілька цибулин. З кишені тягне загорнутий у папірець шматок сала. Дивиться на годинника.

— Наш радіочас закінчився. Можна кликати й радисточку. Дочко, давай сюди.

Виходить із сусіднього приміщення радистка.

— Ви на мене гукали, дядьку Мишо?

— Сідай, радируй картоплю. І все, що є на столі. Сало я вам поріжу, щоб одне перед одним не церемонилось. Хліба поки що немає. Сідай.

Мирна трапеза триває недовго. Старий натягає свого подраного кожуха.

— Скажи, Іване Івановичу, на прохідній, щоб до мене сьогодні гостей не пропускали. Обережно виходь. Подумай, як намацати зв'язкового. І з'ясовуй, що ще живе після провалу. Я сьогодні повинен дещо спланувати. Зберемо членів райкому — доповім.

— Бувай, Михайле Михайловичу, — говорить старий і вилазить обережно до якоїсь дірки під брезентом.

— А ти, Майка-зайка, — звертається до радистки дядь-

ко Миша,— тепер тримайся. Дивися, скільки ти чекала й нудьгувала з неробства! Ось одержимо новий шифр...

— Шкода Наді, дядьку Мишо.

— Стривай, ще не з'ясували, хто зацілів. Може, вона ще жива. Рація підірвана, це точно. Але про Надю даних нема.

— Як би я хотіла, товаришу секретар...

— Що?! Який секретар?!

— ...дядьку Мишо! Щоб мене відправили на фронт, і я лежала б за кулеметом і стріляла б у гітлерівські морди, і вони б падали, падали... і всі-всі лежали б мертві...

— Ну й фантазії, прости господи! І звідки у тебе такі наївні думки беруться! Знову цей Федька агітує? Так? Та ти не червоній, не сліпий, бачу! Вигнав би я його, та вже пізно. З одного боку, мені хочеться мати запасного радиста, учень він здібний...

— Він уже все-все вивчив! Хоч завтра на самостійний апарат!

— І з другого боку, електрична іскра поміж вас уже проскочила, не повернеш...

— Дядьку Мишо...

— Іди, йди. Наведи порядок коло механізмів і спи. Наступна передача буде напружена. Хоч би швидше одержати шифр...

Радистка виходить зняковіла. Секретар райкому крокує, наспівуючи, по підвалу. Прибирає зі столу рештки їжі. Знову крокує, наспівуючи:

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами...

5. САЛЮТ ГРАНАТОЮ

Німецькі солдати закінчують довбати на майдані яму поруч шибениці, з якої страченого вже знято. Робота важка, бо ґрунт промерз.

Зв'язковий сидить поруч, посмоктує люльку:

— Цьому, хлопці, квартира буде повного профілю! Не те, що нашим під Сталінградом. Лежать на снігу, як дрова. Присягаюсь фюрером, сам бачив!

— Нехай би поліцаї й ховали...

— Може, на кладовище треба було? А то на майдані!

— Нічого, хлопчики,— каже зв'язковий,— йому однаково тут місце...

— Чому ти гадаєш?

— А ось коли нас чорт забере звідси,— цю людину оголосять героєм. А де героїв ховають? На майданах міст і інших населених пунктів!

— Я дивуюся, як із таким язиком голова в тебе ще не на смітнику!

Зв'язковий запхнув люльку до кишені, підвівся й поглянув навкруги. Ніде ні душі, майдан порожній.

— От і все, гренадери. Рушайте-но до своїх справ. Ви викопали яму. Я поховую. Які можуть бути рахунки поміж своїх людей? Валяйте. Я зараз. Здеремо з генерала по порції рому. Хайль Гітлер!

Солдати пішли, а зв'язковий нахилився до страченого, поцілував у чоло, витяг з-під своєї шинелі кілька карт і конверт з шифром, заховав у мерця на грудях.

— Припізнівся я, браток. Нічєї провини нема. Так трапилось. Спи з миром. Тебе підпільники, звичайно, викрадуть,— от карти й шифр потраплять до потрібних рук. Залишати в себе нерозумно. Треба на все зважити. Спи, товаришу, помстимося. Зобов'язуюсь вшанувати тебе салютом.

Зв'язковий опускає страченого в могилу.

Стоїть замислено, зіпершись на лопату.

— Стривай! Хальт! Ферботен! — лунає здалеку.

Солдат спокійно й швидко засипає землею яму.

Підбігає захеканий поліцай. Шарпає солдата за рукав.

— Пан, пан! Не можна, ферботен! Це — партизан!

Зв'язковий мовчки тиче лопату до рук поліцаєві, рухом наказує кінчати роботу. І загрозово при цьому ляскає себе по кишені. Це має свій вплив.

Поліцай починає ретельно працювати, не перестаючи пояснювати німецькому солдатові.

— Пан солдат! Поліція, гестапо заборонили! Це страшний партизан! Коли ми його ловили, він забив трьох поліцаїв! Зарізав німецького фельдфебеля, поранив офіцера!

Зв'язковий бере у поліцає з рук лопату:

— І ти, гадино, його страчував?

Поліцай, почувши зрозумілу мову, падає на коліна. Він ошелешений і приголомушений.

— Пан партизан... Товариш червоноармієць...

Зв'язковий дістає гранату:

— Хочеш жити, гаврику? Негайно кажи, хто його зрадив! Ну, п'ять секунд на роздум! Кажи!

— Ви мене пустите?

— Пущу...

— Агента звать Кривий Яшка, справжнього імені не знаю, він живе таємно під охороною поліції, кульгає на одну ногу... Йй-богу, більше не знаю, пане партизан!..

— Гаразд. Пущу тебе...

— Спасибі!

— Просто до раю без пересадки! На честь страченого героя революції — салют!

І зв'язковий, відскочивши назад, жбурляє гранату поліцаєві під ноги. Вибух.

6. ЯВОЧНА КВАРТИРА

Невеличка кухня в робітничій донбасівській родині. Поруч — кімната, яку займає німецький офіцер, — він час від часу галасує звідти, вимагає то те, то інше. Господарка квартири, вимучена й бідно вдягнена жінка, несе постояльцеві миску з водою й глечик. Потім вона тягне гітлерівцеві зготовлену нею їжу, виносить від офіцера нічний посуд.

Біля кухонного столу сидить старий Іван Іванович та хлопець Федь. Хлопець ретельно полірує офіцерські чоботи. Злісно плює і тре щіткою. Біля вікна — шевське начиння на столику, табуретка з набитою на ній зверху шкірою.

— І, між іншим, Федь, — я помічаю в тобі прогрес...

— Який прогрес?

— А такий прогрес: ти почав розуміти, що не завжди ганебно чистити німцєві чоботи...

— Не солить мою рану, діду. Я й так насилу стримує, щоб не викинути оцей чобіт за паркан!.. Ех, потрапити б мені на фронт, Іване Івановичу!

— Свого часу і за відповідних обставин, товариш комсомолец! А поки що за ці розмови оголошую тобі зауваження.

— Тихше, — просить співрозмовників господарка, — він по-нашому насобачився, не дай бог підслухає...

— Дай нам, мамо, хоч бурякового чаю, — просить Федь, — у діда кишки позмерзалися...

— Дам, дам! Ось тільки фріца попанькаю. Денщика послав по вино, а я повинна бігати...

— Не турбуйтеся, хазяйко,— делікатно відмовляється старий,— я вже йду. Домовлюся з Федєм, щоб він мені валянки підшив...

— Не моя справа, про що домовляєтесь. Зайві вуха — тільки завада. А коли й я знадоблюсь — скажете.

Федь кидає чобіт під стіл і обіймає матір.

— Батько на фронті за нас не червонітиме, правда, мамо?

Офіцер щось гукає із своєї кімнати, і жінка біжить до нього.

— Ти ж пам'ятай, Федоре,— статечно повторює старий,— один папірець на майдані, один — на твій розсуд, решту два віддай розмножити. Це перше...

— Та я не глухий, чую...

— Потім, дорогий Федь,— так само статечно веде старий,— значить, питання про зв'язкового партизанського штабу. Нехай твоя молодь — хлопці, дівчата, навіть школярі й пацани скрізь пхають носи й нюхають...

— Зрозуміло, Іване Івановичу. Ставте крапку. Буде зроблено. Дядькові Миші не забудьте передати мою інформацію.

— Лише завтра, Федь. Сьогодні він готується до доповіді. Значить, Валя твоя підслухала в управі, як начальник поліції посилав до Кривого Яшки, який чорно п'є, і просив постерегти, щоб він здуру не потрапив на очі підпільникам? Так?

— Так.

— А чому ти гадаєш, що Яшка причетний до страчених товаришів?

— Можна перевірити, діду. Нехай дядько Миша підіб'є підсумки...

І зараз же Федь продовжує голосніше й певніше, явно розраховуючи на чужі вуха:

— Вам доведеться принести свою шкіру, діду. Може, старі халяви маєте? Про ціну домовимось, я швець недорогий.

Входить до кухні з кімнати німецький офіцер, без мундира, в капцях.

Сигарета. Самовпевнено-поблажливий вираз обличчя.

— Я думаль, чому мій Федька не приніс мій чоботи? Заходжу до однієї кухні унд бачу — він має інтимний розмов з один дуже старий партизан! Ха-ха-ха!

Старий підвівся з лавки й поштиво вклонився офіцерові.

— Це — замовник, гер офіцер,— каже Федь,— він приніс полагодити валянки.

Федь бере з підлоги й показує офіцерові старий валянок. Офіцер недбало футболить ногою валянок, який летить на плиту.

— Надзвичайно интересна валянк,— цідить офіцер,— один раз його приносить молодий дівчина, подвійний раз — цей бідний старий. Як це розуміти, мій Федька?

Федь ніяково бере з плити валянок.

— Хіба валянки не всі однакові, гер офіцер?

— Ви повинні знати, молодий шумахер, що кожний обув має свій обличчя. Ви хочете обманювати германські офіцір? Це дуже необережно. Германські офіцір має, як це,— дуже швидке око. Коли до тебе, мій Федька, прийшов старий гість, ти повинен доповідати офіціру. Нащо обманюеш одним валянком? Фуй, мені соромно на вас.

І офіцер, насвистуючи, виходить до кімнати.

— А це правда, діду,— шепоче Федь,— той самісінький валянок. І помітила ж свиня...

— На таких дрібницях і ловлять!.. Учиш, учиш вас, сопляків, та, мабуть, треба дужче братися! От випроваджу тебе геть, як такого, що не виправдав довір'я райкому!

— Іване Івановичу, хіба все врахуєш?

— А доки ти враховуватимеш, молокососе, загинуть на твоїй явці люди і сам до чорта засиплешся! З'являючись до тебе, я повинен бути певний, що ти мені не підсунеш міну замість валянка!..

— Іване Івановичу!..

— Звідки ти знаєш моє ім'я, по батькові? Я для тебе просто дід, зрозуміло?

— Зрозуміло...

— І на цьому твою явочну квартиру вважаю зліквідованою!

Федь сумно опускає голову і ще більше завзято продовжує чистити чобіт.

Раптом вибух неподалік. Пауза. Постріл. Другий. Автоматна черга... Вибух, ще один, глухий. Захлинаються автомати.

Вискакує з кімнати напівроздягнений офіцер з револьвером у руці. Старий стоїть і хреститься тремтячою рукою.

— Партизан! Всіх стріляю! Мій чобіт! Одягай чобіт, Федька! Одна рух,— куля в голову! Де мій шинель?

Федь одягає офіцерові чоботи, мати подає шинелю, німець вилітає з хати, вистрілюючи мимохідь у стелю.

Всі завмерли, дослухаючись до тиші, яка запала раптом. Чути лише далекі вигуки, галас.

— Він,— каже старий.

Мати, не розуміючи, дивиться.

— Він, кажу. Геройський, видно, зв'язковий. Сповіді про своє прибуття, Федоре!

— Загинув хлопець,— шепоче Федь.

— Ну, брате, такі не гинуть. Орел. Руку пізнаю. Ходу чую.

7. «Я ВРЯТЮЮ НІМЕЧЧИНУ!»

Палата колишньої районної лікарні, яку займає німецький госпіталь. Одне ліжко. На ньому напівсидить знайомий вже гітлерівський генерал. Він важко контужений, у нього з'явився тик, ліву ногу й руку йому звели корчі. Але він, людина обов'язку, не може втрачати дорогоцінного часу. Нерозбірливим від контузії голосом він квапить лікаря, який його оглядає.

— Пане головний лікарю... Доповідайте мій стан...

— Абсолютний спокій,— підскакує із стільця, приступує каблуками й гукає лікар,— ніяких хвилювань, не рухатися, сувора дієта!

— Ви касторка!— перебиває генерал.— Німецький військовий лікар не повинен, як папуга, повторювати порожні слова! Відповідайте на мої питання!

— Слухаю, екселенц!

— Коротше. Рани небезпечні для життя?

— Ні, екселенц,— декілька дряпин. Але граната дуже близько вибухла од вас, екселенц. Поскільки ви мали щастя, екселенц, впасти вчасно на підлогу, вам припав тільки дуже сильний повітряний струс, екселенц, який вимагає вивчення...

— Якого диявола! Закличте сюди всю вашу недорікувату медицину й зробіть так, щоб у мене не луснула голова, й не плавали перед очима зелені кола, й у вухах не було пекельного брязкоту...

— У вас, екселенц, з вух ішла кров...

— Прошу без ваших зауважень.

— І крім цього внутрішні органи, а також мозковий апарат перебувають у стані великої депресії, екселенц.

Кожної хвилини може статися погіршення. Серце ваше дещо кволе...

— Що? Серце? Дайте мені кофеїну, камфори і ще якої-небудь гидоти — я повинен діяти...

— Але ви не залізний, екселенц.

— Запам'ятайте, клістирна трубка, що це вас не стосується,— залізний я чи який інший! Марш! Тягніть сюди оту наволоч, яка не забезпечила охорону міста! Бігом!

Лікар вибігає з кімнати, а генерал корчиться на ліжку, йому болить бік від контузії, він одверто стогне.

По-військовому чітко заходять: гестапівець, начальник поліції і людина в цивільному.

— Хайль Гітлер!

Генерал стомлено махає рукою:

— Що з'ясували?

— Мало кого довелося допитувати, екселенц.

— Голосніше. Нічого не чую. Суцільний гул.

— Четверо забитих німців, екселенц, троє поранених, включаючи й вас, екселенц,— доповідає гестапівець,— плюс один забитий поліцай.

— Кого допитали?

— Один з поранених непритомний, другого схопив шок...

— Хто вони?

— Німецькі солдати, екселенц...

— Населення допитали?

— Зважаючи на вранішній час, пане генерал,— дозволяє собі розтулити рот начальник поліції,— зважаючи на вранішній ранковий час, жодних цивільних осіб поблизу не виявлено...

— Мовчїть, один великий ідіот! Як ви смієте прилюдно вішати партизанів, коли у нас утруднення під Сталінградом?

— Головна квартира фюрера передає, екселенц,— правляє гестапівець.— Ради відкинуто на вихідні позиції, наші доблесні війська випрямляють лінію фронту...

Хутко заходить лікар із шприцом.

— Ось, екселенц. Заспокоїть і приглушить біль...

— Колїть,— каже генерал.— Принести сюди обох поранених. Я допитаю їх сам. Треба не губити часу, щоб мати повну картину злочину...

Лікар, роблячи впорскування:

— Один поранений помер щойно, екселенц...

— Давайте другого! Він теж може вмерти, ми залишимося без свідків! Чума вас забери!

Поліцаї біжать виконувати наказ. Лікар масирує місце впорскування.

— Ох,— стогне генерал,— вони мене заженуть у яму. Ох! Мені здається, що моїх кишок торкається розпечене залізо...

Начальник поліції й людина в цивільному приносять ноші з пораненим німецьким солдатом. Гестапівець пердивляється нашвидку документи.

Ноші ставлять на підлогу.

— Ну,— гарчить генерал.

— Документи цього солдата,— каже гестапівець.— Був на лікуванні, відряджено знову на фронт. Уродженець Гамбурга. Сорок років. Ось форографія родини. Лист — мабуть, від дружини. Дитяча рука на листівці...

— Облиште! — наказує генерал.— Що йому, лікарю?

— Поранено в груди, руку, шию, екселенц. Стан загального важкого шоку, поранений не реагує ні на які збудники. Побоююсь внутрішнього крововиливу, екселенц. Потрібний спокій і вицікування...

— Знову чекати?! Але це наш єдиний свідок, холера б вас побрала з усією вашою ідіотською медичинською термінологією! Як виглядає картина нападу партизанів на місто? Кажіть, от ви...

— Мені важко відповісти, екселенц,— каже гестапівець.— Ніхто нікого не бачив. Всі чули постріли й вибухи, багато хто сам стріляв, але нападників не було помічено...

— Прошу дозволу висловити одне припущення, ваше превосходительство,— вимовляє людина в цивільному.

— Це що ще за опудало? — обурюється генерал.— Женить його геть!

— Це, екселенц,— конфіденційно сповіщає гестапівець,— дуже корисний працівник. Спеціаліст у партизанських справах. Завдяки його допомозі ми заарештували тутешнє підпілля. Він знає всіх в обличчя. Кажіть, Яшко...

Цивільний самовпевнено посміхається й переступає з ноги на ногу. Це дебелий мужчина, років на сорок, з ненатурально ясними очима і брезкким обличчям гіркого п'яниці.

— Ви, ваше превосходительство, не уявляєте собі, який народ оці партизани...

— Ближче до справи,— шипить начальник поліції.

— Будучи пов'язаний із червоним підпіллям, ваше превосходительство, я маю відомості про те, що один більшовицький шпигун прибуває до нашого міста для диверсійної діяльності...

— Він, мабуть, дурень? — звертається генерал до начальника поліції.— До чого тут якийсь шпигун, коли ми маємо справу з нападом банди партизанів?

В цей час ворухиться поранений солдат, що лежить на ношах, і кволим голосом, пошепки, з паузами вимовляє:

— Дозвольте доповісти, екселенц... Вся ця поліція — формені дармоїди... Дурно жеруть німецький хліб... Я б їх на місці фюрера перестріляв, як скажених собак, екселенц... Вони п'ють горілку, а ми з вами дістаємо самі неприємності на службі нашому фюреру...

— Стій, солдате! Це ти врятував мій портфель?

— Не будемо рахуватися, екселенц... Я — ваш солдат, ви — мій генерал... Портфель — дурниці... От коли один гевал з червоною стрічкою на шапці кинувся з гранатою до вашого вікна і я впав йому під ноги, а граната полетіла до іншої кімнати... Оце була робота!..

— Ти матимеш нагороду, солдате!

— Спасибі, екселенц.

Лікар благально простягає руки:

— Екселенц, вам шкідливо хвилюватися!

— Так... Мені все шкідливо... Тільки вірність солдата солодка мені... Всім вийти геть. Який жахливий біль... У мене лускає голова... Геть усі! Мій солдат врятує Німеччину...

Коли всі виходять і лишається тільки лікар, який мацає у солдата пульс, поранений солдат бурмоче:

— Лиха година б їх забрала — оці недосконалі німецькі гранати. Міг би зостатися інвалідом...

І голосно, відповідаючи генералові:

— Так, екселенц, я врятую Німеччину!..

8. ОБЛАВА

Федь іде вулицею донбасівського невеличкого міста. Він у ношеному кожушку, розбитих валянках, у ватяній шапці. В руках у нього кошик.

Красива рідна вулиця, вкрита снігом. Навіть німці, які зрідка проходять і яким йому доводиться поступатися з дороги й ставати в сніг,— і вони не псують настрою.

Попереду видко головну магістраль, якою невинно рухаються машини, тягачі, транспортери, гармати, автобуси, чути гуркіт машин і гелгіт людських голосів.

Федь іде й наспівує від зайвини почуттів.

Праворуч видко над будиночками верхівку терикону, вкриту незайманим снігом: шахту висаджено, і не йде на терикон порода.

Ліворуч на горизонті видко силует металургійного заводу і зруйноване селище.

Федь потихеньку співає, складаючи одночасно слова пісні:

Ось і Радінформбюро сказало,
Що холера фріців похватала.
Ти на міну, партизан, надійся,
Ти на пічці не сиди, не грійся.
Шилом, милом, толом та гранатою
Виганяй фашиста геть із хати!..

Федь заплутався в римах і перейшов на мелодекламацію, добре, що німці не чують:

— Як надзвичайно буде жити після перемоги! Заспіває завод, засвітяться яскраві вікна заводського селища, Палацу культури, навкруги зеленітиме парк, і виросте безконечна кількість квітів, пахощі виповнять повітря!..

А колишній підпільний працівник Федір К. поїде за радиста до Арктики. «Хто цей відважний хлопець, що радує з крижини?» — запитують Майку її товариші. «Це мій найкращий друг і чоловік, — відповість Майка, — Федір К., колишній працівник підпілля...»

— Федь, що ти бубониш, з глузду з'їхав! — чути голос, і навперейми Федеві вибігає з хвіртки дівчина. Вона дуже бідно вдягнена, обличчя замурзане, зуби ненатурально стирчать. Підбігши до Федея, вона починає ще й прикро кульгати.

— Ого, Фрося, добре ти себе прикрасила!

— Іду передавати дівчатам досвід. Сама вигадала. Дивися...

Дівчина хутко виймає з рота картопляну накладку і, показавши Федеві, знову мостить її назад: поміж губою й зубами.

— Я тебе, звичайно, розумію, Федь! — каже дівчина. — Мені самій хочеться іноді співати, декламувати вірші... Давай зберемося колись удвох поспівати й потанцювати, га?

— Зберемося, Фрося,— задушевно каже Федь,— нехай ось із справами впораємось, виконаємо план. До речі, ось, на, перепиши в п'яти-десяти примірниках, закинь на околиці, аж до шахти «Наклонної»...

Із кошика Федь добуває маленький горщик масла і передає дівчині.

— Масло зверху нам на премію? — запитує Фрося.

Вони наближаються до людної вулиці, і Федь поспішає почути потрібні йому відомості:

— В госпіталі чергуєш? Що нового?

— Генерала лікуємо, підбили добрі люди гранатою. Уже відняло руку й ногу...

— Слідкуй за ним добре, Фрося, зрозуміло? Вживемо заходів...

— Тихо,— попереджає Фрося.

— Так ти, значить, так,— голосно каже Федь, і сам помітивши поліцая, що йде їм назустріч,— піди до клініки, і нехай тебе швиденько лікують. Скажи їм — фюрер і велика Німеччина потребують твого самовідданого й безкорисливого труда... Бо буде повна навколо невидержка...

— Но-но, ти не дуже,— загрожує йому поліцая,— візьму на замітку! Хіба я не знаю, чим ви дихаєте...

Федь низько скидає шапку:

— Авжеж, темні ми, пане поліцмайстер!

І йде через вулицю до базару, не прощаючись із Фросею, яка повернула до хвіртки праворуч.

Федь на базарі. Ця інституція за гітлерівців зробилася центральним громадським місцем, де люди мали право збиратися, бачити одне одного, почути новини, віддати барахло за їжу, поглузувати з фріца.

Але іноді й потрапити... в облаву.

Федеві саме й припала ця можливість. Сюрчки, постріли, люди почали кидатися на всі боки. Новоспечені купці — власники дерев'яних торговельних «точок», — стали коло дверей, заступаючи вхід. Люди з тачками, які продавали жалюгідне дрантя, складають свій крам. Діти, що продають сірники й сигарети, поділені на три частини, посилено пропонують куриво й галасують щосили.

Мужчина з широченною бородою, в темних окулярах, який ворожить на картах, поспішає закінчити сеанс.

— Ні, дядечку,— голосно протестує молодичка,— це не ворожіння виходить, а звичайний ерзац його матері! Почав красиво, втішно, на чисту совість, а чим кінчаєш?! —

— Облава, тітко,— шепоче злякано ворожий.

— Яка облава?! — обурюється тітка. — Адже ти кинув на карти, що я зостануся жива й здорова і мій Павло гітлерівця поб'є й повернеться додому з перемогою... А тепер щось харамаркаєш...

— Благаю, тихше... Після облави все доскажу детально...

Федь проходить, мимоволі посміхаючись, і звертає просто до власника крамнички, яка торгує господарськими речами, корзинами, кошиками...

— Пане Гарба, — каже він конфіденційно, — вийшов придбати шевського краму, взяв до кошика декілька пляшок спирту, а тут облава. Дозвольте поставити в вашій хаті?

Крамар мовчки повертається спиною до хлопця, і Федь миттю пірнає до крамнички, виходить звідти без кошика. Проходячи повз господаря, кидає:

— Півлітра ваші...

Біля розкладки, де продається ганчір'я, старі халяви, повсть, подерті валянки, Федь каже продавцеві, який похапливо запихає все до лантуха, щоб іти геть:

— Сиди на місці, друже. Ти ж торговельна одиниця! Після облави я повернуся до тебе й передам тобі мила з прожилками, — поки що сховав у Гарбиній крамниці. Як посувається фільм?

— Буде в строк, — відповідає продавець, — детонатори перевірили?

— Прожилки фірмені, доброї марки...

— Як передаси?

— Приготуй кошик, просто змінємося кошиками...
Бувай...

Федь іде до пропускного пункту облави, доставши з кишені й тримаючи наготові документи. Дужче починає дмухати вітер. Шарпає, мете, кружляє сніг. Федь іде.

Дорогою він зачіпає дівчину-підлітка.

— Міля, приготуй перепустку!

— Я — маленька, покажу німцеві дулю замість перепустки й пройду!

— Побіжи до Кіндрата, нехай до мене поки що не ходить.

— Ха-ха-ха-ха! — зареготала Міля, пірнаючи в натовп.

А Федь спокійно й майже побожно крокує до пропускного пункту. Над базаром мете хуга. Свистить вітер. Гітлерівці опускають носи в шарфи й пританцьовують, стукаючи черевиком об черевик. Мороз витискує у них з очей

сльози. Сніг забивається до рота, примушуючи відплювуватись.

Перевіряють документи двоє поліцаїв, відштовхуючи підозрілих до вантажної машини, де порядкують німецькі солдати, запихаючи людей до кузова.

Обіч спостерігає офіцер. Це — Федів квартирант.

Федь, високо піднісши документ, крокує до поліцаїв. Він чітко козирає офіцерові.

— А, мій Федька,— пізнає його офіцер і ляскає стеком по спині,— пропустіть оцей жахливий партизан! Він кладе гранат до мій нічний посуд! Ха-ха-ха!

Поліцаї виштовхують хлопця, не перевіривши його документів. Федь, відходячи, шле солодку посмішку офіцерові:

— Покладу, ваше благородіє, спасибі за ідею!..

9. ЛІЖКОВИЙ ХВОРИЙ

Ніч. Коридор лікарні. Ходить у спідній білизні та пілотці німецький солдат. Голову оббинтовано, ліву руку прив'язано до грудей. Видко, що він перемагає біль, але ходить і ходить. Це зв'язковий.

— В нашім ділі без тренування нікуди не рипайся,— мирить він, намагаючись рівно ступати й рівно дихати.

Підходить до виходу в друге відділення. Там стоїть на варті поліцай. Годинник показує годину ночі.

— Стоїш, бовдуре? — спокійно запитує солдат.— Не розумієш, що я кажу? Генерал нікуди не втече. Його німецький «кіндратій» торохнув. Не чув «кіндратія»? Це російське слово, оселедець ти маринований! Струнко! Хайль Гітлер!

— Хайль Гітлер! — галасує очманіло поліцай.

Солдат рухається назад коридором.

Зупиняється біля німецького вартового, який стоїть коло дверей до генеральської палати.

— Пускає газу, старий?

Солдат посміхається і мимохіть дивиться позад себе.

— Його душу вже на той світ законтрактовано! Я, брате, багато таких бачив. Трах-бах, і генеральський мундир лишається у вдови на вішалці... Ти звідки, хлопче?

— Вартовому не можна розмовляти.

— Ех ти, вошива порохня! Кого вчиш, тиловий кріль?! Та я таких, як ти, під Сталінградом їв, не розжовуючи!..

Струнко! Відповідай за уставом. Хто такий фюрер, Адольф Гітлер?

— Рятівник німецького народу!

— Дурень. Наш фюрер прийшов на землю, щоб за-
снувати тисячолітній германський райх! Зрозуміло?

— Так точно.

— А тебе, довговухого баварця...

— Я із Саксонії.

— ...довговухого саксонця, фюрер поставив охороняти священне життя німецького генерала, якого контузила партизанська граната. Як ти виконуєш свій обов'язок? Коли б до тебе підійшла сама смерть, ти повинен був би ступити крок назад, взяти автомат в руку і рішучим німецьким голосом сказати: «Хальт, пані смерть, тут священний порог!» Повтори!

— Хальт, пані смерть, тут священний порог!

— Не порог, а порог, пацюк! Як ти автомат тримаєш? Скинь ремєня з шії! Приклад у живіт. Каску насунь на морду. Ось так...

Здоровою рукою зв'язковий смикає автомат у вартового і штовхає його, очманілого від несподіванки, у двері до генерала. Сам заходить слідом за вартовим і щільно причиняє за собою двері.

І ось біля генералової палати знову стоїть вартовий. Каска його низько насунута на очі. Шинеля підперезана, на поясі дві гранати. Тільки нижче шинелі непорядок: на ногах немає чобіт, хизуються капці. Ліву руку недбало запхнуто до кишені.

Замкнувши на ключ двері до генералової палати і поклавши ключа до кишені, новий вартовий рухається коридором до виходу. В міру наближення до другого кінця коридора вартовий намагається ступати твердіше. Але капцями не стукнеш, як солдатським чоботом...

І вартовий, ставлячи ногу, одночасно стукає об підлогу автоматом...

Підійшовши до поліцая, який охороняє вихід з коридора, новий вартовий командує, наставляючи автомата:

— Вперед! Давай генерал доктор!

Поліцай іде в супроводі вартового до кімнати чергового. Заходить. Там сидить з книжкою дівчина в халаті. Зачинивши за собою двері, німецький солдат б'є поліцай автоматом по голові. Той падає, не скрикнувши.

Дівчина з жахом скакує на рівні. Це — Фрося.

— Боже! Що ви зробили?!

— Тихше, сестричко,— каже російською мовою німецький солдат.— Мені треба терміново взутися. Однією рукою я нічого не можу зробити. Давай, швидко стягай...

Дівчина кинулася скидати з полиця чоботи.

— Ви, значить, не німець? Ну, нізащо я б не сказала! А контузія, а ваша рана?

— Стоп. Облиш чоботи, зв'яжи його раніш...

Дівчина спритно в'яже полиця рушником, забирає гвинтівку, револьвер, патрони, документи.

— Молодець,— хвалить зв'язковий,— мама непоганого тебе навчила! Одягни мені чоботи...

Чоботи на ногах. Можна йти.

— Дай, дівчино, чогось міцного понюхати. Щось у мене організм рипить.

Фрося, розуміючи прохання, киває головою, наливає до склянки спирту.

— Збери медикаменти,— командує зв'язковий, тримаючи склянку в руці,— треба буде мені закінчити лікування. За твое молоде і красиве здоров'я, сестричко...

Зв'язковий п'є.

В цей час навстіж розчиняються двері, і двоє німецьких солдатів вдираються до кімнати.

Вони не чекали зустріти третього солдата. Остовпіли, беруться до револьверів.

— В порядку, друзі,— каже зв'язковий, віддаючи склянку Фросі,— спирту вистачить і вам...

— Хенде хох! — галасує раптом з неможливим акцентом один з тих, що прийшли.

— Що? — дивується зв'язковий.— Ви теж не німці? Сестричко, це твої знайомі?

— Товариші! — опам'яталася Фрося.— Наш, товариші!

— Наш чи не наш — це видно буде після обопільної перевірки документів, сестричко. А тим часом рушаймо, бо можемо спізнитися!

— У нас наказ відносно генерала,— нагадує партизан.

— Генерал в порядку,— каже зв'язковий,— на тобі ключа, піди до палати перевір, щоб не було осічки. А ми з сестричкою та твоїм напарником — на повітря. Візьми мене, серденько, під руку...

Фрося хутко одягається, обіймає зв'язкого, один з партизанів підтримує з другого боку.

— Адже я, милі мої, як собі не кажіть, а лежачи хворий,— намагається жартувати зблідлий зв'язковий,— ви зі мною обережніше!..

10. ГОСПОДАР ТА ЛАКЕЙ

Кабінет начальника поліції. Начальник сидить біля столу, недбало зіпершись на спинку крісла. Перед ним на краєчкові стільця — Кривий Яшка у досить-таки поганому вигляді: голова забинтована, око підбито, запливло, і коли йому треба глянути на співбесідника, він повинен пальцем підняти спухлу повіку.

— Я вас запросив, пане Яблучко,— цідить начальник поліції,— щоб сповістити про незадоволення з вашої роботи німецького командування і самого пана шарфюрера.

— Ваше благородіє,— стогне Яшка,— адже мене повністю заблоковано! Ось чуєте, як я розмовляю,— це від отрути, яку мені підсипали до самогонки. Шлунок, слава богу, витримає, а голос, кажуть лікарі, і не відновиться. Позавчора на коротенькому шляху від хати до, пробачте, вихідного місця,— так ударили по голові, що тепер лікарня мені пропонує лягати на лікування. А як я ляжу, коли там навіть генерала не встерегли... Я — сам, а їх же багато!..

— Німецьке командування,— перебиває його начальник поліції суворо,— і сам пан шарфюрер незадоволений з нашої діяльності. Цум байшпіль — наприклад: ми гадали, що ви виказали нам все підпільне керівництво. Так. Добре. А що ж виходить? Який, так би мовити, кредит? У вас забракло терпіння й витримки! Підпілля як працювало, так і працює. Партизани серед білого дня нападають на наш гебіт. Генерали гинуть, як мухи? Так, добре. Я не заперечую, що вам важко, але в мене голова теж не казенна, пане Яблучко.

Яшка мовчить, похнюпивши голову.

— Я можу подумати,— продовжує начальник поліції,— і сам пан шарфюрер може подумати, що ви, цум байшпіль — наприклад, не щиро прийшли до німецького командування.

— Ваше благородіє! — благальним голосом вигукує Яшка.

— Що ви хочете обдурити поліцію, самого пана шарфюрера, а також його превосходительство нашого фюрера!

Начальник повертається до портрета скаженого Гітлера й робить на всякий випадок салют йому.

Яшка ладний лізти під стіл від жаху:

— Ваше благородіє! Випробуйте мою чесність! Чим завгодно зароблю! Але в цьому районі я не працівник! Ех, коли б ви знали, як важко дивитися їм у вічі! А той радянський агент, ваше благородіє, котрий був німецьким солдатом і зник з лікарні,— адже він з нас наробить свинячих відбивних котлет!!

— Но-но! — галасує начальник поліції.— Не пашекуй, скотино! Ти казав, що маєш явку до Н.?

— Маю, ваше благородіє. Накажете кому передати?

— Ні, нащо ж, сам підеш. Одержиж детальні інструкції.

— А коли явка застаріла?

— Візьмеш довідки з тамтешньої поліції. Все. Можеш іти. Не гайся. Та не надумай тікати. Я тебе з-під землі дістану! Донерветер!

Яшка виходить. І майже одразу після нього заходить до кімнати гестапівець. Начальник шанобливо зіскочив з крісла й поступається місцем тому, що прийшов. Сам сідає на місце Яшки. І така ж сама Яшчина поза.

— Ну, пане поліцай, він згодний?

— Я його так налякав, пане шарфюрер, що він полізе до чорта в пельку! Інструкції передати на письмі?

— Ні, ви дуже примітивно працюєте, гер поліціант. Ми, німці, так не працюємо. Інструкції він одержить в Н. від німецького начальника!

— Так, так пане шарфюрер...

— А ти, брудна свиня,— раптом шаленіє гестапівець,— яке пійло ти мені вчора підсунув? Я думав, що в мене порвуться всі кишки! Наволоч! Застрелю!

Начальник поліції падає на підлогу і завмирає в повній покорі, доки лютує гроза.

11. РАЙКОМ ДУБЛЬ

Зруйнований, висаджений і спалений металургійний завод в Р. Похнюплені й попадали домни, попровалювані дахи величезних цехів, покритий бетон.

В хаосі й порожнечі, серед неймовірних руїн — далеке віконце.

Коли, минаючи інші шляхи, з повітря проникнути до нього, можна побачити незвичне видовище: жилу кімнату. Більш того — в кімнаті мир і спокій. Столик,

вкритий червоною матерією. На стіні — портрети Леніна і Сталіна. Дядько Миша, як господар, зустрічає тих, що приходять. Уже на місці дід Іван Іванович, Федь, старий у ватянці й окулярах, бородань — справжній Ілля Муромець з вигляду, зв'язковий у цивільному, дуже непомітно вдягнений, схожий на селянина, бо куртка домоткана, нагадує й шахтаря шкіряним картузом. Рука на бинті.

Входить ще одна особа — худий, поголений, із запаленими щоками й очима без посмішки, з вигляду — інженерний працівник.

— Ну, от і добре, — каже дядько Миша, — всі зійшлися вчасно, ніхто не спізнився. Вас не дивує місце, де ми зібралися? Я подумав, що підпільний райком партії, який представляє Радянську владу, може призначити своє засідання там, де винайде за потрібне, не рахуючись із німецько-фашистськими загарбниками. Ось чому ми й зібралися тут, на заводі... Уточнюю: на колишньому заводі...

— Для німців це підприємство — мертва справа. Вже скільки місяців вони розбирають завали, хочуть налагодити силове господарство, щоб хоч сякий-такий ремонтник можна було провадити. Але що у них вийшло? Нічого. Тому що господарі не вони, а ми. Прийде час — хіба ми так довго панькатимемося із зруйнованим оцим заводом? Та він у нас, як скрипка, заграє! Де ті люди й візьмуться! І механізми притягнуть, і руки будуть, і спритність... Побачите — й похилену домну випростаємо, як молоденьку...

— А що ж, Михайло Михайлович, — подає репліку старий, у ватянці й окулярах, майстер доменного цеху, — щодо цього маємо вже й пропозицію, дайте тільки команду!

— І дамо свого часу, Кузьмо Павловичу, — посміхається дядько Миша, — так само, як і нашому дідові Івану Івановичу, мартенівському старшому...

— Давайте до справи, — говорить удавано сердито дід, — нічого роз'ятрювати рани. Ви за мартени не турбуйтеся...

— Ми з шахтёнкою теж не пастимемо задніх, — басом каже бородатий «Ілля Муромець», — дещо в головах метикуємо...

— Таким чином, товариші, — резюмує дядько Миша, — ми вирішили зібратися тут, на заводі. Головний інженер, наш шановний Валентин Фролович, приготував

нам це приміщення серед заводських руїн. Охорону поставлено, на випадок небезпеки можна буде вийти відносно спокійно, входи і виходи ми знаємо, товариші, не перший день...

— Я запросив на засідання районного комітету нашого комсомольського секретаря, відомого всім присутнім Федя, а також зв'язкового Центрального партизанського штабу — товариша Олексу. Решта — члени нового райкому, які заступили загиблих.

І довга пауза панує в кімнаті.

— Вшануємо, товариші, пам'ять загиблих наших передників.

Всі встають, опустивши голови. Хвилина мовчання.

— І відразу ж, товариші, я дозволю собі доповісти райкому мій аналіз причин провалу й загибелі наших дорогих і незабутніх друзів. Трапилася звичайна життєва річ, неприпустима в практиці підпільних організацій: хтось втратив пильність і виказав явку, цим скористався ворог, проліз до наших лав. Але ворогові не вистачило терплячки, витримки, він мав би вичекати, пролізти глибше, дізнатися більше. Коли б це трапилось, товариші, — скількох би друзів ми ще не дорахувалися на сьогоднішній день!

— Пробачте, — каже зв'язковий, — справа, здається, не тільки в тому, що хтось із місцевих товаришів не був пильний. Мені доручено, я думаю, про це можна сказати, — взяти зрадника і приставити до Москви, до Центрального партизанського штабу. Там запитують, звідки він взяв явку. Це — серйозна справа. Ворог не простий, не треба розраховувати на це. Сам Яшка простак, але за ним стоять серйозні працівники...

— Правильно, — відгукується дядько Миша, — не будемо будувати роботу з розрахунком на недолугість ворога. Ворог дуже підступний, має величезні можливості боротьби з нами. Не дамо йому наступати, — нехай обороняється!

— Вони давно вже обороняються, — задумливо зауважив головний інженер.

— З цією метою, товариші, створюється новий райком, який дублює нас, про склад його не варто всім знати. Його намітив ЦК партії. Це вже буде третій. Коли й ми провалимось...

— Ну що ви, що ви, Михайле Михайловичу! — обурюється головний інженер. — Вжиті запобіжні заходи...

— А також відповідна більшовицька дисципліна, Федь,— додає свого слова дід, дивлячись на комсомольця.

— Михайло Михайлович завжди таке скаже під руку,— докірливо зауважив старий в окулярах.

— Небезпеці треба завжди дивитися в вічі,— м'яко, немов сам до себе, вимовляє дядько Миша.— Тоді не шкода буде віддавати життя, коли вживемо всіх розумних застережних заходів. З цього приводу маю пропозицію, прошу санкції райкому на проведення її в життя — з наступною інформацією...

— Безперечно,— відгукується бородатий богатир.

— Почнемо сьогодні з відчиту комсомолу. Можеш сидіти, Федь, ми знаємо твої справи. За все гарне народ скаже молоді спасибі. А от за непотрібну, шкідливу необережність ми грітимемо. Мертві герої — це важка необхідність, у нас установка на живих героїв, товариші!

— Дійшли чутки про провал молодіжної організації у нас по сусідству — в Краснодарі. Це правда, Михайле Михайловичу? — запитує старий доменщик.

— На нещастя,— правда. Ще не відомі масштаби арештів, але все керівництво «Молодої гвардії» вже взято. Подобиці мені не відомі. І ти, Федь, мотай собі на вуса. На перший раз ми тебе усуваємо від справи з висадженням кінотеатру...

— Дядьку Мишо, за що?! — з одчаєм вигукує Федь.

— Твоє запитання тут недоречне. Підготовку провів добре, виконання ми доручимо іншому. На цей же день призначено справу з біржею праці,— ми не дозволимо вивозити молодь до Німеччини...

— Михайле Михайловичу,— наважується нагадати про себе Федь,— адже карти й новий шифр ми дістали з могили тихо? І поховали потім товариша, де треба, і також тихо...

— На цьому Федь може вийти,— безжально перебиває його дядько Миша,— до побачення, Федь, швидко я тебе викличу...

Федь мовчки підводиться з лавки. Бородатий шахтар любовно ляскає його по спині. Федь виходить.

— Тепер про зв'язкового Центрального партизанського штабу,— продовжує дядько Миша.— Товариш Олекса прибув до нас із шифром, а також на допомогу в справі зрадника,— мій попередник встиг радиувати про свою тривогу...

— Зрадника виявлено з певністю, але справа усклад-

нюється тим, що його не можна знищувати. Наша молодь трохи не порушила цієї заборони. Завдання складне: взяти зрадника тихо і перепровадити через фронт для свідчень. Кривий Яшка, певна річ, відчув це — спішно вибув...

— В невідомому напрямку? — запитує з тривогою дід.

— У відомому, але з тим же самим зрадницьким завданням. Я радирував до штабу з проханням попередити, запитав вказівок для товариша Олекси, йому запропоновано переслідувати зрадника. Ми дамо йому нашу радистку, бо з пунктом Н. порвався зв'язок.

— У вас радист запасний лишається? — запитує зв'язковий.

— Федь навчився. Посадимо до апарата. Отже, — дамо, значить, радистку і, на мою думку, належить таким двом важливим особам надати також охорону. Я намітив вам, товаришу Олексо, тих двох хлопців, що приходили до лікарні, не заперечуєте?

— Хлопці добрі.

— Явку для вас штаб передав. Але, певна річ, будьте обережні... Вам цього не треба казати. Виїдете не гаючись, як тільки дозволить ваша рана...

— За мною затримки не буде...

— Михайле Михайловичу, — каже головний інженер, — доручення я виконав.

— Ви, Валентине Фроловичу, немало вже доручень підпільного комітету виконали! Користуюся з випадку оголосити вам нашу подяку...

— Я не про це, — незадоволено маше рукою інженер, — останнє доручення в мене було про пенсіонерів. Я з'ясував, кому допомагав соцзабез, визначив старих та хворих, які не можуть прожити без нашої допомоги, і ставлю цю справу на розсуд комітету...

— Добре намислено, — каже старий доменщик, — за соби зберемо у народу, і нехай всі знають, що й під ворогом у нас існує радянське життя!

— І от іще, товариші, невеличка пропозиція, — додає секретар райкому, — влаштуймо для нашої молоді вечірку. Вони мають виконувати серйозні завдання: диверсії, вибухи, підпали, бої. А тут іще чути про «Молоду гвардію». Нехай розважаться, адже молодість вимагає, ми їх і так, немов у монастирі, тримаємо!

— На вечірках саме й застукують! — відгукується незадоволено старий Іван Іванович.

— А ми постережемо! — переконує доменщик Кузьма Павлович.— З розумом тільки організувати!

— Підтримую,— каже бородань-шахтар.

— Я теж за,— приєднується інженер.

— От і добре,— резюмує секретар райкому.— Так і зробимо. Перше засідання вийшло дещо інформаційне. Але нам ніколи, та й ні про що особливо розводити дискусії. Важливо, що ми бачимо одне одного, працюємо, віримо в нашу перемогу, тримаємо зв'язок з ЦК та зі штабом і живемо одним життям з нашою прекрасною, непереможною Батьківщиною!

І секретар райкому підводиться, урочисто, хоч і не на повний голос, заспіває: «Вставай, проклятьем заклеименный...»

Підпільний райком у повному складі співає гімн.

12. ВЕЧІРКА З ОХОРОНОЮ

Зібралася молодь на вечірку.

Невеличка кімната повна вщерть. Тут — комсомольці, молодь «безпартійна», підлітки, дівчата. Всі добре зодягнені, у дівчат блищать очі й горять щоки. У хлопців мокрі чуби, буйні зачіски. Скільки голів — русявих, темних, золотавих! Сукні, чудом зацілілі від жадібних рук загарбників, випрасувані, накрохмалені, підігнані до схудлих фігур. У хлопців — гімнастерки, піджачки, чисті новенькі спецівки. Обличчя юні, радісні.

Нехай на нашій вулиці
Зелений фрїц тремтить,
Гранатою жбурнули ми,
І фрїц уже лежить!
Харчить — немов зарізаний,
Адольф — скажений пес!
Воякам — не Залізний,—
Шле дерев'яний хрест!
Нехай Червона Армія
Рушає на Берлін!
Своє ми діло знаємо,
Поможем як один!..—

співають молоді голоси.

Воркоче ласкаво на столі самовар. Різнокаліберні чашки, склянки. Варена картопля, бита-перебита тараня, шматки м'яса, хліб.

— Ребята,— вигукує дівчина,— в ній насилу можна пізнати Фросю, так вона помолодшала й погарнішала,— ребята! Та помовчте ж хвилинку! Я пропоную випити оцей келих скромного бурякового вина до дна — за нашу, ребята, молодість! Погляньте одне на одного: адже ми помолодшали на сто років! Умилися, зачесалися, зодяглися, зібралися дружною сім'єю — і знову ми молоді, товариші! Я вже думала, що одразу до розряду підстаркуватих перейду. Тепер ви мене розумієте, наскільки ми помолодшаємо, коли прийде Радянська влада?!

— На двісті років, Фросю!

— Тихше, товариші! — Федь стукає ножем об тарілку.— Громадяни й громадянки, дайте Фросі закінчити тост!

— Одне слово, випили! — резюмує Фрося й випиває свою чарку.

— Отже, ми розлучаємось, Федь,— роблено спокійно каже Майка.— Коли б знала таку справу — нізащо б тебе не навчила на радиста!

— Слово честі, Майко,— відповідає Федь, взявши Майчину руку й тримаючи її в своїх,— я не зганьблю тебе, мою вчительку...

— Що мені з того?

— І рація завжди буде в повному порядку...

— Подумаєш!

— І останньої хвилини мого життя я згадаю про любиму Батьківщину й про тебе, Майко...

— Згадуй,— одвертає голову дівчина,— яке мені діло однаково я не дізнаюсь... Ах, нащо я навчила тебе! Тоді б мене нікуди і не посилали. Я навіть не знаю, куди їду. Може, це де-небудь на безлюдному острові... Адже я буду весь час за тебе хвилюватися!

— Ось,— підносячи руку, немов для присяги, каже Федь,— даю тобі вірне, непорушне слово: буду витриманий, свідомий комсомолець, а не лихач!

— І дай мені обіцянку не робити мін...

— Присягаюсь тобі, міни для мене від сьогоднішнього дня не існують! Але, Майко, коли я відбуду мінну підготовку без відриву від основного виробництва?..

— Байдуже, міни я тобі забороняю!

Хлопці, які ходили до лікарні в німецькій одежі і познайомилися там із зв'язковим, зараз сидять удвох коло нього і наперейми підсовують йому страви.

— Ось у нас, на Полтавщині,— каже один з них, весе-

лий і гостроязкий білявий хлопець,— у нас хто сотню вареників за один заїзд не покладе, того й на вечірку не беремо... А у вас, Микито?

— У нас, Панько,— помалу формує слова високий, сухорлявий і рішучий Микита,— у нас на шахті дивляться не на вареники, а на добичу... На вугольок, зрозуміло?

— У вас там, певно, дріт ковтають,— бач який ти, немов на дрота настромлений!

— Ну, вже не полтавська галушка, як ти!

— Тихше, ребята,— стримує хлопців зв'язковий,— од ваших розмов у мене кістки починають свербіти! Знайдіть мені краще гітару... Колись я з цим звіром був знайомий...

— Момент! — обидва друга рушають на пошуки.

— Як рука, Олексо? — запитує Фрося, опинившись поруч.— Ти для мене ліжковий хворий!

— У тебе такі солодкі ліки, Фрося, що я призначив би тебе одразу на доктора медицини...

— Кажеш, а сам, видно, потай смієшся?.. Ти, мабуть, у столиці жив, а я в Донбасі зроду-віку...

— Мила моя дівчино... Адже нічого я тобі не маю права ні розповісти, ні натякнути... Після війни хіба...

— А зустрінёмось, Олексо?

— Неодмінно і в обов'язковому порядку!

— І ти вже будеш не Олекса, а, може, Гриша?

— Все може бути, мила моя, та хіба сам я не залишусь такий, як оце ось сиджу перед тобою й дивлюся в твої ясні дівочі очі...

— Я обіцяю пам'ятати все життя, Олексо... Мало тобі?

— Доки не забудеш, Фрося...

Ніжна дівоча рука куйовдить милі кучері, про які ще декілька днів тому дівчина й уяви не мала, заглядає в вічі, що стали їй дорогі, і радість виповнює її серце.

— Не займайте мене! — лунає тоненький голосок, і Міля, дівчина-підліток, підводить од столу гірко заплакане личко.— Я від радощів плачу. І мені шкода наших ребят. І сестричку шкода. Ми з нею близнята... Як їх там били! Обіцяли випустити, коли ребята назвуть ворогам усіх нас, ну, Федя, Фросю, Колю, Майку, Микиту, Панька, ну, всіх... Вони, пам'ятаючи присягу, не назвали жодного з нас! Не назвали і так вмерли. Знали, пам'ятали про нас, не назвали... Присягнемо ж, товариші, ніколи не забути їх, нехай вони з нами живуть до останньої години!..

— Друзі! — зіскакує зі свого місця Федь.— Як можна говорити про забуття! Народ їх так піднесе, як ніколи

нікого в історії не підносили! Ось погляньте самі на себе: звичайні хлопці й дівчата, не ангели, а скоріше чорти, освіта дуже різна, характери іноді навіть препогані! Але що виходить! Багато й про нас напишуть потім і пісень заспівають про наші діла, декому пам'ятники готуються... Так, так, не дивуйтеся, в такій великій справі все буде! Та не це ж нас веде щоденно на бій з ворогом! Що нас веде, товариші? Партія, молодість, любов до життя, відповідальність за перебудову планети! Решта, так би мовити,— дрібниці. Сприймемо їх по-філософському. «Сочтемся славою, ведь мы свои же люди. Пускай нам общим памятником будет построенный в боях социализм!»

— Правильно!

— І комунізм, товаришу Маяжовський!

— В одній із моїх командировок,— починає звичайним розмовним тоном зв'язковий Олекса, і, дивна річ, його всі почули,— я зустрівся із старим. Старий як старий. З характером і інше. Пустив мене ночувати, хоч на селі повно стояло німецьких карателів. Посадив до стілу й чарку налив. «Вип'ємо,— каже,— за найшвидше розгортання подій: нехай загарбники ляжуть наспід, а наше щоб було зверху!»

Тим часом Микита й Панько з'являються відкілясь, несучи урочисто гармошку замісто гітари.

— Розумієш,— каже Панько,— дефіцит із гітарами. Може, гармошку подужаєш?

— Гармошка — питання більш складне,— відповідає Олекса, прилаштовуючи інструмент на коліна,— та нічого, згодиться. Тільки ви, хлопці, підтримуйте басы, щоб моя ліва рука не рухалась.

І пішли, полилися, заговорили хвацькі перебори.

Вклонився хлопчина матері старій,—

співає задушевним тоном зв'язковий,—

Пішов на війну, в партизани!
Готовий як стій на розвідку і в бій,
Готовий на муки і рани.
Вклонилась дівчина родині своїй,—
Від хлопця в бою не відстане!
Пішли вони разом, і виграно бій,—
Радіють бійці-партизани!
Пішли вони разом, і виграно бій,—
Радіють бійці-партизани!

На порозі кімнати стороння особа — старий Кузьма Павлович в окулярах і ватянці, член підпільного райкому,

— Хліб-сіль чесній кумпанії!

— Милості просимо, Кузьмо Павловичу!

— Сідайте з нами!

— Ніколи, діти. Прошу тихенько, не гаючи й хвилини, залишити це приміщення. Ми охороняємо вашу безпеку, але в даний момент помічено декотрі дії ворога, проти яких ми безсилі. Потихеньку й поодинці. Часу малувато, але повинно вистачити. На крайній випадок, наша варта прийме бій і відтягне бандитів-поліцаїв. Як гулялося?

— Добре, Кузьмо Павловичу!

— Згадали мирне життя!

Організовано й чітко відбувається «евакуація приміщення». Ніжно, непомітно прощаються Майка й Федь, Фрося й Олекса.

Останнє, на чому фіксується увага,— це Олекса, який сидить з гармошкою на колінах, замислена Майка і — обіч — Микита й Панько.

13. ПРИВАТНА ЗАЛІЗНИЦЯ

Ті ж особи і на таких же місцях.

Лише: зв'язковий перетворився на сліпого діда, у якого очі розплющені, але він нічого немовби не бачить, гармошка так само лежить у нього на колінах.

Майка перетворилася на горбату дівчину, поводири музикантового, її обличчя замуране, одяг подраний.

Микита й Панько обіч,— теж непорушні.

Дія відбувається в теплушці, яка ритмічно погойдуються від руху поїзда.

Крім названих осіб, метка молодиця з мішками й кошиками, якийсь дядько у демісезонному пальті та смушкової шапці, німецький літній солдат в окулярах, з гвинтівкою, що сидить на пресованому сіні та смочке баварську люльку. Більше половини теплушки займають коні. Двері зачинені, бо надворі лютий місяць.

— Ще не вечоріє, дочко? — запитує сліпий.

— Вечоріє, дядьку Никаноре,— відповідає дівчина.

— Мені професор опреділив: «Очі у вас цілі, тільки нерви від різних струсів не витримали. Я напишу ліки, щовечора прийматимете, і як напала на вас сліпота, так і піде без сліду...» — Витягає коробочку з ліками, ковтає таблетку.

— Завжди так буває, — відгукується метка молодиця, зручно влаштувавшись на сідні, — мучить, мучить вас нещастя та й розтане, як роса на сонці... Дасть бог, і наших благодійників до нечистої сили корова язиком злиже!

— Про кого це ви, мила моя? — солодко запитує препоганий її сусід, непомітно показуючи на німця. — Пан солдат має вуха...

— Його не бійтеся, він взяв з нас гроші за квиток! Німець — народ комерційний, розуміє зиск. Везе, та й годі. Яке його собаче діло, що ми з вами їдемо визволяти з полону мого чоловіка? Нехай думає, що я спекулянтка! Хіба у них вирвеш людську душу з концтабору, коли не даси сала?

— Нащо стороннім людям знати наші справи, дорога Мокрино Терентіївно?

— Стороннім? Хіба ж радянські люди сторонні одне одному?! Сторонні — це німці! Та загарбники-окупанти, та ви з ними, пане старосто...

— Мокрино Терентіївно! Я розумію, що ви ці слова вимовляєте через жіночу свою слабкість. А в душі ви цілком схвалюєте та вітаєте новий європейський порядок нашого визволителя пана Гітлера...

— А бодай він тобі здох!..

— І ваші висловлювання, шановна Мокрино Терентіївно, це є заборонені дії, які карає закон, оскільки ви й про Радянську владу іноді висловлювались...

— Дак то ж своя влада була! Хотілося мені, щоб вона ще кращою стала, щоб вона блищала, як брильянт, а в ній ще сиділи, причаївшись, рахівниками й іншими отакі дворушники, як ви!

— І чоловік ваш часом лаяв колгоспні непорядки...

— Полаєш, коли він був бригадир, а ви провадили всі рахунки! Ну, нічого, повернеться мій Іван, він тепер сам усе чисто рахуватиме!

— Може, й до партизанів піде, Мокрино Терентіївно?

— Куди треба, туди й піде!

— Чого причепилися до жінки? — втручається Пацько. — Така вона перехвильована, хіба розуміє, що каже?

— Просто до концтабору їдете, тітко? — запитує сліпий.

— До концтабору, до концтабору, голубчику, нехай би він вогнем горів! Дали знати добрі люди, немов бачили мого Івана. За дротом! А це мішки й кошки з продук-

тами: гадаю викупити. Цілим колгоспом збирали сало,— дуже нам потрібний зараз мій Іван, не можна далі сидіти, склавши руки! А гестапові дай шматок сала в зуби, він і душу продасть. Куплю коменданта, і хай він подавиться нашим салом! Я така зла, що самого Гітлера купила б!!

— А староста їде чого? — запитує Панько.

— Ну, яке тобі діло, куди їде пан староста? — зупиняє його Микита.

— Старосту я теж купила! Сама не доїдеш — пограбують! Що? Може, брешу? За двох кабанчиків і теличку сторгувала господина пана старосту!

— Я їду з чистого інтересу, Мокрина Терентіївна, гадаю зайти до знайомого у міську поліцію. Щось ви надто розбалакалися... Дізнаюся, які будуть розпорядження і чи скоро старостам нарізатимуть по п'ятдесят гектарів...

— Чекайте, наріжуть! — каже Панько.

— Мовчанка! — виголошує німець, роблячи відповідний жест рукою,— я бажаю трошки поговорити промову... Він запалює маленький висячий ліхтарик.

Коні звисили голови через загородку, стоять, помахуючи хвостами: послухаємо, про що буде теревенити фріц...

Німець промовляє ламаною мовою. Він потрошку смочке люльку, переможно поглядає на своїх персональних пасажирів, підморгує до коней, інколи підводиться й шпацірує повз конячі морди, як учитель перед класом.

— Вам, звичайно, конячки, єсть незрозумілий красива німецька мова? — звертається він і до коней, і до людей.— Але переможець не мусить знати мову брудного тубільця. Що ти хочеш сказати, конячка? Далекий шлях до Баварії тебе лякає? Але ви тепер не будете донські дикі конячки, а виховаете себе культурна скотина! І ви побачите, як надзвичайно жити в одній прекрасній провінції — Баварія! Вам не треба бігати галоп на жахливий степ, тримати сідло з п'яним козаком. Будете спокійні тягти чудесний німецький плуг. Спокійним маршем рухатися потім для одержання порції смачної шатковоної брукви і інших солодких харчів. Ви не будете ніколи в житті споживати жахливу суху траву, полин, очерет та інше варварство, о ні! Ви солідні і певні себе, і ніколи не згадаєте дурну звичку галопувати, як божевільний, на степ! Як шкода, що тутешні мешканці не здатні наслідувати цей коняччин діловий приклад!.. Вони гадають, що брудний партизан має можливість перемагати німецького солдата фюрера Адольфа Гітлера! О ні! Я можу вимовити

по секрету, що я теж був соціал-демократ. О так! Але я не пішов нах партизан! О так, я не знайшов за корисне розпочинати таку негуманну і заборонену війну! Пфуй! Ми, баварці, теж любимо свободу. В неділю після церкви ми йдемо на наші ліси і наші гори. Ми не маємо по рюкзаках тол і гранати, о ні! Ми маємо найкраще баварське пиво і національний шпик. Ми збираємо квіточки і співаємо наших пісень і дуже поетично користуємося свободою. Ми ніколи не висаджуємо ніяких ешелонів, о ні! Баварець ніколи такого не зробив, о так!

Ешелон гальмує, помалу зупиняється, німець виглядає у двері.

— Одна станція, пасажирі! Сидіти тихо й не розмовляти. Я сам принесу вам гарячий напій з німецької кухні. Вартість ваших квитків має в собі цю маленьку послугу...

Німець прикручує ліхтарика, бере відро й виходить, щільно засунувши за собою двері.

— Люблю культуру,— каже Панько,— таким ціни немає! Коли продав нам квитки, значить, повинен обслужити!

— Цікаво, що там за станція? — замислено каже сліпий.— Поглянь-но, дочко...

— Хіба ви не чули, що сказав солдат? — турбується староста.

— Ми тихенько,— байдужим голосом вимовляє Микита.— Пішли, Панько? А ти, дівчино, посидь краще коло незрячого...

Микита й Панько обережно прочиняють теплушку й зникають, засунувши за собою двері.

Ось вони йдуть, крадучися вздовж вагонів. Звідкілясь у них в руках опинилися молотки на довгих держачах. Постукують по колесах. Пролазять під один ешелон, під другий...

Раптом прислухаються: в товарних вагонах чути людську мову.

Віддалік ходить німецький вартовий.

Вагон замкнено й запломбовано.

— Хто там у вагоні? — обережно запитує Панько, постукавши перед цим молотком по колесах і притуливши вухо до дошки.

— Невільники... Женуть до Німеччини... П'ятий день не дають ні хліба, ні води...

— Ми відімкнемо двері,— каже Панько, в дорозі

відчиняйте й вискакуйте... і замка на дверях нема. Панько й Микита рухаються далі.

До теплушки з кіньми тихенько відсовуються двері, і якась тінь прослизає до щілини. Говорить пошепки:

— Пахне теплом... А, це коні... Такі ж невільники, як і я... Кось, кось!.. Серед коней не загину...

— Давай, іди сюди, до людей! — чути спокійний голос сліпого.— Втекла з ешелону?

— Ой, люди добрі!.. Не виказуйте катам... П'ятий день ні їсти, ні пити... Теплушки замкнено...

— Як же ти втекла, дочко? — запитує жінка.

— Якась добра душа замок збила... Каже — сидіть ти хенько, а в дорозі вискакуйте... А ми всі як ринули з вагона. Дивимось, інші теплушки теж... О, чуєте?..

На станції чути стрілянину. Гуде сирена. Вигуки, тупіт ніг.

Прочиняються двері, і миттю вскакують до теплушки Панько й Микита.

— Правильно потрапили? — неголосно запитує Панько.

— Правильно, — відповідає Майка.

— Ось бачиш, Микито, завжди треба пам'ятати номерок вагона! В такій метушні сам себе загубиш... Зате одержали газетку!..

— Що там на станції за галас? — голос сліпого.

— Та розумієте, хтось повідмикав вагони, а там були невільники, яких везуть до Німеччини, ну, волинка й заграла...

— Дуже недоречно, — суворим голосом мовить сліпий, — через декотрі гарячі голови може загальмуватися важлива справа... Не можна робити багато справ одразу. Чекайте неприємностей...

— Я піду, дядечку, — каже, затурбувавшись, невільниця, — ось нагріюся трошки і виповзу просто в сніг... Я вам не завадою...

— Про тебе питання не стоїть, — зупиняє її сліпий, — лізь сюди, ми тебе закопаємо в сіно...

— На, дочко, одержину, — каже жінка, — ховайся й сиди тихо. Щось надумаємо.

— За приховування втікачів належить розстріл, — шипить староста.

— Покажіть газетку, — вимогливо звертається до тих, що прийшли, Майка.

— Ось вона. Лежала на рейках. Та це не газетка, а листівка, здається...

— За листівку теж розстріл,— застерігає староста.

Майка взяла листівку і підійшла до світла.

— По-німецькому надруковано. «Дойтшен золдатен...» А! На звороті й наші літери... «Німецькі солдати! Оточене угруповання військ фельдмаршала фон Паулюса здалося сьогодні в полон у Сталінграді. На милість переможців капітулювало 220 000 солдатів і офіцерів. Поранених відправлено до російських госпіталів. Танки Манштейна розбито й примушено до втечі. Похід на Берлін радянського війська розпочато! Німецькі солдати, ви воюєте за нечесне діло. Німецький народ ніколи вам цього не пробачить! Геть Гітлера!»

Двері відсовуються, лізе німецький солдат з відром окропу.

— Прошу, пане фельдфебель, це тут.

Лізе дебелий, літній фельдфебель:

— Чорт! Ці коні здатні вкусити навіть фельдфебеля германської армії! Вони перекусають всю Німеччину, прокляті козацькі тварини! Ти бачив коли-небудь, Рудольфе, щоб німецька коняка дозволила собі вкусити людину? Безперечно, ні! Фу, з вами теж запарися!.. Варто дозволити солдатам взяти до вагона по одній, по дві людини,— як вони перетворюють кінський ешелон на пасажирський експрес. Скільки я тобі дозволив брати пасажирів, Рудольф?

— Двоє далеких пасажирів, пане фельдфебель.

— А у тебе скільки продано місць?

— Шість, пане фельдфебель.

— Триста процентів норми, Рудольф!

— Відповідно збільшуються відсотки до каси пана фельдфебеля!..

— Не крути хвостом, Рудольфе,— це тобі стане дорожче... Підкрути світло, щоб я бачив, з ким маю справу... Ти, дурний баварець, здатний напхати німецький поїзд партизанськими мінами!.. Цей старий із гармошкою?

— Посвідчення начальника поліції, печатка гестапо, перепустка начальника гарнізону, пане фельдфебель! Іде до міста Н. до лікаря. Його документи не викликають сумніву, сам перевірів...

— Дивуюся, нащо такій скотині жити? І наші тилові хабарники видають отаким суб'єктам німецькі документи! Поставив би ти його під час ходу поїзда до дверей та й підштовхнув би коліном!..

— Я відповідаю за життя моїх пасажирів, пане фельдфебель!

— Перед ким відповідаєш?

— Перед власною фірмою!

— Я вже позбувся таких крамарських звичок! Давай далі...

— Ця горбата разом із старим. Також має німецький документ з усіма необхідними відмітками й печатками...

— Скільки заплатили?

Солдат показує фельдфебелю свою записку, фельдфебель схвально мугиче.

— Оцей мій пасажир, пане фельдфебель,— староста, він їде до того ж міста у службових справах. Його проїзд оплатила оця жінка, яка везе продовольчі товари для німецького населення міста...

— Безглуздо,— каже фельдфебель,— тут, у поїзді, також їдуть німці, і ми теж потребуємо продовольства...

— Пане фельдфебелю,— порушує мовчанку староста,— я розумію німецьку мову. Це продовольство не надається до конфіскації за німецькими законами...

— Мовчи, партизан! — кидає йому репліку фельдфебель.

— Ви не маєте права мене зневажати! — галасує перелякано староста.— У мене німецька медаль!

— Повісь її собі, знаєш куди?

В цей час ешелон раптово рушає з місця і йде, набуваючи швидкості.

— Стоп! — гукає фельдфебель.— Ще не одержано фураж! Стоп, безтолкові свині! У мене зостанеться на цій станції половина людей...

— Мої пасажирів,— продовжує, мов ніде нічого, солдат, але фельдфебель відштовхує його й виглядає в двері:

— На смітник твоїх пасажирів... Я так і гадав!.. Це на станцію летять совети!.. О, вже повісили освітлення!.. Вчасно нас випхали... В такому разі я не шкодую про моїх солдатів.

Фельдфебель повертається до жилого кутка теплушки:

— Налий випити, Рудольфе... Нас охороняє доля...

Минає деякий час, німці добряче випили, горляють солдатських пісень. Староста вже частує їх своїми наїдками.

— Ти гарний староста,— п'яним голосом мовить фельдфебель, плескаючи старосту по щоці,— але чому ти, свиня, не везеш молоденької дівчини?

Староста шепоче фельдфебелів на вухо.

— Що? Коли розмовляєш із германським фельдфебелем,— нікого не бійся! Ти стверджуєш, що тут іде стороння особа? Рудольф, невже ти хотів обдурити твого командира?!

— Я нікому більше не продавав місця, пане фельдфебель!

— Виявляється, що у тебе на залізниці все як належить! Навіть залізничний заець!

Фельдфебель ірже, а солдат починає шукати в сідні й знаходить дівчину-невільницю.

— О, хто ти така?..

— Вона не має грошей, щоб заплатити, пане солдат,— каже сліпий.

— В такому разі я буду виганяти її геть!

— Не турбуйся,— заспокоює фельдфебеля жінка,— я заплачу за неї! Я куплю їй квитка!..

— І штраф! — галасує фельдфебель.

— Аякже,— відгукується жінка,— з приємністю!

— Гармоніка, грати! — командує фельдфебель.— Я хочу танцювати російський пляска! Ось так, з хусткою в руці! Де моя хустка? О, ось воно єсть!

Фельдфебель дістає зі своєї кишені листівку, яка невідомо як опинилася там, і, затиснувши її в руці, починає танцювати руської. Сліпий грає з вогником.

Коні із здивуванням повертають голови до танцюриста фельдфебеля.

За знаком сліпого, Панько й Микита відтискають старосту, який теж не хоче пасти задніх, до дверей.

Двері відчинено. Штовхан коліном.

Староста вилітає геть.

— Зачиніть двері вагона! — кричить солдат.— Хто там напустив холоду?!

— Староста,— гукає фельдфебель.— Ще горілки!

— Дозвольте звернутися, пане фельдфебель! — підходить Панько.— Це не староста був, а червоний партизан! Він хотів нас усіх висадити в повітря. Ось ми забрали в нього гранату.

Подає гранату. Фельдфебель ошелешено відштовхує гранату й стомлено запитує:

— А староста втік?

— Так точно, втік. Вискочив з вагона...

— Розстріляти його,— вирішив фельдфебель,— ми продовжимо наш пляска... Рудольф, чому ти тремтиш?!

— Я раджу вам озирнутися, товста свиня! — белькоче солдат.— Не стріляйте нас, пани партизани!!

Перед ними стоять з револьверами в руках Панько й Микита.

14. ПЕРШІ КРОКИ

Вулиця південного міста Н. День ранньої весни.

Іде приваблива дівчина — гарно вдягнута, в капелюшку, із сумочкою в руці. Підходить до вітрини магазину, чепуриться перед нею, непомітно обдивляючись. Це — Майка.

Оголошення:

«Розшукується сліпий гармоніст із горбатою поводитиркою. Велика нагорода. Прибиті горем рідні благають усіх, хто знає їхнє місцеперебування, сповістити особисто на адресу: Морська, 135».

Майка посміхається, кокетливо опускаючи очі перед зустрічним офіцером.

Ще одна дзеркальна вітрина.

Дівчина схотіла напудритись. Знову перевіряє — чи не прив'язався хто до неї. Здається, все спокійно.

Майка, мимохідь глянувши на вивіску фотографії: «Фотоательє «Бліц», і нижче — «Ціни помірні. П. п. офіцери і солдати германської армії поза чергою на люкспапері», заходить до дверей і по сходах піднімається нагору, кокетливо постукуючи каблуками.

Біля конторки сидить молоденька касирка. Вона кидає неласкавий погляд на ту, що зайшла.

— Чи можу я бачити Івана Валер'яновича?

— У якій справі?

— Я не фотографуватися. Мій брат одержав з Німеччини свіжий фотоматеріал фірми «Агфа»... Він просив запропонувати Івану Валер'яновичу...

— О, з великою радістю!..

Майка чекає. Паролі всі в порядку. Зараз її повинні провести до потрібної їй особи.

Але касирка неймовірно довго порпається у якихось своїх рахунках.

Нарешті, допитливо ще раз оглянувши дівчину, тихенько зауважує з неприхованою ворожнечею:

— До нього завжди з'являвся мужчина...

Майка, чуючи зауваження, яке не стосується до твердо завченого пароля, не знає, як реагувати, і мовчить, милуючися зі своєї сумки.

— І, до речі, його немає. Зайдіть іншим разом.

— Коли? — наважується вимовити Майка.

— Йй-право, не знаю. Він так рідко тут буває...

Майка виходить. Зусиллям волі струшує з себе розгубленість і — вже йде, посміхаючись, кокетливо вимахуючи сумкою.

Ось вона в простенькій одежі робітниці доповідає зв'язковому, який сидить на ліжку в крихітній кімнатці. Рука його на пов'язці, голова забинтована.

— Нікого з собою не привела? — запитує зв'язковий.

— Нікого, дядьку Никаноре...

— Проснись, Майко, ти якась розгублена... Який же я зараз Никанор?

— Пробачте, Артеме Івановичу... Я розхвилювалася, гадала, що потрапила до засідки... Досі ноги трусяться. Зайшла до квартири. Перевдяглась, начепила капелюха. Пішла. Ніде нічого підозрілого. У вітрині фотографії, як умовлено, побільшене фото нареченого з нареченою. Зайшла до цього проклятого «Бліца». Все сказала і мала правильні відповіді...

— Далі. Не тягни, будь ласка.

— Далі вона мене не пустила!

— Як не пустила?!

— Зайдіть, каже другим разом...

— Але коли?!

— Непевно... Навіть не сказала точно...

— Ось це так! — зітхнув зв'язковий.— Відштовхнули радистку, яка потрібна їм зараз, як повітря... Нічого не розумію... Як я не до речі злетів з підків! От лежи тепер і чекай, доки рани постулюються...

— Ми так стрибали з вагона, Артеме Івановичу, що й здоровому важко. А ви ж поїхали, не долікувавшись... Уже оголошення висить про наш розшук. Від імені «прибитих горем» рідних. А адреса гестапівська... Хто це міг виказати?

— От викличу наших нетерплячих Панька й Микиту, тоді почуємо, хто виказав! Безперечно, староста! Коли вже взялися прибирати його з дороги, то, будь ласка, напевно! Подумаєш,— вони виштовхнули його з вагона. А він узяв і залишився живий.

— Адже він і міг попередити?

— І навіть напевно! Коли Мокрина Терентіївна з'явиться до табору визволяти свого Петра Гриценка,— посадовлять і її, почнуть допитувати про нас...

— Я її покличу!

— Хвилинку. Перевір у хазяйки, чи вся знищена наша одежа, непотрібні документи, твій горб і чи надійно заховано гармошку? Попередь хлопців, щоб не сміли з'являтися до мене без виклику і не вешталися по місту. Сама сиди у своєї хазяйки, і щоб про тебе ні одна душа не здогадувалась. Було б безглуздо втратити радистку через необережність. Коли я й послав тебе на явку, то тільки як виняток, через мою хворобу. Хлопців я не ризикну туди посилати, голосні вони люди. Бувай здорова! Бережи шифри! Гукай Мокрину!

— Одужуйте, Артеме Івановичу... Як нудно сидіти без діла...

Майка тисне руку зв'язковому й виходить. Деякий час зв'язковий сам.

— Який тут недогляд? Все неначе зробили правильно. Для початку — загубилися в Матроській слобідці, де споконвіку живе свій народ, тут уже сміливо сиди, захивають на дно морське, коли треба буде. На явку маю йти сам, розібратися, в чім тут справа. Припустимо, явку провалено. Припустимо, касирка виказала паролі ворогові. В такому випадкові вона мусила б направити Майку до сусідньої кімнати, де замість Івана Валер'яновича сидів би гестапівець? В чому тут справа, дорогі громадяни?

Входять Мокрина Терентіївна та жінка — господарка квартири.

— Ну от, хворий вже сидить! А лікар дозволив? — вигукує Мокрина Терентіївна. — Знову розтуляться рани, і тоді ще раз біда... Температура... Марення...

— Мені не годиться марити, Мокрино Терентіївно.

— Куди там! По-німецькому так і смалить. А потім по-нашому, — каже хазяйка. — Важке у тебе життя, дорогий мій гостечко...

— Нічого, світ не без добрих людей.

— Там твоя дівчинка вимагає, — згадує хазяйка, — в однію душу попали їй одежу, в якій ви прибули! Та я все так перефарбую, перешию, що сам Гітлер не пізнає...

— Не варто, мамо, ризикувати життям заради барахла...

— Так, значить, палити?

— Все палить. Щоб і сліду не було. Тих людей немає, і їхні імена забуто. Попіл винесіть обережно.

— Добре, синку, — говорить хазяйка, — я гадала, що

дівчина через молодість не цінує добра, а коли ти наказуєш,— зараз попалю...

Господарка виходить, а зв'язковий витирає холодний піт з чола.

— Як ви нас налякали, Артеме Івановичу,— каже Мокрина Терентіївна,— дотягли ми вас сюди майже без пам'яті, а тут іще марите... Ось коли мої продукти згодилися, тут дуже голодно...

— Спасибі вам, Мокрино Терентіївно, за таку квартиру, і за хазяйку, і за все...

— Хіба за це можна дякувати? Ви для народу головою ризикуєте! А тут, у Матроській слобідці, живіть сміливо, як удома. Люди перевірені. У хазяйки син у Червоній Армії, а чоловік одмовився грацювати на німців, розстріляли його просто на подвір'ї заводу...

— Для вас персонально теж з'явилася небезпека, Мокрино Терентіївно...

— Яка небезпека? Що староста дорогою вбився? Скажу на селі, що кинув саму...

— В тім-то й справа, що староста, здається, живий...

— Та що ви! От шкода...

— Це моє припущення, Мокрино Терентіївно, але вам треба повертатися додому. Про чоловіка поки що забудьте...

— Не могу, Артеме Івановичу.

— Я передбачаю, що ваш чоловік, коли він тільки живий і перебуває в тутешньому концтаборі,— матиме можливість в недалекому майбутньому прибути додому з декількома друзями...

— От спасибі, Артеме Івановичу! Дивлюся на вас і одразу вірю. Якесь од вас солідність плине, все одно, як од нашого радіо... Сьогодні ж я збиратимусь додому... А що накажете робити з продуктами?

— Ваша справа, Мокрино Терентіївно. Можете робити все, що винайдете за корисне й потрібне...

— Тоді дозвольте залишити їх вам...

— А нащо вони мені? Мені так багато не треба...

— На підпільну справу, Артеме Івановичу. Нехай скромний внесок української колгоспниці теж служитиме боротьбі з окупантами.

15. ГЕСТАПО НЕ ВІРИТЬ

Кабінет начальника гестапо в південному місті Н.

Начальник — високий, худий есесівець в пенсне, він явно наслідує свого шефа — Гімmlера,— сидить на різку стола, підкидаючи в повітря й ловлячи новенький револьвер.

Майстер поліції стоїть перед ним, виструнчившись.

— Ну, скільки затримано сліпих гармоністів на території міста і його околиць?

— Сім гармоністів, пане шеф. Крім одного, якого ми відправили до німецького госпіталю для дослідження, решта виявились позбавленими зору, навіть не мали очних яблук...

— Яблук, яблук! Цей російський староста все набре- хав!

— Наш другий агент також стверджує ймовірність прибуття до міста особливого більшовицького агента, пане шеф!

— Нащо, дорогий мій майстре?

— Для допомоги тутешньому підпіллю, пане шеф!

— Але підпілля в місті ліквідоване, мій найдорожчий поліцаю! Ви, здається, забуваєте попередній рапорт начальнику крайсу про знищення підпілля!..

— Повірте моему досвідові, пане обершарфюрер!..

— Я завжди вірю власним очам і власним вухам! Таємний радіопередавач працює?

— Ні. Два тижні він не подає ознак життя.

— Це раз. Диверсії за останній місяць відмічено?

— Ні. Розповсюджено окремі листівки про події під Сталінградом та про капітуляцію угруповання фон Паулюса...

— Тихше! Паулюс не капітулював, як вам мусить бути відомо, а доблесно загинув на славу фюрера!

— Я повторив зміст листівки, пане шеф!..

— Чому ви мені завжди суперечите, милий мій? Невже перебування в середовищі місцевого населення, як німецького колоніста, так зіпсувало вас?

— Пробачте, я реально дивлюся на речі, пане обершарфюрер. Це походить від знання характеру тутешнього народу... Вони звикли колективно жити й діяти... Через це підпілля не можна повністю знищити. Воно виникне на новому місці, з новими людьми... До речі, пане обершар-

фюрер, у вас відсунувся запобіжник на револьвері, обережніше...

— Де?! Ах, так... Дякую, я не помітив...

Гестапівець, проте, револьвер облишив, засунув до кобури.

— Продовжуйте, мій коханий.

— Так, пане шеф, тут людей виховали більшовики як колективну силу. І вони не обороняються, вони наступляють широким фронтом, пане шеф...

— Ви закликаєте до паніки?

— Я проти недооцінки сил ворога! Ми, колоністи, двісті років жили в середовищі місцевих людей як посланці великої Німеччини, ви повинні нам вірити, пане шеф?

— Ви провінційні, мій люб'язний, ви ніколи не зробите кар'єри, бо вище начальство не полюбляє неприємних вістей. Отже, пишть їм ще раз — підпілля в нашому місті Н. не існує...

16. «ЦЕ — РЕВНІСТЬ!»

Вулиця в південному місті Н.

Німецький франт у напіввійськовому, спортивного крою костюмі, в гетрах, в зеленому капелюсі з пір'їною — тип німецького провінційного комерсанта, — йде вулицею. Обличчя — в шрамах від студентських дуелей. Це — зв'язковий.

Немов прогулюючись, наближається він до фотографії «Бліц». Вивіска, у вітрині умовний знак: побільшене фото наречених. Заходить у двері.

Підіймається по сходах, тримаючи руку в кишені. Рішуче й хутко заходить до кімнати, твердим кроком іде до конторки, за якою сидить молоденька касирка:

— Драстуйте, моя дорога фройляйн!

— Я заміжня, — опутивши очі, вимовляє касирка. — Драстуйте...

— Однаково, я не наважуся назвати вас фрау, бо ваше серденько ще, безумовно, не пізнало справжнього жару кохання...

— Я люблю мого чоловіка, шановний пане!

— Хто ваш чоловік, моя красуне? Хіба в цьому місті є людина, гідна вас, такої чудесної доньки німецького народу!

— Мій чоловік росіянин, пане клієнт! — признається касирка.

— О, жах, віддати неповноцінному слов'янинові таку перлину німецької крові! Сподіваюсь, ви зустрічаєтесь із рідними вам по расі північними героями? Не заперечуйте, не заперечуйте, ви не можете не зустрічатися з нашими вікінгами східного фронту!..

— Мій чоловік тільки скромний комерсант, але я люблю мого мужа, пане клієнт!..— зовсім нітється молода жінка.

— Добре. Дозвольте подати вам, дорога фрау, одне запитання?

— Прошу вас, пане клієнт,— фото моментальне, можна кабінетний формат, групові— зі знижкою...

— Мій брат,— каже одвідувач, пильно дивлячися на касирку,— одержав з Німеччини свіжий фотоматеріал фірми «Агфа»... Він просив запропонувати Івану Валер'яновичу...

— О!— касирка з жахом глянула на одвідувача.— О, з великою радістю!..

Приголомшена, вона підводиться із стільця і йде до завіси, піднявши яку, заводить одвідувача до Івана Валер'яновича.

Зв'язковий гострим поглядом оббігає кімнату. Фотоапарат на масивному штативі, освітлювальні прилади, різне тло для знімань, скляний дах.

Нічого підозрілого.

Іван Валер'янович— елегантний мужчина в розквіті років. Еспаньйола, окуляри, галстук метеликом. Ланцюжок від годинника з брелками... Зовнішній вигляд відповідає даним.

— Вийдіть, фрау,— каже одвідувач.

— Це моя дружина,— інформує Іван Валер'янович.

— Байдуже.

Жінка виходить. Зв'язковий підходить щільно до власника фотографії і каже йому на вухо декілька слів. Іван Валер'янович так само відповідає.

Тиснуть сердечно один одному руки.

— Я для вас буду Міллер,— каже зв'язковий.— Де ми можемо без завади поговорити?

— Прошу, пане Міллер, до мене у горішню студію!

За дверима, в кам'яній стіні— ніша, в ній гвинтові сходи, які ведуть нагору. Хазяїн рушив перший, за ним зв'язковий.

— Цей будинок колись будував для себе один чудій-адмірал,— каже господар, оглядаючись на зв'язкового,— з маленької вежі він спостерігав уночі зорі, а рано-вранці

слідкував у трубу, як підіймали прапор на його кораблі. З башти є інший вихід. З вулиці здається, що до неї не можна добратися, нижні поверхи погоріли.

— Рація, не дай боже, теж тут? — запитує зв'язковий, входячи слідом за господарем до невеличкого округлого приміщення з вікнами, що їх зашито дошками. Один сектор даху — скляний.

— Ні, що ви, товаришу! — жахається Іван Валер'янович.— Рацію нашу сховано. В підвалі, коло лікарні, наша рація. Я там дав німцям стільки перешкод — самий рентген чого вартий — дуже важко їм нас пеленгувати...

— Особливо коли передавач не діє...

— Докір справедливий. Ми терміново послали через фронт людину з проханням надіслати радиста з шифрами.

— А де ваш радист, Іване Валер'яновичу?

— Нещастя. Він був дуже вразливий і нервовий. Нічого не могли з ним поробити. Нехай-но де-небудь щонебудь стукне — він одразу блідне, жах. Контузія була така погана. Працівник чудесний, але нерви не тримав...

— Коли в цей час до вас у фотографію прийдуть сторонні, як ви дізнаєтесь?

— О, це не так складно! Ось, дивіться, — я вмикаю ось оцей рубильник. Чуєте? Мікрофончика встановлено в першій кімнаті. Я все чую, що там діється. І інша подібна сигналізація. Це — моя слабкість, я — інженер з освіти. Потім все покажу... Стривайте, тут, крім цього, є й оптичні пристосування для зв'язку. Працюють безвідмовно. Можу викликати до себе зв'язкових, не звертаючись до послуг посланців, телефону й іншого. У мене шістнадцять підпільних груп, які розташовані на підприємствах і установах цілого міста... Тут зв'язок вирішує багато чого...

— Де ж все-таки ваш радист?

— Пробачте. Радист загинув через нерви. Я його влаштував на мешкання далеко від рації, щоб не так психував. Нічого, жив добре. На біду, господарці його квартири поселили німця під час його відсутності. Він прийшов, нікого не зустрів, ліг спати. Вночі прокинувся від гуркоту, галасу й пострілів. Це — новий квартирант розважався з друзями. А наш радист, з усього видно, уявив, що гестапо прийшло по його душу. Спалив шифр, узяв револьвер і — прощай, життя!..

— Я привіз вам радиста, Іване Валер'яновичу... Власне кажучи, не радиста, а радистку...

— От чудесно! Сьогодні ж передамо все, що назбилося! Там, певно, гадають, що нас і на світі немає. Га?

— В такому ділі всяко буває...

— От-от. От іменно. Як мені зв'язатися з радисткою?

— Це можна було зробити ще декілька днів тому. Радистка власною персоною з'являлася до вас у фотографію, але її не було прийнято...

— Не може бути! Вона сказала пароль?

— Звичайно. Але... Її однаково не прийняли...

— Там завжди сидить моя дружина. Більш нікого до справ не допущено. Я розробив найсуворішу систему конспірації. Ні, ніякого стороннього тут бути ніяк не могло, товаришу Міллер!

— Я не стверджую, що це був обов'язково сторонній. Це, можливо, була ваша дружина, Іване Валер'яновичу.

— Дозвольте... Чому ж вона не прийняла?.. Які були причини? Що її примусило? Хвилинку...

— Що ви робите?

— Зараз вона буде тут!

— А фотографія?

— На цей час двері замикаються, і вивіщується друкована табличка. «Десять хвилин терпцю. Заряджаємо касети. Зараз відчинимо». Чуєте, вона вже йде!.. У нас точність, як на виробництві...

Заходить молоденька касирка. Вона захекалася від швидкої ходи вгору по сходах. В очах у неї запитання.

— Луїзо,— каже чоловік,— дивись мені в вічі. Трапилася жахлива подія. Хтось у нашій конторі не прийняв прибулу радистку. Розумієш, відповів на пароль і потім не прийняв. Це пахне провалом конспірації. Ти не здогадуєшся, хто це міг зробити?

Обличчя Луїзи стає червоне. Вона опускає очі. Потім несміливо поглядає на чоловіка, на чужого.

— Це була молоденька дівчина в капелюшку?

— Так,— твердо й голосно каже зв'язковий.

Луїза низько нахилиє голову і раптом починає бурхливо ридати, опустивши руки, намагаючись стояти прямо.

— Що тобі, Луїзо? — запитує чоловік.— Ти знаєш, хто це зробив?

— Я зробила... не прийняла... дівчину...— Вона була... така красива... страшно гарненька... я подумала... ти в неї

обов'язково закохаєшся... я не могла... я боролася з собою... а вона вже пішла...

— Жах! — чоловік затуляє обличчя руками.

— Все зрозуміло, — каже зв'язковий, — можете йти на ваше місце, Луїзо. Витріть очі. Причепуріться. Ви на посту.

Луїза виходить. Інженер сидить непорушно.

— Що діяти, товаришу Міллер? Адже це що? Скандал!

— Це, перш за все, ревність, — каже зв'язковий. — Виявляється, вона діє навіть у підпіллі. Поміж усім іншим треба врахувати й її...

— Але це ж скандал!

— Ви, певно, нещодавно одружилися?

— Рік, товаришу Міллер, усього рік!

— Шкода, але, ймовірна річ, доведеться вам тимчасово розлучитися з нею. Райком партії може вимагати її усунення. Я особисто не наполягав би на усуненні, коли решта сторін Луїзиноного характеру...

З репродуктора чути постріли, вигуки, гуркіт, — все, що відбувається в кімнаті, де сидить Луїза.

17. КАТІВНЯ

Катівня при поліції. Масивний стіл для катувань, гаки й ланцюги на стіні. Відра, лійки, гумові шланги. Дуже яскраве світло.

На столі лежить щось безформне, лахміття, довге волосся — жінка.

Майстер поліції нервово ходить по кімнаті.

— Ось, можеш тепер поглянути. Я вислав з кімнати всіх. Твої зізнання почую тільки я. Як німець німкені я обіцяю тобі життя. Невже в німкені завмерло почуття до матері вітчизни і ти передаєш її до рук брудних азіатів?! Поглянь на мене: двісті років мої предки, живучи в тутешніх степах, пам'ятали про своє покликання — рятувати великі землі сходу для німецької колонізації! Чому кров не говорить тобі про твій щиро арійський обов'язок?!

Поліцай зупиняється, чекає відповіді і шалено б'є нагайкою по столі. Лунає стогін жертви.

— Можеш не стогнати, я тебе не вдарив! Невже ми повіримо, що ти нічого не знала? Ні, не обдурюй себе з

цього приводу, ніяк не раджу. Ти стріляла в моїх людей! Ти мало не вбила мене самого! Ми йшли у вашу фотографію без ніякої підозри. Тільки завдяки моїй інтуїції. Я гадав, що таке підприємство може бути зручне для зустрічей. І я вирішив перевірити. Але ти зустріла нас пострілами! Чуеш, Луїзо! Безперечно, там, нагорі, хтось був! Хтось важливий! Так зустрічають поліцію, коли хочуть дати можливість пташці випурхнути, чи не правда? Хто там був? Май на увазі, твоя мовчанка викриває тебе дужче, ніж які завгодно слова! Ти переступила закони крові, Луїзо, і на тебе впаде прокляття німецького народу! Чуеш, зраднице!!

Гестапівець виходить із сусідньої кімнати:

— Облиште, майстре. Ви даремно витрачаєте красномовство. Луїза пройшла червону школу. Нехай вона тим часом подумає, а ми їй подвоїмо порцію. Потім вона знову подумає, і ми знову подвоїмо. Зрештою до чогось домовимось. Ей, хлопці, заберіть її!

Входять двоє поліцаїв і виносять жінку.

— Яка ваша думка тепер, пане обершарфюрер, — існує більшовицьке підпілля чи ні?

— Не подавайте безглузвих запитань, майстер! Я вас краще спитаю, як ви випустили пташку з фотографії? Невже вас не вчили, що в таких випадках потрібно ставити солідну мережу, а потім уже ляскати в долоні!

— У мене не було нічого певного, тільки підозра...

— Це може коштувати вам кар'єри, мій милий...

— Так само, як і вам, пане шеф!

— Чому це?!

— Дужче просто. Ви повідомили про ліквідацію підпілля, живучи поруч підпільного штабу, як мені здається...

— Я напишу, що це ви ввели мене в оману, майстре. Кому повірять більше — мені, корінному німцеві, чи вам, людині сумнівної чистоти крові?...

— Легше, пане обершарфюрер. Я не роблю кар'єри. Я служу моїй батьківщині. Не так, як декотрі офіцери СС, які не здали до рейхсбанку коштовності страчених комуністів!..

— Гаразд, майстре, сварка між друзів веде до ще дужчої дружби! Облишмо ці теми... Що робитимемо з паном Яблучком?

— Я б із більшим задоволенням розстріляв його, замісто того, щоб працювати з ним!

— Роздратування — поганий радник, майстре!

— Чому я повинен працювати з покидьками, пане шеф? Хіба немає порядних людей, які ненавидять червоних?

— Це філософія, майстре. Люди — гній, стійте вище од цих тварин. Пан Яблучко виявився корисним...

— Пробачте за гостре слово, шеф, — це брудна скотина, яка й нас із вами продасть за пфеніг!

— Знайшли в кого питати ідейності!

— Він приліз із таємничою мордою, манірничав та удавав важливу особу, а знав лише одну другорядну явку, так би мовити, передаточний пункт. І цей йолоп із своєю пропитою фізіономією хотів особисто йти на явку, сподіваючись, що йому повірять. Я пішов більш складним шляхом. Я послав його до концтабору на роль ув'язненого. Він влаштував там, за моєю допомогою, звичайно, втечу двох військовополонених, котрих ми й направили на відому йому явку. Нічого не вийшло, шеф! Цілком можливо, що в таборі існує своя змовницька організація, до неї Яблучко не знайшов дороги. Спробуємо тепер інше. Нехай він, влаштувавши втечу із концтабору двох-трьох людей, завтра ж рушає з ними шукати зв'язків до іншого підпілля. Тим більше, що прибула особа, яка має з ним рахунки і знає його в обличчя...

— Санкціоную, майстре. Більше йому тут робити нічого. Ви чули, що старосту нашого таки придушили? Мужлан, не знав простого правила — один раз не добили, вдруге — виправлять!.. Гей, що там за галас!

Входить Кривий Яшка, він же — пан Яблучко, у вигляді військовополоненого: шкарбани, лахміття, борода.

— Ваше благородіє, — звертається він до майстра поліції, — не влаштовує життя!..

— Як ви насмілились вийти з табору?! — горлає поліцай. — Де ваша конспірація, наволоч ви брудна! Марш назад! Цей дурень, комендант табору, провалить мені всю справу!

— Не галасуйте, пане майстре, невелика птиця!

Поліцай, захлинувшись від обурення, починає мовчки шмагати Яшку нагайкою.

— За що?! — крутиться Яшка. — Не маєте права! Пане гестапівцю, заступіться! Ой! Убивають! Рятуйте! Помилуйте! Себе не пошкодую для справи! Посилайте хоч до чорта в пельку! Ой, не бийте!..

Яшка падає поліцаєві до ніг і намагається їх обняти. Гестапівець широко регоче.

18. ПІСЛЯ ПРОВАЛУ

Рентген-кабінет у лікарні. Ніч. Сидять у білих халатах зв'язковий та Іван Валер'янович.

— Дуже коротко, Іване Валер'яновичу. В лікарні теж можуть бути свої несподіванки. Радистка дала центрові звістку про себе, і на цьому помовче декілька днів. До райкому раджу поки що не звертатися, щоб не навести шукачів на слід. Нікого зі складу ваших груп не зачеплено?

— Ні. Жертва лише одна...

— Розумію ваше горе...

— Я не можу переконати себе, що Луїзи вже немає.

— Заспокойтеся. Вам потрібний холодний розум, на вас відповідальність за долю людей. Не хочу заспокоювати,— до дружини вашої вони вживуть найгостріших засобів... Можете взяти себе в руки?

— Добре...

— Я переконаний, що ми зробимо правильно, влаштувавши гітлерівцям добрий струс нервів. Попрошу лише, щоб заходи, які готують наші групи, збіглися з моєю справою. Зв'язок із концтабором у вас працює?

— Так. Можемо передати навіть зброю.

— Добре. Нехай ваша людина притягне там Петра Гриценка. Зі свого боку я пошлю двох людей з особливими завданнями. Пов'яжіть їх із вашими працівниками. Коли це може відбутися?

— Хоч узавтра. Група військовополонених систематично працює на каменоломні. Можна заховати там з ночі ваших людей, вони помішаються з табірниками і так потраплять до табору... Кривий Яшка їх не знає в обличчя?

— Ні, не знає. Через це я й хочу, щоб біля нього були мої люди. Отже, я призначу день, коли матиме вибухнути верф і буде вчинено напад на аеродром... Це прикриє, до речі, й мої дії...

19. ГЛАВА ФІРМИ

Кабінет начальника гестапо в південному місті Н. Обершарфюрер глибокодумно робить вправи перед великим дзеркалом, набирає різних поз. У лівій руці в нього німецький ілюстрований журнал із фотографіями Гімлера.

Ось одна поза: рейхсфюрер СС приймає парад.

Обершарфюрер намагається наслідувати.

Рейхсфюрер СС задумливо сидить коло столу.

Обершарфюрер намагається досягти потрібної постановки корпусу.

Гімmlер тримає на руках дівчинку.

Есесівець хоче прилаштувати валик від дивана собі на коліно. Нічого не виходить. Жбурляє валик на підлогу, дзвонить. Входить перекладачка.

— Сюди, фройляйн! — каже есесівець, ляскаючи себе по коліні. — Ну, що ви на мене дивитесь, як лялька?

— Пане обершарфюрер, — нерішуче заперечує перекладачка, — що можуть подумати службовці?!

— До пекла службовців! — горлає офіцер. — Ідіть сюди, сідайте! Я готуюся до аматорського спектаклю, фройляйн. Мені треба приголубити одну дитину...

Фройляйн покірливо підходить до офіцера й сідає йому на коліно. Есесівець, забувши про свій початковий намір, щипає перекладачку. Фройляйн грайливо вищить...

Від дверей кабінету лунає оглушливий регіт:

— Ха-ха-ха! Пізнаю звичку молодості! Ніколи не втрачати часу! Ха-ха-ха!

Фройляйн, як ужалена, підскакує й тікає, за малим не збивши з ніг того, що ввійшов. Обершарфюрер упустив на підлогу пенсне і марно намагається його знайти.

— Ось ваші скельця, пане офіцер, — каже гість, подаючи пенсне есесівцю, — будьмо знайомі — Гергардт Пешке, глава фірми «Пешке й небіж», Гамбург.

Обличчя глави фірми сяє від сміху. Він схоплюється зі стільця й знову сідає, регоче, немов від лоскоту, — це оптиміст та життєлюб, він рожевий і самовпевнений до нахабства, відчувається, що у нього є і зв'язки, і гроші.

Гергардт Пешке зодягнений у старосвітську чорну пару, з бутоньркою в петельці, в котелку, палиця із срібним набалдашником. Років йому під шістдесят.

— Чим можу служити? — сухо, ще не струсивши з себе незвичної для есесівця ніяковості, запитує офіцер.

— Служити?! Та хіба ми всі не служимо нашому коханому фюреру? Облиште, синку, служби я не потребую! Рейхсміністр доктор Геббельс сказав Гергарду Пешке, відпускаючи до цієї країни: «Дивися, старий, щоб я не одержав дві труни замісто однієї! Ти хоч зодягнися повійському...» Але я вирішив так: те, що я ношу в моєму рідному Гамбурзі, досить добре й для тутешніх місць!

Нехай тубільці теревенять усе, що їм заманеться! І, пробачте мені, пане офіцер,— труни тут нижчі од усякої критики. Так, так! Не заперечуйте мені, тут неймовірна провінція! Ви не згодні? Що?

Ошелешений есесівець марно намагається зрозуміти, в чому справа. Він забув навіть про те, що він тут господар, начальник...

— Власне кажучи,— мнеться він,— пане... е-е...

— Гергард Пешке, до ваших послуг!

— Пане Пешке, до чого тут труни?!

— Як до чого труни?! Хіба це не образа для небіжчика, коли йому накидають не сухе, добряче, красиве, посмертне житло, а якусь, пробачте на слові, собачу будку?! Ні, не на такого натрапили. Ми дотримуємось золотого правила, що небіжчик, рушаючи в лежачому стані до місця свого останнього призначення, повинен відчувати моральне задоволення. Так-так! І радість... Безперечно, через вічні закони смерті, він нездатний начочно показати свою радість, але за небіжчика регочу я, глава похоронної фірми «Пешке й небіж», Гамбург. Ха-ха-ха!

Есесівець робить несміливу спробу посміхнутися:

— Сподіваюся, ви не подумали, що я вже потребую вашого... е-е... посмертного житла, пане Пешке?

— Що?! Потребуєте мого житла?! Чудесно! У вас родимі якості для роботи в нашій фірмі! Ха-ха-ха! Ніколи так не сміявся...

— Але, все-таки,— намагається повернути розмову до ділового річища гіммлероподібний офіцер,— чим можу бути корисний, пане Гергардт Пешке?

Глава фірми видобуває величезну строкату хустку й голосно сякається.

— Доктор Геббельс надає великого значення похоронам загиблих германських героїв. Зокрема, він вшанував мою фірму найвищим довір'ям — приставити на батьківщину й за відповідним рангом поховати генерала Буклера, що загинув смертю хоробрих на Східному фронті...

Глава фірми підводиться з місця й молитовно здіймає руки. Есесівець також робить порух встати, але переборює його.

— Тіло генерала Буклера, сподіваюсь, відправлено літаком? — запитує офіцер.

— Коли б тіло генералове летіло на літаку, то

якого б лисого дідька сидів я отут перед вами?! Після вимушеної посадки літака ми з генералом добираємось до Одеси по землі. А там чекає на нас нова льотна курка, ха-ха-ха!

— Ви прибули з генераловим тілом, пане Пешке?

— Неправильна постановка питання: генералове тіло прибуває в супроводі мого небожа, до речі — теж офіцера СС, а я вибрався трошки попереду для готування деяких справ... Що ви скажете, пане офіцер, коли автобус із генералом я поставлю під ваш захист на одну ніч?

— Радий піти вам назустріч, пане Пешке... Співвітчизники повинні допомагати один одному, чи не так?..

— Чудово! Тепер друге питання, що ви скажете, пане офіцер, коли я візьму звідси одну сотню російських військовополонених? Га?

— Гадаю, пане Пешке, що це не стосується ні вашої, ні моєї компетенції... Там є комендант у таборі, але навіть він без папірця згори не відпустить жодного полоненого! Нащо вони вам знадобилися? Хочете запрягти їх цугом до катафалка з генераловим тілом?

— Колосаль!.. Коли закінчиться війна і у вас, пане офіцер, не знайдеться нічого кращого, — я пропоную вам роботу й участь у справах фірми «Пешке й небіж!» У вас шикарна фантазія, ха-ха-ха!

— Але нащо в такому разі вам сотня напівтрупів?

— Е, ні. Напівтрупів я не беру. У мене правило: або цілковиті трупи, або зовсім здорові індивідууми! Я виберу собі сотню здорових, пане офіцер!

— Припустимо. Далі, пане Пешке.

— Далі я везу їх на автомашинах до околиць Одеси, де, за моїми даними, знайдемо запаси надвизчайного рожевого каменю, а також чорних гранітів, які легко можна полірувати. Полонені готують мені відповідні зразки, які я везу до Німеччини, а полонених хоч і в море. Дальша їхня доля мене не цікавить. Генерал Буклер дістане блискучий надгробок. І німецькі кладовища одержать у подальшому нечуваної краси пам'ятники! Ви відчуваєте в цьому розмах, пане офіцер?..

— Я побоююсь, пане Пешке... — починає гестапівець.

— Маючи капітал, — перебиває його глава фірми, — нічого не треба боятися. Від'їздячи з Гамбурга, я захопив із собою декілька цяцьок, гідних офіцерів фюрера. Як вам сподобається оця?

Глава фірми передає есесівцю золотий портсигар, зроблений у формі труни.

Піднявши віко, офіцер бачить на зворотній стороні привабливий малюнок.

— Золото? — із притиском запитує гестапівець.

— Фірма солідна, — самовдоволено киває головою Пешке.

— Я гадаю, — каже офіцер, — коли я подзвоню до коменданта табору й пообіцяю дещо й йому...

— Безперечно, безперечно!

— Все буде в порядку! Як транспорт?!

— Гадаю, що небіж знайде тут, у місті...

— Я вам, пане Пешке, напишу до ремонтної бази... П'ять машин досить?..

— Цілком, пане офіцер.

— На скільки днів — на три, на п'ять? Добре...

Гестапівець пише записку і віддає її главі фірми. Потай милується зі свого нового надбання.

— Дуже радий був з вами познайомитись!

— Обопільно! Не забудьте сказати, що по машини та полонених з'явиться мій небіж. Приготуйте місце для ночівлі генерала Буклера. У своєму заповіті дуже прошу вас посилатися на нашу фірму! Ха-ха-ха!

20. ЛАНЦЮГ ДІЯ

Кімната у Матроській слобідці. Дещо схоже до хатньої слюсарної майстерні. Двоє літніх робітників, Іван Валер'янович та зв'язковий. Його не можна відрізнити по одязі від решти. В око він вставляє скельце монокля, яке щохвилини випадає звідти. Зв'язковий записав монокль на місце.

— Завдання загалом просте, — каже зв'язковий, намагаючись не рухнути м'язами лівого боку обличчя, щоб знову не впало скельце, — ви берете заряд толу, вагою на сто кілограмів, і містите його в сталевому балоні, до якого приробляете детонатор. Потім усю механіку кладете до довгастого ящика, зробленого з панцирного металу. І вже цей ящик обережно кладете до труни... Чорти б тебе забрали!

Зв'язковий випускає насточортіле йому скельце й нахилється його підняти. Робітники потай поглядають на Івана Валер'яновича і зчудовано низують плечима.

Скельце знову на місці — в лівому оці зв'язкового.

— Та киньте ви оту гидоту! — не витримує Іван Валер'янович.

— Не можна,— коротко відповідає зв'язковий.

— У німця воно мов улите,— зауважує робітник.

— От і я вчуся,— каже зв'язковий і повертається до справи.— Все зрозуміло, товариші? Подвійна сталева оболонка, як ви здогадуєтесь, посилить дію толу до бажаних масштабів...

— Який потрібен детонатор? — запитує робітник.

— Так-так,— приєднується до запитання Іван Валер'янович,— як ви гадаєте висаджувати? Можна натяжної дії. Можна — ударної, іноді ми рекомендуємо хімію, Артеме Івановичу!

— Ось-ось,— відгукується зв'язковий, роблячи помітні успіхи в справі тримання оком монокля,— труна лежатиме на боці, потім ми її поставимо на дно, від цього моменту детонатор повинен подіяти протягом двох-трьох годин!

— Зрозуміло,— каже робітник,— кислотний детонатор, бо коли поставите годинник, його цокотіння можуть почути...

— Зробимо все,— каже, зітхнувши, Іван Валер'янович,— тільки б ніщо не завадило...

— Дорогий друже,— відповідає йому робітник,— не можна так переживати! Треба вірити в те, що робиш!

— І уточніть, будь ласка,— втручається другий робітник — в окулярах, тихий голос, спокійні рухи,— на яке шасі монтуватиметься труна — адже її тільки краном підіймеш!

— Це моя турбота,— каже Іван Валер'янович,— машину стулимо на авторемзаводі — з тих, що обіцяні вам, Артеме Івановичу...

— Тільки розмалюйте строкато,— просить зв'язковий,— щоб ні в кого не виникло сумнівів про призначення машини! І зустрінемось, як умовились... Та нехай хлопці бензину до машини не шкодують і зодягнуться під фріців!

На місці кімнатки — слюсарної майстерні — виникають темні, безформні брили навислого каміння, силуети людей, які рухаються під ними.

— Обережніше, чортова галушка,— чути приглушений голос Микити.

— А ти не тягни мене своїми клешнями,— не лишається в боргу ображений Панько.

— Тихше, дияволи,— зупиняє галас зв'язковий.

— Тут,— каже провідник,— прийшли на місце.

Всі залазять до невеличкої печери. З'являється промінь ліхтарика, затемнений сірим склом. Ліхтар облідує западину, провідник уважно оглядає землю...

— Явка в порядку,— каже провідник,— дивіться, ось відмітка. Цифра чотири — це день тижня. Вас сьогодні чекають, товариші. Ви станете сюди, ми вас закладемо камінням, вранці прибудуть військовополонені сюди на роботу. Слушного моменту вони розберуть завал і приймуть вас до свого середовища...

— Брр! — здригається Панько.— Ой! Та не штовхайся ти, шахтна вагонетка!

— Хлопці,— каже зв'язковий,— його обличчя злегка освітлене, в оці блищить скельце монокля,— повторюю ще раз ваші обов'язки. Завтра увечері я під'їжджаю до табору. Перевага — здоровим та одчайдушним, а також кадровикам. Може, доведеться вибиратися з боєм. Приготуйте людей до цього. Зброя — частково в таборі, частково лежатиме в машинах, решта — у охорони. Все поставте догори дном, але з вами до машини повинен сісти Кривий Яшка, який перебуває в таборі. Вам його покажуть...

— Їсть! — каже Панько.— Які вказівки на випадок передчасного виявлення нас ворожим оком?

— Чудій, сам не знаєш? — докірливо зупиняє друга Микита.

— Зрозуміло, товаришу сержант шахтної служби!

— Що зрозуміло? — запитує зв'язковий.

— На випадок виявлення нас передчасно ворожим оком — живими не здаватися, загинути з честю і славою!

— Виконуйте! — наказує зв'язковий, продовжуючи хутко подавати провідникові каміння, яким той закладає вихід. Швидко перед Паньком і Микитою виростає стіна каміння.

На місці стіни з каміння виникає міська кімната, міщанська обстановка: серветочки, аплікації на стіні, вироби з черепашок на комоді, фотографії родичів. Ліжко, заставлене ширмою. Диван у кутку. Портрет Гітлера.

Ніч. Літня жінка, тип учительки, шие на ручній машині, хлопчик років чотирнадцяти поряється біля акваріума.

Входить зв'язковий — в тому ж робітничому костюмі, з вузликом у руці.

— Можна зайти? — запитує зв'язковий.— Мені сказали, що ви зможете мені зробити невеличкий ремонт костюма...

Хлопчик насторожився.

Мати спокійно підводить голову од машини:

— Нового я не шию, а ремонт подужаю.

Хлопчик ще дужче насторожився.

— Одне слово, не індошив, а американка?

— Сідайте,— зовсім просто каже жінка,— викладайте свою потребу.

Зв'язковий сідає, дістає з бокової кишені скельце монокля, вставляє до лівого ока.

— Хлопець не завадить, мадам?

— Ні,— коротко каже жінка,— це моя права рука.

— Справа ось у чому, товариші. Потрібний документ для майора СС...

— Обершарфюрер військ СС,— виправляє хлопчик.

— Правильно,— погоджується гість,— прізвище — Пешке, ім'я — яке завгодно, місце служби — Гамбург, так би мовити, все як годиться...

— Фото маєте? — діловито запитує хлопець.

— Я зодягну форму, ви мене клацнете...

— Зрозуміло... Ордени маєте? Залізний хрест не завадить,— каже хлопець.— Знаки поранень? Проте не треба...

— Не треба, Вітенько,— каже мати,— це ж есесівець! У них поранень немає. Можна йому начепити «позначку вірності», вистачить.

— Добре, мамо. Давайте, товаришу, ваш костюм...

Зв'язковий розв'язує вузлик, виймає повний комплект костюма есесівського офіцера, одягає мундир наопашки поверх гімнастерки.

Хлопець причепливо його оглядає.

— Не новий. Треба було Марії Іванівні краще пошукати, адже цей кутасик у них, здається, вже не тут? Ну, залізний хрест на місці. А це що? Зовсім не майорська свастика!

— Давай, хуленько перешию,— каже мати.

Зв'язковий передає мундир жінці, яка швидко починає коло нього працювати. Хлопець готує фотоапарат.

— Ви знаєте, які там печатки та відмітки потрібні? — запитує зв'язковий.

— Щонайменше — дивне запитання, — ображено каже хлопець, — адже від точності нашої роботи залежить людське життя!

— Даруйте, — поспішає пробачитися зв'язковий, — не хотів вас образити... Просто незвична така обстановка...

— Мій Вітя, — з гордістю каже мати, — дуже талановитий художник. Для нього перемалювати і потім вирізати яку завгодно печатку — не складає труднощів... Мріє він про художню академію, хоче в майбутньому працювати коло великих картин...

— Коло фото він теж не новак, — зауважує зв'язковий, — хоч фото для посвідчень і не таке вже велике місцецтво!

— Я не тільки для посвідчень! — не витримує хлопець і зараз же примушує себе зупинитися.

— Можна, Вітенько, — каже мати, — це людина своя. Ми з сином вирішили висунути перед райкомом партії, так би мовити, зустрічний план. Поверх наших прямих обов'язків — документи, паспорти, відмітки, печатки й інше — ми робимо для райкому спеціальні фото. Фіксуємо всі гітлерівські злочини. Для майбутніх трибуналів, звичайно. Тіла розстріляних, повішених, фізіономії катів, картини руйнувань, — вам пояснювати не треба, самі знаєте...

— Які ви герої! — виривається в зв'язкового.

Стукіт у двері.

— Хто це так пізно? — турбується мати. — Це до нас, Вітенько... Влаштуй товариша на дивані за ширмою, поки я відчиню двері...

Зв'язковий лягає на диван, хлопець заставляє його ширмою.

Пропускаючи поперед себе літнього мужчину, повертається хлопчикова мати.

Мужчина зняковільий, мене в руках шапку і не знає, з чого почати.

— Неоніла Семенівна, — каже він тихо, — я б сам нізащо не наважився йти до вас... Добрі люди порадили... Кажуть, піди до Неоніли Семенівни, вона була за народного засідателя, знає всі наші закони!.. Розсудіть ви мене...

— Зверніться, пане, до управи, там відомі закони...

— Я не поважаю німецьких законів, я корюся радянським, — переконано каже мужчина, — у мене конфлікт із хазяїном квартири, Неоніла Семенівна!

— Не можу,— відповідає жінка,— я не маю права судити...

— Як не маєте права? — ображається той, що прийшов.— Ми вас вибирали в народні засідателі, значить, маєте повне право! Ви у нас тепер перша й остання інстанція! Як присудите, так і виконаємо... Дозвольте прийти з відповідачем до вас... Він сказав, що нікого іншого не послухає...

— Гаразд, приходьте в суботу,— стомлено маше рукою жінка,— не можу я відмовляти... Мій вирок не обов'язковий для виконання...

— Не обов'язковий...— вигукує той, що прийшов.— Нехай спробує хто не підкоритися! За цим народ слідкує, Неоніла Семенівна... До побачення поки що...

Мужчина виходить навшпиньках, тримаючи в руці шапку. Зв'язковий з'являється з-за ширми.

— Я не знаходжу слів,— каже він, дивлячись любовно на господарку й хлопчика.

— Ось так і живемо,— ніяково відповідає Неоніла Семенівна,— не хочуть радянські люди відмовлятися від своїх законів...

— Мій апарат готовий,— каже хлопець.— Експозиція буде велика, попрошу не рухатися...

— Одягайте мундир,— відгукується мати,— ось дзеркало, набувайте потрібного вигляду. Я на хвилинку виїду, постережу...

Жінка виходить, зв'язковий зодягає есесівський мундир, натягає картуз, ліпить собі гітлерівські вуса, робить декілька ліній гримувальним олівцем, вставляє в око монокль. Виструнчується, випинає груди й щоки.

Хлопець лаштує фотоапарат.

— Очі ось сюди... Ще більш ідіотське обличчя... Стисніть губи... Зневажайте всіх. Знімаю!

Завмерле обличчя обершарфюрера військ СС з моноклем в лівому оці.

І ось — те ж обличчя есесівця в картузі перед ворітьми будинку гестапо. Вечір. Офіцер стоїть, широко розставивши ноги, лясає себе стеком по халявах і горлає:

— Негідники! Мерзотники! Відчинити ворота!!

Позад нього — неймовірний автобус, розмальований всіма кольорами веселки: чорні фестони, хрести, свастика, срібні ангелочки, гірлянди квітів, напис в овалі з п'яльмових віт: «Peshke u. Neffe. Namburg».

Ворота помалу відчиняються, офіцер входить до двору і починає там порядкувати:

— Який йолоп поставив отут машину?! Де шофер?! Прийми її геть! Заїзди, Густаве! Дивись на мою руку, глухман проклятий! До стіни тисни, впритул, одоробало! Хіба тобі катафалк водити? У череду тебе, до корів! Тихше, задушиш! Скотино, ти дряпаєш кузов!

У вікні другого поверху з'являється фігура начальника гестапо, він притримує рукою пенсне, нахиляється вниз.

— Алло, старий! Чого галасуєш?

Прийжджий офіцер підводить голову, недбало віддає честь:

— Хайль Гітлер!

І знову горлає на свого шофера:

— Свиня собача! Ти мені зіпсуєш катафалк! Ще ближче! Щоб кузов став під вікном пана начальника, кретин! Так. Стоп! Доволі. Розпрягай коняку й піди випий кухоль пива.

Заглядає до середини автобуса.

— Що?! Чому оцей ящик лежить на боці? Постав як належить! Мертвий генерал германської армії повинен лежати, як належить за уставом! Обережно! Так. Замкни берлина й марш. За три години наказую з'явитися. Кроком руш!

Шофер бігцем зникає за воротами. Офіцер причепливо оглядає автобус-катафалк. Машина стоїть під самою стіною — попід вікном начальника кабінету.

— Ні, ти поглянь, старий,— звертається він до начальника гестапо,— адже це не катафалк, а цирк собачий! Дядько примушує мене їздити в цьому ганебному балагані! Я змушений був залишити свій чудовий опель! Тепер ходи пішки по місту, як тубілець...

— Дати мою машину, пане небоже? — співчутливо запитує начальник з вікна.

— Ні, вдруге він мене не заманить! Фірма фірмою, але честь мундира понад усе. Коли б не доктор Геббельс...

— Гей,— гукає з вікна начальник.— Де Герман? Германе, повези пана обершарфюрера по справах. Як ся має пан Пешке?

— Щоб він здох, проклятий пацюк!

— Ні, що ви, дуже милий і оригінал!..

Прийжджий горлає вже на чужого шофера:

— Авторемонтний знаєш, концтабір знаєш? Вези!

— Привіт панові Гензелю,— каже начальник,— сподіваюсь, що пан Пешке-дядько передав вам відповідні інструкції? Гензель — хлопець скнаруватий...

— Дуже вдячний вам, друже,— прихильно цідить приїжджий офіцер, поправляючи монокль в оці,— покінчивши свої справи, матиму приємність потиснути вашу германську руку, яка тримає в належному страхові тубільців. Хайль Гітлер!

Офіцер сідає до машини начальника гестапо, в'їздить із двору. Самітний катафалк під стіною.

Голосно сигналячи, машина начальника гестапо в'їздить до воріт концтабору. За нею цугом — п'ять критих брезентом німецьких вантажних машин. У дворі машини повертаються, лаштуються одна за одною, гасять фари. Вечір. На стовпах горять електричні лампочки. З кулеметної башти виглядає вартовий.

Есесівський офіцер, поправляючи в оці монокль, вилазить з машини, йде до приміщення коменданта табору, стеком відсуває вартового і поштовхом ноги прочиняє двері.

— Де тут комендант?

Начальник караулу схоплюється, побачивши офіцера, віддає йому честь і мовчки показує на двері.

Офіцер, шарпнувши двері, рішуче входить до коменданта і завмирає на порозі: комендант стоїть посеред кімнати, наставивши в бік дверей револьвер.

— Хайль Гітлер! — не гублячись, каже гість.

— Одну секунду,— заявляє комендант, не опускаючи револьвер,— або ви мені негайно покажете ваше посвідчення, або я стріляю вам у перенісся.

Комендант — дебелий гевал з голеною головою, капловухий, свинячий оці, волосаті руки. Такий не загається виконати погрозу!

Небіж Пешке стягає рукавичку, кидає її на стілець разом із стеком, недбало і мовчки витягає з бічної кишені книжку-посвідчення і простягає комендантові. Тримаючи однією рукою револьвер, той бере документ й мовчки вивчає його.

— Мало! — мимрить комендант.— Це не посвідчує вашу особу!

Той, що прийшов, помалу видобуває з кишені золотий портсигар, відкриває його, спостерігаючи комендан-

та, бере цигарку, запалює її, клацає портсигаром і потім рішучим рухом простягає комендантові.

Комендант бере портсигар, зважує на руці, спокійно ховає револьвер до кобури.

— Сідайте, пане Пешке-молодший,— пропонує він.

— Сподіваюся, люди до від'їзду готові, пане Гензель? — запитує офіцер, натягаючи рукавичку.

— Та ви сідайте,— умовляє комендант.

— Не люблю дитячих жартів,— сердито відповідає небіж Пешке,— накажіть вантажити людей, машини у дворі!..

— Але, мій земляче, я вас так швидко не можу відпустити,— заявляє комендант,— я маю для вас приємний сюрприз. Я хочу, щоб у моєму рідному Гамбурзі знали, що рубака Гензель ще здатний дивувати світ!

Він тягне з-під столу пляшки й становить на стіл.

— Шкода, що старий Пешке не зайшов до земляка! Адже його фірма ховала моїх родичів... Прекрасно пам'ятаю старого тхора... Вас, пане небіж, тоді на нашому горизонті ще не було, ви уяви не маєте, як уміють розважатися справжні гамбуржці!

— Я поспішаю,— не погоджується небіж Пешке.

— Як я можу вас пустити?! — кричить комендант.— З мене в Гамбурзі глузуватимуть! Ніч присвятимо зустрічі друзів, вранці поїдеш зі своїми мертвими генералами. Прозит!

Комендант встиг вже налити коньяку в чарки і одну простягає гостеві. Видко, що й перед цим він куштував.

Гість змушений цокнутись й випити.

— Прозит! — відгукується він.

Ставлячи лівою рукою чарку на стіл, небіж Пешке раптом дужим і коротким помахом правого кулака б'є коменданта в підборіддя. Той непритомніє, схиляється в кріслі. Приїжджий хутко обеззброює коменданта, забирає револьвер, документи, подарований портсигар. Перетягає непритомного коменданта на диван, сідає поруч нього й присуває до себе столик із пляшками й чарками. Голосно гукає:

— Гей, черговий!

З'являється із сусідньої кімнати фельдфебель.

Удавано п'яним голосом, обіймаючи коменданта й притискаючи його голову до грудей, приїжджий офіцер наказує:

— Повантажити сотню пенсіонерів до моїх машин.

Із шоферами посадити по одному автоматнику. За десять хвилин про виконання доповісти. Ми з комендантом перевіримо!

— З якого накажете барака, пане обершарфюрер? — запитує фельдфебель.— У нас по бараках відокремлені ті, що мають бути знищені!

— Виклич усіх, які бажають їхати зі мною!

— Дозвольте доповісти, пане офіцер СС, бажаючих їхати на той світ не знайдеться!

— Марш, виконуй наказ!

Фельдфебель хутко виходить. Комендант починає приходити до пам'яті. Він придивляється до сусіда на дивані:

— Ти вда-рив м-мене? — каже, занукаючись, комендант.

— Пий,— наказує йому гість, подаючи величезну склянку коньяку.

— Не бажую! Я не зношу насилля! Я тобі зараз покажу!..— мацає комендант по кишенях, шукаючи зброї, і раптом бачить свій револьвер у руці гостя.

— Но-но, не жартуй з гарматою,— каже він, відпихаючи зброю долонями,— у мене дуже легенький спуск, прийми палець із гашетки!.. Ну, гаразд, я вип'ю, камінь тобі в печінки!

Комендант п'є коньяк до дна й дивиться на гостя очманілими очима...

— Яка гидота! Що ти сюди напхав?

Комендантова голова опускається на груди.

Входить фельдфебель із розгубленим виглядом:

— Військовополонених повантажено, пане обершарфюрер!

— Ну от, а ти не вірив! Принеси комендантові води та вкладай його спати...

Офіцер виходить, наспівуючи голосний німецький марш.

Над концтабором нависли хмари. Гуркоче грім, блимають блискавки.

У дворі стоять машини. Шофер гестапівської машини запобігливо відчиняє дверцята.

Офіцер запалює цигарку, дивиться на годинник, прислухається. Підкликає до себе автоматника з першої машини:

— Лізь до цієї легкової, поїдеш у гестапо, сядеш до мого шофера в автобус і наздоганяйте нас! Зрозуміло?

— Слухаю, пане офіцер!

Солдат сідає до легкової, офіцер — до шофера в кабінку на першу вантажну. Гирилиця машин виїздить з двору табору.

Починає бити злива. Гуркіт грому.

— Натискай, хлопче, — каже офіцер шоферові, — природа на нашому боці!..

— Есть, Артеме Івановичу, — відповідає шофер у німецькій шинелі.

— Це ти, Микито?

— Я.

— Коли це ти встиг? З табірників та до керма!..

— Чи ж довго, вміючи, адже шофери всі наші!..

— Зброї багато?

— Не дуже. Вся сподіванка на те, що ви привезли в машинах, та ще на автомати охорони!..

— Сіли всі? Панько, Грицько, Кривий Яшка?

— Яшки в таборі немає!..

— Як немає?

— Втік із двома хлопцями, кажуть, братимуть напрямом до Д.

Пауза. Шофер усе збільшує й збільшує швидкість.

— Тихше. Переїздимо міст. Шкода, нема часу мінувати!..

— Передбачено. Хлопці тільки й чекають, щоб ми проїхали.

Позаду гуркоче глухий вибух.

— Перший! — голосно рахує Микита.

Знову лунає вибух та блискає полум'я.

— Другий! Це на верфі, — припускає Микита.

Чути далеку стрілянину й вибухи гранат.

— Це вже починається бій, — кидає Микита, — дай боже, в добрий час!..

— Знаєш, друже, — каже офіцер сумно, — адже це чудо — стільки людей врятували! Я завжди боюся, коли так щастить, за це доводиться коли-небудь розраховуватись!..

Він виймає скельце з ока і жбурляє його в темряву.

Мащини йдуть. Злива й гроза.

21. НАРОДЖЕННЯ ЗАГОНУ

Нічний весняний степ. Порожній грейдер. Перехрестя.

Ледве помітний світанок.

Силуети п'яти машин, які віддаляються ліворуч боковою дорогою. Сотня людей юрбється на грейдері.

Зв'язковий стоїть на невеличкому підвищенні. На ньому плащ-палатка, ранковий вітер надимає її, пілотка радянського воїна.

— Товариші,— каже він,— вітаю з волею! Від імені матері Вітчизни оголошую вас знову в лавах активних бійців проти загарбників! Ура, товариші!

— Ура! Ура! Ура! — дружно вигукують звільнені.

— Машини підуть на сотню кілометрів ліворуч і там згорять. Товариші шофери приєднаються до нас пізніше. Чужих тут немає?

— Ні! Ні!

— Хто не має ніякої зброї, піднесіть руки!

Чимало людей підносять руки.

— Все-таки — половина озброєних! Я думав, буде гірше... Нічого, здобудемо за рахунок ворога. Попереджаю, товариші,— ми йдемо не на легкий хліб. Може, доведеться комусь загинути від кулі гітлерівця. Кому, може, доведеться в катівні кінчати молоде життя. Попереджаю. Поспитайте свої душі, зважте. Зараз кволим людям ще дозволяється відступити і піти геть за власним бажанням! Через п'ять хвилин буде пізно. Ну?

— Що ви, товаришу начальник!..

— Ми на світ народилися!..

— Ведіть нас у бій!..— лунають збуджені голоси.

— Добре,— каже зв'язковий,— вважаємо питання за вичерпане. Призначаю командира й комісара загону. Ось вони перед вами. Командир партизанського загону — товариш Панько!..

Панько з німецьким автоматом на грудях мовчки стає на підвищення, на місце зв'язкового.

— Всі бачите? — голос Панька.— Людина військова, люблю дисципліну, ненавиджу боягузів. Член партії.

Панько сходить, його місце займає Микита, теж із німецьким автоматом, з гранатами.

— Це — комісар загону, товариш Микита,— рекомендує зв'язковий,— член партії, шахтар.

— В основному,— додає Микита,— дотримуюсь смаків командира, боягузів розстрілюю, не відходячи від каси!..

В юрбі прокочується сміх.

— Ставай,— лунає різкий голос Панька.— Лаш-

туйсь! Хутенко, хутенко! На перший-другий роз-
рахуйсь!

Загін хутко й чітко виконує наказ. Світає дужче.

— Струнко! — командує Панько. Командир і комі-
сар обходять лави, приглядаються до кожної людини.

Обіч стоїть зв'язковий з невідомою людиною.

— Прізвище? — запитує зв'язковий.

— Петро Гриценко.

— Як звуть вашу дружину?

— Мокрина Терентіївна.

— Дуже добре. Ви знаєте, де ми зараз перебуваємо?

— Знаю.

— Сховано поведете нас до вашого села. Днювання
накреслюйте поближче до села. Потрібний відпочинок.
Потім обирайте у вашій околиці лісок. Уточнимо по
карті, коли станемо на відпочинок...

— Єсть! — весело відгукується літній Гриценко.

— Товаришу представник партії, — доповідає Пань-
ко, — загін до руху готовий!

— В добрий час, товариші! — голосно каже зв'язко-
вий, скидаючи пілотку.

Загін обнажив голови.

В суворій тиші вранішнього степу виникають перші
звуки гімну.

Натхненні обличчя, змучені неволею.

Загін співає «Інтернаціонал».

22. СТРАХ

Майстер поліції південного міста Н. на прийомі у важ-
ливої гестапівської персони.

— Бідний юнак! — каже важлива персона. — Есесів-
ські війська втратили бойового товариша. Проклятий
катафалк був нафарширований вибухівкою, і половина
будинку розвалилася одразу...

— Насмілюсь доповісти, — тихим голосом пояснює
майстер поліції, — небіжчик обершарфюрер...

— Що обершарфюрер? — раптом вигукує важлива
персона. — А ви куди дивилися, пекло б вас ковтнуло!!
До трибуналу! Хіба це не обов'язок поліції — підтриму-
вати лад у вашій провінції?! Подивіться в дзеркало,
на кого ви самі схожі? Коли б я не знав, що ви полі-
цай, я просто стріляв би вас, як партизана!..

Майстер поліції виглядає насправді жалюгідно. Куди

подівся його рішучий вигляд. Мундир замурзано в сажу, волосся скуйовджене й обсмалене, рукав відірвано, штанина пожмакана...

— Пане генерал,— каже він кволим голосом,— я служу моему фюреру! Цілу ніч відбивав атаки на гестапівську тюрму, гасив пожежі на висадженій верфі, рятував літаки на аеродромі, допомагав придушувати повстання в концтаборі...

— І все марно! — глузує генерал СС.

— Штати поліції не дозволили мені зробити більше, пане генерал!

— Скільки втекло на машинах?

— Сто одиниць, екселенц!

— Що відомо про їхню долю?

— Машини знайдено в спаленому вигляді, люди позникали!..

— Розвіялись по степах! — вигукує генерал.— Переловити всіх по одному! Я розстрілюватиму кожного, кожного, кожного!..

Порив вітру. Двері відчиняються, з гуркотом і брякотом скла розчиняється вікно ліворуч від письмового столу.

Летять папери.

Генерал хутко пірнає під стіл.

Майстер поліції притискається до стіни, затуляючись порт'єрою...

23. ПЕРЕД СТРИБКОМ

Весняний ліс південного типу — дуби, клени, ліщина, берестки, зрідка сосна та берези. Табір загону. Землянки замасковано на схилі яру. Видко прозорий димок від вогнища.

Ланцюжком іде група бійців. Намагаються ступати в слід передньому.

— Тихо! — командує старший.— Щоб вас і миша не почула! Раптовість і несподіванка вирішують бій!

Бійці йдуть.

На галявині — зв'язковий, Микита, Панько.

— Правильно, товариші,— каже зв'язковий,— доведіть їх до десятого поту, але зробіть боездатну частину. Ліс цей не дуже вдалий для дислокування загону, але поки що потерпите. Обком партії сам вирішить, куди вас націлити...

— А ви хіба не повернетесь? — турбується Панько.
— Звідки я знаю, куди мені вже виписано наряд, друзі?

— От би разом з'єднання гуртували... — сумує Микита, подивляючись на зв'язкового відданими очима.

— Організуєте, — переконує їх зв'язковий. — Коли обком накаже, — обов'язко згуртуєте з'єднання!

— Тут тільки гукни, — каже Панько, — навколо таке робиться, не заздрю окупантам! Тільки сигнал подай! З'єднання буде величезне!..

— З обкомом треба швидше зв'язатися, — мріє Микита.

— Я сьогодні розлучаюся з вами. Пізніше прибуде вказівка, що робити, де вам дислокуватися й інше. Поки що за ці дні вчіть людей, підготовуйте, надавайте їм бойового вигляду. Гриценко налагодить постачання. Дайте завдання по селах — народ вам зброї нанесе, боеприпасів. До вказівок обкому не виявляйте себе... Жодних диверсій! Що дізналися про зрадника Яшку?

— Один боєць ще в таборі чув, як вони домовлялися рушати до Д.

— Добре, перевірю. Без рекомендації підпілля нікого, звичайно, не приймайте... Мокрина Терентіївна готова?..

— Вона з підводою край лісу...

— Ну, прощайте, друзі! Побачимось — зрадіємо, не побачимось — згадаємо одне одного добрим словом...

Зв'язковий цілується з Паньком та Микитою, йде. Він зодягнений у селянську ветху одєжину, піджак у вигляді спецівки, ватянка, штани, чоботи.

24. НА ЗВ'ЯЗОК

Ось їде неосяжним степом селянська підвода, запряжена поганенькою конячкою в дишель.

На підводі сидять, звисивши ноги, зв'язковий і Мокрина Терентіївна.

— Розкіш яка, — каже зв'язковий, — здається б, ціле життя їхав, їхав... Повітря, як найкращі пахощі, небо — просто дивився б у нього й не заплющував очей... І жайворонок як заведе — ну, сльози з очей котяться, як горох... Вам не смішно, Мокрино Терентіївно, що я такий вразливий?

— Ні, не смішно,— відповідає жінка.— Мені здається, що у вас дуже міцно повинна бути замкнена на замок душа. На таку справу ходити — треба забути про дружину й дітей, про батька-матір. Де вони, що поробляють, чи живі? Яке кому діло... От ви й помічаєте природу, повітря, небо, жайворонка... А у самого на серці що?..

— Так, Мокрино Терентіївно, зустрінемося після перемоги, які підуть розмови!..

— Хто живий залишиться після такої боротьби...

— Справа наша залишиться, Мокрино Терентіївно,— от ми й житимемо в ній, розмовлятимемо із сучасниками! Жінка замислюється.

— Все це так. Та мене непокоїть одна думка: чи правильно ми зробили, що багато посіяли цього року? Народ хотів обмежитися картоплею, трошки зернових, а я наполягала, щоб сіяти по-справжньому! Посіяли на совість...

— Правильно посіяли!

— Дивлюся ось навколо — стоїть пшениця годяща,— значить теж так думали, як ми... Чекають Червону Армію, зустрічатимуть хлібом, коли німці не вивезуть!

— А ви ховайте зерно! Закопуйте в землю. Тоді не вивезуть. Цього року дочекаємося своїх, Мокрино Терентіївно!

— Яка радість буде!

Декілька картинок степу з'являються одна по одній, даючи відчуття довгої дороги, нешвидкого руху, чекання небезпеки.

Низько пливе грозова хмара, блискають блискавиці.

Починається дощ.

— Природа теж на нашому боці,— каже, закутуючись, Мокрина Терентіївна,— схвалює наші дії!..

— Погода для сівби годяща,— зауважує зв'язковий, викручуючи свою спецівку, мокру до останньої нитки.

Ось підвода дає дорогу машинам із солдатами, які мчать назустріч. Зв'язковий непорушно лежить на підводі, не подаючи ознак життя.

Ось — новий пейзаж: підвода переїздить залізницю. Проходить товарний поїзд, вантажений гарматами, машинами,— німецькі солдати виглядають з дверей.

Ось підвода наздоганяє групу людей. Люди з клунками, босі, поволі йдуть дорогою. Мужчини з бородами, жінки обшарпані, вимучені.

— Доброго здоров'я,— вітає їх Мокрина Терентіївна.

— Здрастуйте й ви,— відповідає жінка.

— Чи далеко простуєте?

— Та, певно, туди ж, куди й ви! Позабирали окупант наших дітей, ідемо клопотатися до області...

— Гей, люди, це ви дурницю зробили, що віддали дітей! — докоряє зустрічним Мокрина Терентіївна.— Дітей треба ховати, відсилати до лісів!..

— А ви, тітко, чого до області? Торговельна справа, чи як?

— Ось, на возі, лежить моя торгівля! Чоловіка везу до лікарів. Ударив ландвірт людину, а він тепер як неживий: ні рукою, ні ногою не рухає, язик неслухняний, як у немовляти! Горе, та й годі!

Люди підходять до підводи й мовчки співчутливо дивляться на лежачу людину.

— Но! Но! — поганяє конячину Мокрина Терентіївна.— Ось вилікую чоловіка та й підемо з ним просто в партизани! Годі терпіти!..

Пил заволікає підводу.

Ось вечірне сонце стелить довгі тіні. Підвода наближається до порону. За річкою — степове село.

— Стій! — командує поліцай, що сидить над річкою з вудками в руках. Передає снасть дружкові, який вудить поруч, і виходить на дорогу.

— Які люди, документи є? Партизани чи інші які порушники?

— Пане поліцай, не смійтеся з мого горя! Краще б він одразу вмер од контузії, чим отак мучитися!..

Поліцай підходить до підводи, мовчки починає стромляти руку в сіно, не звертаючи уваги на лежачу людину.

— До області? — запитує поліцай, не знаходячи нічого.

— До області, пане начальнику, до лікарів, ось документ від старости, печатка німецького ландвірта...

— Лікарі безплатно не лікують,— зауважує поліцай,— це тобі не Радянська влада!.. Коли ти бидло, то мри собі спокійно без лікарів,— новий порядок дуже суворий... Чим платитимеш медицині?

— Самогоном, пане поліцай! У мене свекор такий майстер, що виходить чистий спирт, от не гріх, що й заможусь!..

Поліцай мовчки бере пляшку з корзини, витягає

пробку, нюхає й задоволено крекче. Потім ховає пляшку до кишені.

— Лікарі тепер беруть дешевше,— каже поліцай і б'є кулаком коняку.

Підвода виїздить на порон.

— В цьому селі можна ночувати,— каже тихо зв'язковий.

Дуже красива вечірня ріка, мальовниче село, що притулилося біля річки, запашне повітря, яке віє над рідною землею.

Зв'язковий непорушно лежить у хаті на почесному місці, а навколо нього не переводяться люди: заходять, виходять. Мокрина Терентіївна допомагає господарці: качає рублем та качалкою білизну. Горить невеличка лампа.

— А ми їдемо й їдемо,— каже Мокрина Терентіївна, працюючи рублем,— а вся земля немов помолоділа, весела... Відчуває, що вже швидко...

— Еге, відчуває,— каже старий, звертаючись до зв'язкового,— ось і я вам розповім, чоловіче добрий, що ото за чудасія трапилася на нашій річці. Туди, ближче до Дніпра, вона широка, а дна ще ніхто не діставав. Притисли одного разу наших хлопців окупанти до річки. Одне слово, капут і все. Відбиватися нічим, перевозитися ні в чому. Поранені на руках. Гармати, кулемети. Може, й танки були, люди різно кажуть. Поглянув їхній командир на річку та й каже: «Ех, ти, безкорисна вода! Виходить нам через тебе передчасна смерть!» А сонце пече, степова спека б'є в голову. І бачать тоді хлопці дивну річ: раптом замерзла річка від берега до берега, як узимку. Сотворила своїм людям непорушний міст. Кинулись партизани перевозитися, поранених перенесли, гармати — все, що було. Тільки підійшли есеси до річки: «Вас, варум, що таке?» — А крижаний міст миттю й розтав. Клекоче вода, човнів немає, стоять карателі, як дурні...

У зв'язкового очі блищать, він навіть робить спробу кивнути оповідачеві головою.

— Лежи, лежи, чоловіче,— продовжує дід,— хто там тебе знає, від кого тебе контужено... Може, й ти на тій переправі був!

Дід лукаво підморгує й веде далі:

— Приїхав один наш мешканець здалеку, від самого моря. Розповідає, жах, що відбувається! Значить, ото під'їхало сто партизанських машин до фашистського та-

бору за дротом: «Вантаж, сякі-такі, усіх полонених*на машину!» Що їм діяти, з партизанами жарти погані, висадять усе, й до побачення. Повантажили, безперечно. Машини як гунули по степах, земля гуде, німці розбігаються, поліцаї самі лізуть у зашморґ! Сталін шле сто літаків з неба назустріч. А вони куди? В напрямку до фронту. Будуть гітлерівцям іззаду п'яти припикати, щоб хутчій бігали! Чули, чоловіче, отакий життєвий факт? Зв'язковий посміхається до діда, а дехто з присутніх додає й свого слівця:

— Ви гадаєте, що у нас на селі немає ніякого руху? Справа, безумовно, вся засекречена, та хіба потаїшся, коли геть усі допомагають?

У кутку біля столика з невеличкою лампою сидить худа та бліда людина середнього віку. Вона уважно лагодить сільські годинники, купую складені перед нею. Працює, не звертаючи уваги на навколишню метушню. Раптом годинникар відкладає лупу й каже голосно:

— Правильно ви міркуєте, друзі, що нова влада дуже сильна й тривка. У нас в Д. всі її підтримують...

Із сіней до хати заглядає поліцай,— дослухається, входить.

— Ось і пан поліцай нехай потвердить,— підхоплює маскувальну розмову дід,— життєві факти, безумовно, працюють на німців! Про це я й кажу!..

Поліцай мовчки обдивляється присутніх і виходить, посваривши всім кулаком.

Дід прислухається до кроків поліцая, підморгує зв'язковому й весело каже:

— Товаришу годинникар, ви нам годинники не справляйте, ми й так знаємо, о котрій годині проб'є фашистам дванадцята!..

Всі сміються.

Голова зв'язкового на подушці. Йому дуже важко витримувати свою роль— безмовного та непорушного слухача.

Він, нарешті, говорить,— і це знову вони вдвох з Мокриною Терентіївною їдуть підводою.

— Починаючи від того он ліска,— каже зв'язковий,— наші шляхи з вами, дорога Мокрино Терентіївно, розходяться. Уже видко й Д. Не забудьте заплести коняці до гриви дві чорних стрічки. По них вас розшукають, ви рушите додому й заспокоїте хлопців... Зрозуміли, Мокрино Терентіївно?

— Зрозуміла, дорога ви наша секретна людина, зрозуміла й розлучаюся з вами з великим сумом... Нехай вам путь буде легка та ясна!

25. ПО ЯВКАХ

Зв'язковий у великому обласному місті Д.

Дніпро велично котить могутні хвилі, річкою снують катери, буксири, стоять коло берега баржі.

До будки сторожа біля пристані підходить зв'язковий. У нього легка мисливська хода, на ногах шкарбани, скидається на збіднілого робітника, та й одяга така.

— Драстуйте, діду,— каже зв'язковий,— чи не розживуся я у вас на човна?

— Я — сторож, а не перевізник!

— На Дніпрі кожна людина має човна...

— Вам надовго?

— Поїду на той берег шукати ліків...

Старий сторож, переконавшись, що перед ним гідна довіри людина, потихеньку каже:

— Катерок «Надія», старший матрос Володя. Сідай і пливи. Скажеш — від Окуня...

Зв'язковий, розуміючи, що розпитувати більше не годиться, бо старий однаково нічого не знає й не скаже,— йде на пристань. До обласного керівництва не дуже легко наблизитись!

Катер «Надія» готується відчалювати. Зв'язковий трапом переходить на судно.

— Марку на перевіз! — гукає йому матрос, що стоїть на контролі.

— Ви — Володя? — запитує зв'язковий, порпаючися в кишені й витягаючи гроші.

— Так, а що?

— Я — від Окуня...

— Сідайте осторонь, підйду...

Катер відчалює від берега. Зв'язковий стоїть, прихилившись до рятувального кола. Декілька разів пробігає Володя, але щоразу йому заважають. Нарешті матрос квапливо каже:

— Зійдеш зараз. Четверта Нова. Аптека. Запитаєш ліки від головного болю. Дадуть відповідь — нема. Тоді скажеш, що лікар Петров рекомендує ромашку...

Матрос побіг по своїх справах, зв'язковий повторює нишком роль:

— Четверта Нова, аптека. Біль голови. Лікар Петров. Ромашка...

Катер проходить поміж двох барж, наближається до пристані на протилежному березі. Хвилі підкидають його, вітер дме, обсипає бризками.

Дніпро бушує.

Зв'язковий просувається до трапа, виходить на пристань.

Ось і табличка на будинкові: «4-а Нова». Ось і вікно аптеки. Маленьке приміщення. Провізор — жінка. Одвідувачі.

Зв'язковий стоїть біля прилавка.

— Коли лікар Петров рекомендує ромашку, ми вам її охоче випишемо. Посидьте, будь ласка...

Відвідувачі виходять, провізор дає зв'язковому пакетик з ромашкою й півголосом каже:

— Край вулиці праворуч сад. Сміливо заходьте й оселяйтеся в курені. Ні до кого не говоріть, ні на що не звертайте уваги, чекайте, доки до вас звернуться...

— Зрозуміло. Спасибі. Бувайте здорові.

26. ЯШЧИНІ СЛІДИ

Зв'язковий виходить із аптеки.

Прокатний цех металургійного заводу в місті Д. Загальна картина спустошення.

Під дахом рухається кран, несучи безформні шматки металу, понівечені станки.

Директор заводу — німецький інженер, у напіввійськовому костюмі, та представник фірми, що одержав завод у власність, — в цивільному костюмі, крагах, мисливській куртці, із сигарою; третій — начальник поліції; обходять цех.

— Картина мені цілковито ясна, — каже представник фірми, — чудесний, сучасного оснащення завод перебуває в стані повного паралічу... Не заперечуйте, пане директоре, треба дивитися правді у вічі! Завод не тільки не спроможний виконати замовлення німецької армії на панцир, але й біжучий ремонт німецької військової техніки провадить кустарно... Важко повірити, що оці дикуни, які лінькуватو вимахують молотками, нещодавно керували чудесними механізмами, які поховані зараз в оцих цехах-могилах!..

— Саботаж,— наважується додати директор заводу,— я не уявляв собі, пане шеф, що майстри можуть так безсоромно забувати свою майстерність! Адже не можна відправити на фронт жодної гайки, не обмацавши та не обдивившись її з усіх боків! І винуватців не знайдеш...

— Треба притягти всіх робітників, які тут працювали...

— Притягнуто.

— Оголосити премії й нагороди, костюми, корови, будинки, нарешті!

— Оголошено, пане шеф...

— Прилюдно повісити підбурювачів до непослуху німецькій дирекції!

— Зроблено. Страчені висіли біля кожного цеху...

— Але, чорти й відьми, чому я повинен думати за вас?! Можна ж, нарешті, купити одного-двох справжніх російських майстрів? Розумієте, купити! Вони самі зуміють ліквідувати саботаж... Вони розуміють душу тубільців!

Начальник поліції встриє до розмови:

— Пан представник фірми має рацію, можна сказати, коли каже про душу... Ми, поліцаї, в першу чергу турбуємося про душу! На заводі є майстер, який прийшов до нас працювати!.. І що ж? Він щохвилини, можна сказати, побуюється за життя... Підійдіть сюди, Іване Гавриловичу!

Підходить майстер — старенький, сивенький чоловічок, чистенький, охайний, окуляри в залізній оправі — такі самі старі, як і він.

— На пенсії вже був,— інформує начальник поліції, поляскавши майстра по плечах,— але, коли дізнався, що германському, можна сказати, райху потрібні його знання,— зараз же з'явився до заводу!

— Молодець, пан майстер,— прихильно мимрить представник фірми,— фірма цінуватиме вашу... як це сказати, лояльність...

— Я виконую свій обов'язок,— тихим голосом відповідає старий.

— Іване Гавриловичу,— начальник поліції одводять набік майстра,— ти не виконуєш, можна сказати, моїх розпоряджень, дорогушечко!

— Яких, пане начальнику?

— Ми домовлялися, що людей, які прийдуть від ме-

не, ти, Іване Гавриловичу, ставитимеш до найбільш, можна сказати, людних місць, щоб вони з успіхом могли виконувати мої, можна сказати, завдання. А ти що робиш? Пхав їх до кутків, де їм миттю одкрутять голови!..

— Кого це я пхав до кутків, пане начальнику?

— Не придурюйся, дорогушо,— цими днями до тебе найнялися троє робітників, які втекли, можна сказати, з концтабору?

— Я до їхніх душ не заглядав, це ваша спеціальність, пане начальнику!.. Не знаю, втекли вони чи ні, але троє робітників найнялося...

— От бачиш! І один з них — мій співробітник, довірена, можна сказати, особа... А ти його ігноруєш і навіть ізолюєш від колективу!..

— Мені ніхто про нього не казав, пане начальнику!

— Промашка! Довіряю його на твою, можна сказати, совість: звать його — Яків, трохи кульгає, прізвища не пам'ятаю, воно в нього липове... Запам'ятаєш?

— Запам'ятаю, пане начальнику,— помалу каже майстер, дивлячись услід начальникові поліції, який наздоганяє німців.

До майстра наближається робітник з інструментом.

— Іване Гавриловичу,— каже робітник,— моя група вся підписалася на воєнну позику. Кому здавати внески?

— Потримай у себе, з'ясує. Чому вчора не був на роботі?

— Можете мені які завгодно давати кари, я під час наших свят не працюю!

— Яке ж свято?

— День Паризької комуни, Іване Гавриловичу!

— Добре. Тільки попереджай іншим разом... Кульгавий до тебе не мажеться?

— Яків?

— Так.

— Заглядає в душу...

— Зрадник. Чекай вказівок...

27. СЕКРЕТАР ОБКОМУ

Ранній ранок у саду.

Курінь, вкритий соломою. Біля куреня вмивається зв'язковий. Стежкою йде людина, озброєна садівницьким ножом, тримаючи в руці зрізані сухі галузки. Це — мужчина середнього зросту й віку, худий та блідий.

Зв'язковому він когось нагадує. Так, так — це той годинникар, якого він уже стрічав на селі...

— Доброго ранку, — каже садівник, — як спалося?

— Добре, — відповідає зв'язковий, утираючись полою піджака.

— Нащо ж піджаком? Там висить рушничок...

— Не знаючи господаря, не наслідуюсь користуватися!

— А я оце раненько встав, узяв інструмента й попрацював.

Зв'язковий повинен сказати фразу, де були б слова «Дніпро», «Волга» та «перспективи». А на відповідь почути: «Донець» і «Алатир».

— Знав я одного садівника, — починає зв'язковий, — жив у Сосновці на Дніпрі. Родом був із Волги, але працював на Україні. З міркувань, так би мовити, перспективи...

— Сосновка не годиться, — не гається з відповіддю незнайомий, — я б віддав перевагу Дінцеві, там природа м'якша... Ви в Алатирі бували?

Зв'язковий, не відповідаючи на запитання, нахилється до садівникового вуха й пошепки вимовляє пароль. Незнайомий відповідає зв'язковому такою ж дією.

— Ху, — полегшено зітхає зв'язковий, — нарешті-но я до вас добився, товаришу Ташков! Годинники на селі всі встигли полагодити?

— Те, що ви знаєте моє прізвище, зовсім не означає, що ви маєте вимовляти його вголос, товаришу Тарасе! Адже я не вимовляю вашого, хоч воно мені теж відоме... І не розумію, про які годинники ви кажете?

— Пробачте, товаришу Федоре, я не повинен був цього робити! Але секретар підпільного обкому партії надто відома особа, щоб...

— Ви зробили другу похибку, назвавши коло моїх обов'язків.

Зв'язковий розгубився, мовчить.

— У місті на базарі, — каже зв'язковий по паузі, — є жінка, яка мене привезла. Їй треба передати, що я на місці...

— Передано. Вона вже поїхала. Що ж торкається вас, то мені доручено подякувати за чітко переведену операцію звільнення людей з концтабору...

— Чи є відомості про Н.?

— На верфі був вибух, на аеродромі згоріло кілька

літаків, гестапівська крамничка від вибуху міни розвалилася, забито начальника...

— А Іван Валер'янович?

— Дружину з катівні вирвав. Але сам загинув...

— Загинув?

— Дав особистому почуттю — радості від зустрічі з дружиною — взяти гору над обережністю...

— А в Донбасі як? Чи чути щось із Р.? Там у мене була історія з генералом...

— Чув. Хлопці ще багато змогли там наробити справ. Поліція не встигла навіть евакуюватися... Р. уже звільнено Червоною Армією...

— Надзвичайно! Я так боявся за декотрих молодих ребят! Зелені, недосвідчені... Обережності мало...

— Чи розраховуєте ви на наш передавач? Мушу попередити, що з деяких важливих причин ми утримуємося зараз від систематичної роботи на передавачі.

— У вас тут кінчаються сліди одного мого Яшки, який зрадив наших працівників в Р., в Н., потім переїхав далі, до вас...

— Це можна буде дізнатися,— каже секретар обкому,— я дам доручення запитати наші групи. Ви вважаєте, що він намагатиметься пролізти до підпілля?

— Коли він тут,— безумовно...

— Які прикмети?

— Зветься Кривий Яшка. Кульгає. Ненатурально світлі очі. Років за сорок...

— Досить. Готуйте чайок, я піду дам розпорядження...

Секретар іде до глибини саду, помалу насвистуючи,— певним чином і на певний мотив. З-за далеких кущів виникає людина, вони вдвох із секретарем ховаються за поворотом стежки.

Зв'язковий обходить курінь, знаходить старий кип'ячий чайник, який висить над вогнем, кипить. У курені на ящику — жерстяні чашки, чай, хліб, молоко в глечуку.

І ось двоє чоловіків п'ють чай. Сонце ласкаво світить на їхні голови. Тиша й спокій. Кує зозуля, подає голос одуд.

— До завтрашнього дня дізнаються,— каже секретар, наливаючи чай і доливаючи його молоком,— у нас зв'язок налагоджено непогано. Гадаю, що Яшка нама-

гатиметься обдурити наших виробничників. Де багато людей, там легко бути непоміченим... Проте там легше промацати кого треба... Погостюєте у нас...

— З охотою,— відкугується зв'язковий, кришачи хліб до тарілки з молоком,— це ж справдешній курорт!

— На іншому такому нашому курорті два тижні тому ми втратили п'ятьох,— каже секретар.

— Я слухаю зозулю й вірю, що вона мені не бреше. Років п'ятнадцять уже наворожила!

— Це в неї люб'язність до гостей! Мені вона більш, як два роки, ще не давала...

Секретар посміхається, і жодного почуття приреченості немає на його обличчі. Немає й бравади. Секретар — оптиміст та життєлюб, він натуральний, спокійний своєю певністю та рішучими рухами.

— Шкода, до річки далеко,— каже секретар, сьорбаючи чай,— а то привіз би я сюди по війні жінку з донькою, нехай лікують хворі нерви... І сам би до них на неділю приїздив... Моя жінка дві речі полюбляє: варити варення й вудити рибку... Іноді просто до драм доходило. Кажу: «Нашо тобі стільки варення?» А вона: «Це моя пристрасть, щоб кожному було всмак!..» Вона тепер на евакуації — все сюди просилася, та ЦК не дозволив...

— А я ось, товаришу Федоре,— вимовляє зв'язковий,— навіть і подумати про своїх боюсь... Батько в мене, мати, брати, сестри. Ну, брати на фронті. За них не страшно. Серце дуже переживає за решту,— вони поки що на окупованій території... І я мушу їх поменше згадувати, щоб натуральніше грати роль німця. От інтересна психологія, чи не правда?

— Де ви вивчали німецьку мову, товаришу Тарасе?

— Я з дитинства ріс поміж німців. Закінчив німецьку середню школу в Німеччині. Мій батько декілька років працював у відділенні нашого торгпредства...

— Ага. Зрозуміло,— секретар прислухається й підводиться з місця.— Мене, здається, кличуть. Допивайте чай і мийте посуд, я зараз...

Секретар покvapно йде до глибини саду, а зв'язковий займається господарством: прибирає посуд, мете віничком біля куреня, мугиче пісеньку.

Повертається секретар.

— Все справи та справи,— каже він, куйовдячи

волосся,— ось, зверніть увагу, налходять внески на военну позику!

— На позику?!

— Так, ми вирішили, що радянський почесний обов'язок стосується й нас! Підписку здаємо готівкою...

Зв'язковий раптом щось пригадує, підтягає штанину, лізе за халяву, дістає золотий портсигар.

— Ось,— каже він,— маєте й від мене! Видано мені на підкуп начальника концтабору, та останньої хвилини пошастило забрати назад...

Секретар ховає портсигар, сідає на сіно біля куреня і, витримавши паузу, каже:

— А ваш Яшка, здається, вже клюнув... Передають із заводу. Там один дідок, майстер, працює за нашим завданням... Надзвичайної душі людина! Як його ненавидять непосвячені люди! Поліція вважає за свою людину, дирекція вірить... А він іде по краєчкові над смертю — бо так треба, цього вимагають інтереси Батьківщини...

— Яшку мені доручено приставити до штабу,— зауважує зв'язковий,— як накажете діяти? Тварина хитра, гестапівської школи...

— Справу візьмемо на себе й переведемо в життя потихеньку,— відповідає секретар.— Я доручив привести його на одну явку, але з гарантією, що він не встигне сповістити поліції адресу. Там побалакаємо. Вас запрошуємо за прокурора.

— Дякую,— відповідає зв'язковий.— Яшка мені особливо дорогий, двічі вже тікав від мене! Він і сам не знає, як ми цікавимося його персоною...

— Справа в тому,— пояснює секретар,— що у нас є причини, з огляду на які рекомендується поменше галасу, щоб не хвилювати поліції й гестапо. Ми готуємо одну дуже велику справу,— вам можна знати, щоб сповістити вище керівництво,— ні більш ні менш, як повстання великого обсягу. Скажемо, порядку декількох тисяч бійців. Коли фронт наблизиться до нас, ми почнемо...

— Через те ви й передавач перевели на обмежені дії?

— Звичайно. З вашого дозволу я трошки ляжу й поміркую. Не дивуйтеся, коли почуєте спів: це допомагає думати.

Секретар лягає під куренем і зосереджено слідкує

за хмарками над деревами. Потім він починає щось наспівувати. І ось голосно, приємним тенором секретар співає:

Куда, куда, куда вы удалились,
Весны моей златые дни?..

Зв'язковий, поглянувши з посмішкою на секретаря, приєднує до нього свій голос.

Чудовий виходить дует: певно, його схвалив би й сам автор музики.

28. ТРИБУНАЛ

Робітничка квартира на околиці міста Д.

Фікуси й герань, бідні меблі. Ходики з зозулею на стіні. Ліжко й дерев'яна кушетка.

Входить обурений Кривий Яшка в підкреслено-робітничому вигляді.

— Це свинство — забирати зброю! — каже він хлопцеві, який іде слідом за ним. — Коли поліцейські собаки наскочать на наші збори, мені й відбиватися нічим буде!

— Не наскочать, — лагідно відповідає хлопець, — твоя записка не дійшла за призначенням...

— Яка записка? — недбало каже Яшка, насилу опановуючи себе. Він починає підозрівати щось погане.

Хлопець нічого не відповідає й прочиняє двері до сусідньої кімнати:

— На місці, товариші!

Входять секретар обкому, зв'язковий, майстер Іван Гаврилович та жінка, господарка квартири. Всі сідають, не здоровкаючись до Яшки, — він озирається, не наважуючись сісти...

Поява старого майстра виводить Яшку з рівноваги. Він придивляється до оточуючих його людей.

— Що ж це таке? — мимрить він. — Непорозуміння..

Він намагається підморгнути старому, як співучасникові, але той не звертає на Яшку уваги, потихеньку радячись із зв'язковим.

Всі Яшчині сумніви розвіює хлопець, який його привів. Він каже:

— Зрадник намагався відправити записку до поліції, але ми це врахували...

Хлопець кладе записку на стіл секретареві обкому й закінчує:

— На вході до конспіративної квартири відібрали револьвер марки «вальтер», а також гранату з капсулем...

— Дозвольте, товариші,— намагається змінити хід подій Яшка,— я не розумію, про кого йде мова?

— Вам буде надано слово,— перебиває його головуюча жінка,— справа торкається саме вас!

— Тоді запросіть товаришів, з якими я тікав з концтабору! Вони потвердять, що я не зрадник, я ризикував життям, рятуючи їх.

— Для якої мети поліція послала вас на завод? — запитує жінка-голова.

— Я не знаю жодної поліції,— заперечує Яшка,— я хотів заробити на шматок хліба...

— Ця записка?

— Я не писав її. Мені підкинули...

— Але є свідки ваших зв'язків із поліцією,— спокійно веде допит жінка й поглядає на старого майстра.

Яшка перехоплює її погляд.

— Я так і знав! — удає він обурення.— Поліція доручила цьому старому провалити мене, оббрехавши перед вами! Не вийде, пане майстре! Я розповім тут, яку ви провадите подвійну гру!..

— Не клейте дурня! — байдужим і спокійним голосом каже зв'язковий, і Яшка нашорошується, почувши щось знайоме в голосі, дивляється в обличчя, але обличчя він не пізнає.

— Можете мене перевірити,— грає в одвертість Яшка,— я готовий на яку завгодно диверсію! Доручіть мені забити начальника гестапо...

— Він не дурень,— каже зв'язковому про Яшку жінка,— він просто випитує наші карти, що ми знаємо, а що можна приховати... Слухай ти, шкуро поліцейська,— нам відомо все, розумієш, усе...

— В тому числі — страчені в Р.,— цідить зв'язковий,— всі, кого зрадив ти в Н.,— твоя біографія і вся анкета!

Пауза, всі мовчать, дивлячись на Яшку. Зрадник не знає, куди подіти очі.

«Ку-ку!» — прокувала на годиннику зозуля.

Яшка здригається й раптом голосно гикає.

— Питання ясне,— резюмує жінка,— який вирок? Яшка падає на коліна:

— Товариші... Мене примусили... Я заслужу... я пі-

ду на загибель, але не хочу ганьби... Дозвольте вмерти для загальної справи. Я висаджу поліцію... Підпалю гестапо... Нехай загину, але не так, як скажена собака... Простіть...

— Годі,— зупиняє Яшку жінка,— ти можеш полегшити твою удавану совість, коли розповіси нам усе, що знаєш...

— Присягаюсь вітчизною, я нічого не знаю!

— Пропоную смерть,— каже старий майстер,— такі не мають права жити... Він пролив стільки крові й навіть не захищається! Розкажи нам твоє світосприймання, негіднику. В ім'я чого ти жив? Адже ти людина, а не скот... Які твої крокодилячі ідеали, чи що? Ти допомагав фашистам нищити нас, ти бачив, як гинули наші товариші, ти чув їхню передсмертну мову,— хіба вони чіплялися за життя, як оце ти? Хіба вони благали? Чи, може, життя їм було недороге? Ні! Вони цінували життя. Але без жалю віддали його за велику справу! А твоя яка справа? Кажі... Через півгодини твій язик буде холодний, і ти ніколи вже ним не поворушиш! Ну, ми слухаємо тебе...

Яшка мовчки схлипує, стоячи на колінах.

— Все,— каже жінка-голова,— час у нас дорогий. Іменем Української Радянської Соціалістичної Республіки революційний підпільний трибунал у складі... ну, прізвищ наших тобі немає нащо знати, навіть перед смертю... розглянувши справу по обвинуваченню підсудного Яблучка Т. Д. в зрадництві, диверсіях та шпіонажі і встановивши цілковиту й повну доведеність обвинувачення, засуджує підсудного Яблучка Т. Д. до смертної кари. Вирок остаточний, оскарженню не підлягає. Підсудний, ваше останнє слово.

Яблучко помалу підводиться з колін, він уже не вдає дурника, звиряче обличчя ворога почервоніло від припливу крові, він нахабно вдивляється в кожного з присутніх.

— Іч, які позбиралися, пани комуністи! Дурні німці, що не вішають усіх підряд! Подумаєш, закопали вони біля кожного міста в танкових ровах по десять тисяч мешканців! Хіба так розумні люди роблять! Тепер їх самих закопають. А я ж попереджав: копайте, панове, глибше! Робіть все акуратніше! І за що гину? За німецьку глупоту! Казали — культурна нація! Європа! Тьху!..

Яшка замовкає, озираючись. В його голові товпляться плани — один фантастичніший од другого — бігти, стріляти, рятуватися!

Зв'язковий, моргнувши парубкові, який привів Яшку, хутко в'яже за його допомогою руки Ящі, запихає до рота ганчірку, штовхає в напрямку до дверей.

— Товаришу Тарасе, — каже секретар обкому, — покладіть на наших людей цей фінал...

— Ні, товаришу Федоре, — відповідає зв'язковий спокійно, — до фіналу ще далеко. В мене є до нього розмова...

29. НОВЕ ЗАВДАННЯ

Курінь. Сад. Секретар обкому оглядає вулик, виймаючи рамки одну по одній. Ножем він зрізає ковпачки на щільниках, звідки мають вийти трутні. Зв'язковий збоку спостерігає, тримає одну рамку.

— Одразу немов на душі полегшало, — каже зв'язковий. — Тепер тільки питання транспорту. Як я його, ідола, перепроваджу через фронт?

— Це термінова справа? — запитує секретар.

— Від його свідчень не залежать терміни наступу фронту, товаришу Федоре! Але ми хочемо знати, як просочилася таємниця явки до зрадника.

— Він вам нічого не сказав?

— Декотрі відомості я одержав. Потрібна очна ставка. В цьому труднощі...

— Коли справа терпить, ми сховаємо зрадника поближче до передової, почекаємо, доки фронт перекоється через нього, і тоді передамо його за призначенням.

— Шкода, що ніяк не викликати літака, — каже зв'язковий, — мене аж ніяк не приваблює довгочасне перебування на самоті з Яшкою.

— Обережніше, — каже секретар, — ми мало не придушили рамкою бджолу. Це не годиться. Таке крихітне життя, а скільки в ньому міститься бджолиних інстинктів, смаків, звичок! Інколи здається, що я теж бджола: розумію кожний їхній рух. Ось оці, дивіться, сидять і немовби нічого не роблять — просто машуть малими крильцятами. А вони, виявляється, зменшують температуру вулика...

— Коли б не оцей Яшка, пішов би я тепер, товаришу Федоре, — мрійно веде нитку своєї думки зв'язко-

вий,— просто через фронт, зустрівся б із своїми, звітував би в справі командировки, поїхав би до Москви...

— Так, принадна перспектива,— зауважує секретар, обережно ставлячи рамку й беручи другу,— тільки Яшка тут ні до чого... Сьогодні вночі ми одержали шифровку, де поміж наших місцевих справ згадано й вашу персону... Обережно, дайте сюди рамку... Так, молодий чоловіче, вам належить залишити Яшку нам і з'явитися до містечка К., північніше Чернігова. Не пізніш як за три дні бути на місці, чекати пакета... Влаштовує? — жартома закінчує секретар.

Зв'язковий мовчить.

— Дозвольте,— вигукує він,— та як же я за три дні дістануся до К.? Кілометрів сімсот... Літака у мене немає, крил також...

— Зате є добрі люди,— додає секретар, схилиючись над вуликом, ставлячи на місце рамку, вкриваючи шматом полотно та прилаштовуючи дашок.

— Пішки йти туди,— і за два тижні не встигнеш,— міркує вголос зв'язковий,— поїзд — річ ненадійна, на великих станціях можливі всілякі зіткнення... Взяти автомобіль? Знову доведеться працювати під гітлерівця. І знов-таки можливі затримки... Ні, три дні — термін явно нереальний...

— Коли добрі люди не допоможуть,— з притиском знову вимовляє секретар обкому і, широко посміхаючись, поглядає на зв'язкового.

— Може, захопити літака? — мріє зв'язковий.— Це справа теоретично можлива. Звичайно, галасу буде дуже багато...

— З таким галасом вам і прибувати туди не варто,— продовжує його думку співбесідник,— ви ж не знаєте, яке вас чекає там доручення!..

— Так,— замислюється зв'язковий,— доведеться виходити із становища... У моему ділі точність не остання якість... Зроблю все можливе й прибуду, товаришу Федоре!..

— Правильно,— відповідає секретар, обнявши зв'язкового і йдучи з ним до куреня,— коли ви послухаєте ради добрих людей...

— Пробачте, ви вже втретє вимовляєте ці слова... Що ви маєте на увазі?

— А ось зараз сюди з'явиться людина... Так-так,

ви маєте рацію — в нашій справі точність — найперша річ: вона вже з'явилася!

Ім назустріч від куреня йде людина в одязі паровозного машиніста, із жерстяним сундучком у руці. Він немовби зайшов сюди по дорозі на свою зміну.

— Привіт, Захаровичу,— сердечно каже секретар,— ось тобі наш гість, будьте знайомі...

Зв'язковий і Захарович здоровкаються, допитливо оглядаючи один одного.

— Як справи? Все передбачили?

Машиніст — добродушний дядько з гарною посмішкою на виді — розводить руками:

— Зробили, що могли, товаришу Федоре...

— Не що могли, а що треба було зробити!..

— Та так воно, власне, й вийшло,— спокійно відповідає машиніст.

— Ми вас вирішили відправити на паровозі,— каже зв'язковому секретару,— сполучення буде швидке, зайві зустрічі відпадуть,— ось до Києва повезе на паровозі Захарович, у Києві передасть вас іншому — там теж наші... За дві доби будете на місці. Як гадаєш, Захаровичу?

— Коли наказано, значить, буде.

— Ось оце відповідь залізничника! Треба тільки передати по ваших лініях, щоб дорогою не клеїли до твого поїзда магнітних мін та інших сюрпризів... Зайва затримка...

— Це передбачено,— серйозно доповідає Захарович,— поїхав сам Грицько п'б колії. Ви передали, що дуже важливе доручення...

— Правильно зрозуміли! Поставлю питання на засіданні обкому про справедливу оцінку... Але тільки після того, як одержимо потвердження, що «вантаж» благополучно прибув на місце...

— Це вже як ведеться, товаришу Федоре,— смиренно каже Захарович,— у вас копією не розживешся! Не подобається мені, кажучи одверто, одне в цій справі: ваш вигляд, товаришу Федоре! Як член пленуму ше мирного обкому, я змушений зробити вам зауваження, Федоре Тимофійовичу!.. Душа болить, коли бачу ваші похудлі щоки... Давайте вам кров переллемо, чи що... Невже наука безсила?..

— Тихше, тихше, гудеш, як паровоз! Твій майбут-

ній пасажир просить слово... Пробач — твій майбутній кочегар.

— Яке вже моє слово,— схвильовано каже зв'язковий,— коли й слів ото немає... Не дякую вам, товариші, бо знаю, що це ваш обов'язок... Але і я свій обов'язок виконаю, що б то не було. І більш за все в житті я мрію знову зустріти вас, Федоре Тимофійовичу, після війни, обняти вас ось так, від усієї душі.

30. ЛЕГЕНДАРНЕ З'ЄДНАННЯ

Ліс на півночі Чернігвщини. Табір партизанського з'єднання товариша К., яке рейдує по тилах ворога, на днюванні.

Під великою розлогою ялиною стоїть угорська санітарна машина, коло неї на пеньку сидить «машиністка» з вусами, у патлатій шапці з червоною стрічкою й стукотить по клавішах машинки.

Сонячні плями, урочиста тиша. Тільки стукотить, як дятел, машинка. І звідусіль, немов із працюючого вулика, доходить дихання табору.

З машини виходить командир — товариш К. Це дуже літня людина, дід підкреслено селянської зовнішності,— одяга, неквапливі, впевнені рухи, гумор в очах, селянська борідка, неймовірних розмірів цигарка, у яку влізть жменя махорки і яку звичаєм крутять із четвертини газетного аркуша. В руці — нагайка, на голові — гостроверха шапка. Селянський сіряк закриває зброю на поясі, а також урядові нагороди на грудях.

Старий стоїть на землі, прислухаючись. Він тонко, як акустик, ловить у ледве чутному гудінні табору потрібні йому тони.

— Петро,— звертається він до «машиністки»,— комісар куди подався?

«Машиністка» схоплюється й чітко рапортує:

— За моїм спостереженням, товариш комісар попростав у напрямку до розвідоти, товаришу Герой Радянського Союзу!

— Вільно,— каже старий,— які ви всі поставали гвардійці, просто страшно підійти! — Старий каже це із неприхованим задоволенням.— Сідай, Петро, стукай далі. Тільки гляди мені, не поламай машинку, бо я твої пальці знаю! Сам у коваля колись робив... Скажеш комісарові, що я пішов йому назустріч із другого боку...

— Єсть — сказати комісару! — горлає «машиністка».
— Тихше, тихше! Треба поважати працю начальника штабу,— старий показує нагайкою на санітарну машину,— він планує бій! Дивись мені, щоб тиша була, як в аптеці...

Старий іде, посмоктуючи цигарку, муркочучи дідівську пісню. Від його уважного ока не приховується ніщо, він усе бачить і помічає. На стежці валяється патрон. Старий підіймає його і, докірливо покивавши головою, кладе до кишені. Дорогою помічає скромну квітку, яка притулилася під березою, рве її й задумливо нюхає. На корі великого дерева сидить дятел і діловито стукає дзьобом. Старий машинально свариться на дятла нагайкою.

На повному погоні зупиняє коня юний партизан Михайло, що перебуває в загоні на посаді зв'язкового, розвідника та пешеного сінка.

— Товаришу командир, Герой Радянського Союзу...— починає звернення Михайло.

— Сучий ти, Мишко, сину,— перебиває його старий,— хіба я тобі на те дав револьвер, щоб ти пахкав із нього куди бачиш? Я тобі дав револьвер на окупанта, зрозумів? Віддавай назад!

— Товаришу командир,— переходить на плаксивий голос Михайло.

— Віддавай, кажу, назад! Обійдешся карабіном... Сопляк... Йому аби чих-пах робити!..

Старий забирає в Михайла револьвер, стромляє його собі до кишені і йде далі табором. Михайло, зіскочивши з коня, йде позаду, роблячи мовчки благальні рухи, а кінь не відстає від юного хазяїна, як собаченя.

Старий підходить до похідного госпіталю. На підводах лежать поранені партизани. Хірург робить перев'язку. Над вогнищем висить відро, в якому кипить вода. Сестра пінцетом дістає звідти інструменти.

— Ну, як, товаришу хірург,— запитує старий,— кишки у моїх партизанів у порядку? Хоч би ви їм трошки їх повкорочували, чи що, бо ніяк харчів не настану! Здрастуйте, товариші поранені!..

Всі навколо починають посміхатися, гомоніти, навіть важкопоранені намагаються повернути голови, щоб бачити командира.

— Не підходьте близько, Артеме Сидоровичу,— каже хірург,— ви можете занести інфекцію...

Старий відступає назад і звертається до поранених:

— Ви чули, хлопці, що наука каже? Інхвекція, о! Я вам по секрету од медицини скажу: пошвидше ставайте на ноги та тікайте од інхвекції! Бо вона вас тут геть поїсть!

Поранені регочуть, а командир переходить на серйозну мову:

— Нагодували вас, напоїли? Претензій нема? Пам'ятайте, товариші, що поранений у нас — найдорожчий чоловік! Одержуй!..

Старий дає пораненому лісову квітку і йде далі, супроводжуваний ласкавими поглядами поранених. До нього знову наближається й покірно йде позаду Михайло, якого супроводить осідланий кінь.

Деякий час ідуть мовчки. Командир зупиняється, крутить нову цигарку.

— Ну, чого тобі? — нарешті запитує він, не дивлячись на Михайла.

— Наказано доповісти, — пожвавлюється юний партизан, — товаришу командир, Герой Радянського Союзу! Розвідка, послана до містечка К., благополучно повертається із завдання!

— А чому ти гадаєш, що благополучно?

Михайло мовчить.

— От бачиш — і сам не знаєш. Благополучно — це значить виконали завдання! А що мені з того, як вони всі цілі, а завдання не зробили? Га? Катай дізнайся! На твою пукалку, та дивись мені...

Михайло бере револьвер, вихором вилітає на коняку й зникає.

Старий іде далі, відповідаючи на привітання партизанів, які виструнчуються, зустрічаючи його.

Ось він підходить до підводи із встановленим на ній кулеметом, біля якого порається партизанка-кулеметниця. Вона не помічає командира й продовжує працювати...

— Так, — каже старий, оглядаючи кулемет, — три його, Горпино, не шкодуй рук. Він у нас заслужений. Пам'ятаєш, ще в тому першому бою? Такий мороз був, що душа замерзла, а він стріляв, як часи...

Партизанка завмерла біля кулемета, не знаючи, як її рапортувати командирові, але старий легко розв'язує її сумніви:

— Ну, де твій перший номер, Горпино?

Партизанка із повітлілим, засоромленим обличчям обережно відгортає поруч себе краєчок ватянки й показує командирові заснуле своє немовля.

— Добрий козак! — каже старий. — На, даси йому шматочок командирського цукру! Нехай росте. Колись дітям розкаже, як він із мамою партизанив! А як же ти думала?.. Бувай здорова, Горпино... У бою, дивись мені, щоб кулемет не заїдав!..

Старий рушив далі табором, приглядаючись до всього і все помічаючи, димлячи цигаркою, вимахуючи нагайкою.

Біля гармат він зупиняється, мовчки стоїть хвилину, потім підкликає партизана-артилериста:

— Як твої гармаші, Давиде? Гармаші їдять кулеші? А стріляють, як бог на душу покладе?

— Дозвольте доповісти, товаришу командир, — звертається Давид.

— Не треба. Скажи мені, Давиде, от у вас, у Грузії, що роблять такій людині, яка в бою дурня клеїть? Га?

— Товаришу командир, — каже Давид, — навідник Непийвода пояснює...

— От іменно, що «не пий вода»! — перебиває командир. — Води він не п'є, а снаряди по молоко посилає. Скільки разів промазав?

— Двічі, товаришу командир, Герой Радянського Союзу! — виступає наперед і чітко рапортує сам Непийвода.

— Аж двічі! — обурюється старий. — Під суд тебе віддавати, чи по-доброму розійдемось?

— По-доброму, по-доброму! — лунають голоси гарматників.

— Ну, ставай! — командує старий і одважує Непийводі два рази по спині. — Б'ю тебе по-батьківському, без серця... Тільки комісарові не кажіть, боже вас сохрани...

Старий простує далі, але, зробивши кілька кроків, повертається до гармашів.

— Ти, Давиде, не покривай мені бракоробів! Не в цьому дружба народів! Дружба народів у бою! Голову за товариша підставляй! Оце дружба... А то у мене в з'єднанні є грузини, і москвичі, і узбеки з сибіряками, — коли ми одне одного покриватимемо, то що вийде?! Пойняв, Давиде?

— Так точно, товаришу командир!.. — весело відповідає Давид.

Та старий не слухає відповіді. Він іде далі табором.
— Готуйсь, хлопці,— каже він, минаючи партизанів,— ніч буде важка. Може, бій доведеться прийняти. Щоб усе було під рукою. Патрони перетріть ганчіркою, коли заряджаєте диски. Як по маслі патрон повинен іти. Усе на собі поприв'язуйте, пришійте, щоб ніде не брязнуло, не грюкнуло...

Здалеку доходить луна пострілів. Вони то завмирають, то частішають.

— Нервують фріци,— прислухається старий,— душа життя просить, а тут ганяйся за партизанами!..

Хутким кроком підходить до командира начальник розвідки — невисокий дебелий мужчина з широкою бородою.

— Намагаються перекрити нам дорогу,— каже він, підходячи,— але поки що чекають танків...

— Пізно перекривати,— посміхається командир,— нас уже тут нема! Що чувати, Іване Івановичу?

— Розвідвідомості показують, що поруч нас іде якийсь велике партизанське з'єднання. Народ передає: наявні танки, літаки, важка артилерія...

Старий у захопленні ляскає себе нагайкою по халляві:

— От, здорово! Знаєш, яке то з'єднання? Не знаєш? А ще начальник розвідки! Та то ж ми! Щоб я вмер, що то ми!

— Але ж у нас немає поки що ні танків, ні літаків!..

— Немає, кажеш? А народ хоче, щоб вони у нас були. Значить, вони в нас є!

— Правильно! Як я не здогадався...

— Догадуйся, інтелігент!.. Казав Мишко, що твоя група повертається з містечка. Без галасу чи з боем?

— Передали із застави телефоном — всі цілі. З ними стороння особа...

— Оце вже ти, Івановичу, перегнув!.. Якісь у тебе казенні слова — «стороння»... Не стороння, а рідна, он як! Це ж, можна сказати,— гвардієць підпілля... Нас тисячі вкупі, а він іде сам... Іде, виконує завдання...

Попереду з'являється комісар з'єднання. Це висока, чорнява, з густими вусами, військова людина, добре вдягнута, з чіткими рухами й твердим кроком.

— Артеме Сидоровичу,— каже він до командира,—

прошу твоєї ради. Випадок такий, що ніяк у ньому не розберуся без твоєї допомоги...

— Не хитруй, Семене,— недовіжливо поглядає старий, і очі його злегка посміхаються,— вже, мабуть, щось вигадав, щоб із старого поглузувати? Гріх тобі буде на тім світі...

Вони йдуть разом, і видко, що це найщиріші друзі, з'єднані на життя й на смерть, мужні, загартовані, гідні один одного.

— Добрі жарти,— сміється комісар і обходить кущі, простуючи на галявину. Там стоїть партизан із автоматом, а перед ним старий дід-селянин, корова й дві дівчини: старша й молодша — років шістнадцяти. Молодша ніяк не може заспокоїти корову, що мотає головою й кудись поривається йти.

— Що скажете, люди добрі?

— Мені самого командира треба,— відповідає дід.

— А може, це він перед тобою й стоїть,— каже командир, уважно оглядаючи всіх прибулих. При цьому він недбало відкидає полу свого сіряка, щоб дід устиг помітити в нього на грудях ордени та Зірку Героя.— Можеш говорити все одверто... Дочок сватати привів? Дак ми всі вже жонаті: одружилися з партизанським движенієм!..

— Ви не смійтеся,— з образою в голосі каже дід,— я до вас, як до Радянської влади, а ви з жартами!..

— Тоді — друге діло,— зауважує командир,— викладай свою справу, бо нам уже час рушати...

Командир дивиться при цьому на годинник.

— Коли не жартуйте,— каже дід,— тоді драстуйте...

Він простягає командирові руку й по-селянському міцно здоровкається.

— Чутка про тебе добра в народі біжить. Неначеб ти багато ворожої крові на землю випустив. Ніколи не відступав, і сам Сталін доручив тобі підіймати народ проти окупантів. Синів у мене немає, привів до тебе дочок...

Командир глянув на комісара, помітив у того в очах посмішку й прикро кречнув, ще раз ляснувши себе нагайкою по халяві.

— Може, в тебе сумнів,— турбується селянин.— Вони в мене слухняні, на яку завгодно справу люті! Накажеш воювати — вони гвинтівки візьмуть. Накажеш прати, варити, поранених носити — теж кращих не треба! Сам би пішов, та здоров'я не те, погано бачу, ноги —

як колоди... Корову даю за дочками,— щоб не сказали люди, що з порожніми руками йдуть...

— Тату,— засоромилася молодша.

— Чого там — тату! — підвищив голос дід.— А коли вам потреба буде пісню заспівати, товаришу командир, то краще од моїх дівчат ніхто вам не заспіває!..

— Спасибі,— уривчасто каже командир, видно, що він схвилюваний,— спасибі за поповнення, можеш не боятися, у добрі руки дочок віддаєш... Зарахувати до загону!

І старий командир у супроводі комісара й начальника розвідки йдуть далі табором.

— Хитра ти людина, Семене,— каже старий комісарові,— ніколи не знаєш, яку ти мені халепу підсунеш...

Ім назустріч іде невідомий у засмальцьованій одежі, кепці, із жерстяним сундучком у руці. Скидається на члена паровозної бригади. Поруч крокує партизан з автоматом.

— Той самий,— каже начальник розвідки,— молодці хлопці!.. Знайшли, кого треба...

— Але ж і він молодець,— зауважив комісар,— коли опинився вчасно на умовленому місці...

Групи зустрічаються, і начальник розвідки мовчки витягає із сумки засургучений пакет, олівець й подає залізничкові.

— Прошу вас,— каже начальник розвідки, напишіть отут на звороті ваш номер...

Зв'язковий бере олівець і мовчки пише.

Начальник розвідки звіряє написаний номер із номером на лицьовому боці конверта. Повертає пакета зв'язковому.

— Вірно. Тепер драстуйте, товаришу. Радий вас зустрінути. Дещо передам на словах. Дуже й дуже засекречена справа...

Командир і комісар тиснуть руку зв'язковому. Автоматник, віддавши честь, відходить.

— Дати коняку,— каже комісар начальникові розвідки,— одежу, харчування. У вашому розпорядженні, товаришу, ще годинки дві-три. Раджу поспати. Надвечір виступаємо. Ви дуже стомилися? — запитує комісар співчутливо.

— Дуже,— тихо каже зв'язковий і хилиться на землю, притискуючи до грудей одержаний пакет.

31. «ДОЛЯ НЕВІДОМА...»

У товстому цератяному зшитку розгорнуто останню сторінку. Заключні рядки відчиту зв'язкового:

«Так я опинився у партизанському з'єднанні товариша К., яке йшло в рейд по тилах ворога. Тут одержав пакет з новим дорученням. Партизани подарували мені зшиток, на якому пишу. Пройшовши потрібну відстань із з'єднанням, я рушатиму для виконання нового завдання...»

І нижче дописано іншою рукою:

«Зшиток одержано від комісара з'єднання товариша Р... Зв'язковий тов. Ковалів Володимир Ларивонович відстав у районі міста В. Доля його невідома».

В партизанському музеї біля вітрини, на якій експоновано цератяний зшиток, стоїть, посміхаючись, літня людина у військовій формі. Це той, чия доля невідома...

Він дістає авторучку й дописує знайомим почерком у зшиткові: «З приємністю виправляю деяку неточність. Нам іще треба жити й жити!..»

Київ, 1950

ГОГОЛЬ

СЦЕНАРИЙ ДОКУМЕНТАЛЬНОГО ФИЛЬМА В ЧЕТЫРЕХ ЧАСТЯХ

На фоне выставки книг Н. В. Гоголя на множестве языков впечатан текст, читаемый диктором:

— «...с Пушкина и Гоголя начинается ряд писателей, жизнь которых кажется их современникам достойной того, чтобы современники и потомство знали о ней...

...Мы называем Гоголя без всякого сравнения величайшим из русских писателей по значению... Гоголя должно считать отцом русской прозаической литературы, как Пушкина — отцом русской поэзии...»

Н. Г. Чернышевский

Титульные надписи фильма на том же фоне.

Общий вид библиотеки им. Ленина в Москве.

Скульптурный портрет Гоголя на здании библиотеки, на него медленно наплывает портрет Гоголя работы художника Ф. Мюллера.

— Любимый советскими народами великий русский писатель Николай Васильевич Гоголь, со дня смерти которого минуло 100 лет, близок и дорог советским людям, строящим светлое будущее — коммунизм.

Портрет Гоголя вытесняется картинами природы Полтавщины.

Широкие поля. Колосятся буйные спелые хлеба.

Кораблями в пшеничном поле плывут комбайны.

— Преобразованная творческим трудом колхозная Полтавщина, родина Гоголя, идет к новым победам на урожайном фронте.

Гигантский колхозный фруктовый сад.

— Никогда еще не родила так земля.

Величайшая колхозная сверхпасека. Ряды ульев наплывают один на другой, сколько видит глаз — всюду ульи.

— Великий Гоголь, подписавшийся на книге «Вечера на хуторе близ Диканьки» «пасечником Рудым Пань-

ком», был бы в восторге от этой пасеки колхозной на три тысячи семей!

Межколхозная ГЭС. Плотины. Здание. Прозрачные воды реки Псел.

— Любимая Гоголем река Псел в новом убранстве и красе.

Машинно-тракторная станция.

Ряды тракторов, комбайнов, молотилок, другой сложной сельхозтехники.

Самолет сельхозавиации.

— Вот каков тецерь «Хутор близ Диканьки»!

Социалистическая техника пришла на поля. Культура и зажиточность — в колхозы.

Колхозная сельхозвыставка.

Богатство и обилие продуктов коллективного труда.

Павильон пшеницы.

Павильон животноводства.

Павильон книги.

Павильон цветоводства.

— Такие у нас «Сорочинские ярмарки», — говорят земляки Гоголя.

Дорожный указатель у въезда в село.

Крупно: «Большие Сорочинцы».

— В местечке Большие Сорочинцы, Миргородского уезда, Полтавской губернии, 20 марта 1809 года родился Николай Васильевич Гоголь.

Гравюра — дом в Сорочинцах.

— Он родился в этом доме.

Наплыв — музей Гоголя

— На месте дома воздвигнут музей Гоголя.

Наплывает — выписка из метрического свидетельства о рождении Гоголя.

Памятник Гоголю в Б. Сорочинцах.

— В центре села Б. Сорочинцы.

Старинный портрет — пожилая женщина с открытым, ласковым лицом.

— Мария Ивановна — мать Гоголя.

Крупно — имя автора: «Василий Афанасьевич Гоголь-Яновский», название: «Простак, или Хитрости женщины, перехитренной москалем...»

— Отец Гоголя — Василий Афанасьевич Гоголь-Яновский был большим любителем театра и автором нескольких пьес на украинском и русском языках...

На снимках — дом с колоннами, пруд, парк, село.

— Детство Николая Васильевича Гоголя прошло в небольшом имении его отца в селе Васильевке, или Яновщина, в 40 километрах от Полтавы, недалеко от Диканьки, откуда и пошло позднее название «Вечером на хуторе близ Диканьки...»

Панорама Полтавы по старым гравюрам.

Памятник Гоголю в Полтаве.

Полтавское поветовое училище.

— В Полтавском поветовом училище Гоголь проучился около двух лет и затем в 1821 году поступил во вновь открытую гимназию высших наук в городе Нежине.

Гравюра — Нежин в середине прошлого столетия.

Гравюра — здание гимназии.

Наплыв — здание в натуре с величественной колоннадой. Старинный парк.

Наплыв — мемориальная доска над входом:

— Здесь учился Гоголь в 1821—1828 гг.»

— В Нежинской гимназии высших наук прошла юность Гоголя.

Портрет юного Никоши.

Классы гимназии.

Парк, пруд.

«Бородинское сражение» — гравюра.

— Годы в Нежине, формировавшие мировоззрение будущего великого писателя, были полны рассказов и воспоминаний о славном 1812 годе, о патриотических подвигах русского народа в Отечественную войну 1812 года.

Гравюра — «Восстание 14 декабря 1825 года на Сенатской площади».

Обложка журнала с портретами казненных декабристов.

— События на Сенатской площади, ссылки и казни декабристов, завершившие разгром декабристского движения Николаем I, вся политическая атмосфера тех лет находила отклик в душе юного Гоголя.

Журнал «Полярная звезда».

Стихотворения Рылеева.

Ода Пушкина «Вольность».

— Ученики Нежинской гимназии, и Гоголь в их числе, читали «Полярную звезду», заучивали наизусть бунтарские стихи Рылеева, оду Пушкина «Вольность».

Самовластительный злодей!
Тебя, твой трон я ненавижу,
Твою погибель, смерть детей
С жестокой радости вижу.

Тетради и записные книжки Гоголя.

— Пушкин был его любимым поэтом, и Гоголь переписал в свои тетради «Цыган», «Полтаву», главы «Евгения Онегина».

Стихотворение Пушкина, переписанное рукой юного Гоголя.

Дорожки в старинном парке.

Вековые деревья.

Вербы над прудом.

— Гоголь принимал деятельное участие в гимназических спектаклях, которые репетировались тут же, в парке. Кукольник, Данилевский, товарищи Гоголя по гимназии, писали: «В русских пьесах Гоголь был истинно неподражаем, особенно в роли госпожи Простаковой в комедии Фонвизина «Недоросль».

Госпожа Простакова — рисунок.

Панорама Нежина.

Памятник Гоголю в Нежине.

— В гимназическом журнале «Метеор литературы» Гоголь писал свои первые стихи, трагедию «Разбойники» сатиру «Нечто о Нежине, или Дуракам закон не писан».

Уголки Нежина. Предместье Магерки.

— В предместье Нежина — Магерках — Гоголь имел много знакомых между крестьянами, он часто туда ходил. Горячо интересовался народной жизнью, преданиями, песнями и записывал услышанное в свою «Подручную энциклопедию».

Страницы Гоголевской «Подручной энциклопедии».

Выделена песня, записанная Гоголем: «Ой гай, мати».

И эта песня начинает звучать. Сначала еле слышно, затем все громче и громче.

Свидетельство об окончании Гоголем гимназии.

— 27 июля 1828 года Гоголь окончил Нежинскую гимназию высших наук. И много раз езженной, знакомой дорогой в маленьком тарантасе направился за 200 с лишком верст домой, в родную Яновщину.

Старинный Чумацкий шлях с древними вербами.

Убогие крестьянские хаты.

Гравюра — крестьянка на жатве.
Гравюра — помещик наказывает крепостного.
— Тарас Шевченко описал эти картины:

«Чорніше чорної землі
Блукають люди; повсихали
Сади зелені, погнили
Біленькі хати, повалились,
Стави бур'яном поросли;
Село неначе погоріло,
Неначе люди подуріли,
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть!..»
...«Людей у ярма запрягли
Пани лукаві!..»

Гравюра — нищий бандурист с поводырем.
Лирник у дороги.
Картина — «Продажа крепостной девушки».
— Любуясь в пути чарующей природой родной
Украины, Гоголь встречал множество контрастов, нищету и бесправие крепостного крестьянства, видел дворцы и парки, сооруженные каторжным трудом крепостных, подневольных людей.

Дворец в Качановском парке.

— Качановка.

Пруды. Аллеи.

— Об этих помещичьих гнездах писал гневный Шевченко:

«Даеш ти, господи єдиний,
Сади панам в твоїм раю,
Даеш високіі палати.
Пани ж неситіі, пузаті,
На рай твій, господи, плюють».

Дворец Качановки. Входят люди.

— Качановка в наше время — санаторий для трудящихся. Октябрьская революция смела панов.

Парк в Тростянце. «Швейцарские горы», пруд.

— Крепостные руки вырыли этот пруд в Тростянце и насыпали по прихоти помещика горы.

Дворец в селе Сокиренцы.

— Сокиренцы.

Кобзарь на площади церкви (Прообраз знаменитого Остапа Вересая, жившего в Сокиренцах).

Кобзарь поет старинную думу о Правде,

— Все это фиксировал пытливый ум будущего гениального писателя, чтобы потом воспроизвести в бессмертных произведениях своих.

Из затемнения открывается величественный заснеженный Петербург.

Медный всадник в снежном покрове искрится на солнце.

Холодные волны еще не скованной льдом Невы яростно плещутся у гранитных стен Петропавловской крепости.

— Царь Николай I разгромил дворянскую революцию декабристов, о которых Ленин писал: «Узок круг этих революционеров. Страшно далеки они от народа. Но их дело не пропало...» Жестокий многолетний режим реакции угнетал страну. «На поверхности официальной России,— писал Герцен,— «фасадной империи», видны были только потери, свирепая реакция, бесчеловечные преследования, усугубление деспотизма...»

Адмиралтейская игла.

Летний сад в зимнем убранстве.

Дворцовая площадь.

Невский проспект.

— В конце декабря 1828 года девятнадцатилетний Гоголь добрался до Петербурга. Сбылись мечты юности — он в столице. Молодой Гоголь мечтал: «Ни одной минуты короткой жизни своей не утерять, не сделал блага...»

Тупое и холодное лицо императора Николая I — смотрит с картины художника Чернецова: «Парад на Марсовом поле».

Тот же ледяной взгляд с его официального портрета.

Множество солдат, марширующих на площадях столицы.

— Юношеские мечты Гоголя о «служении человечеству» быстро увяли в императорском Петербурге. Столица охладила их.

Письмо Гоголя.

«Жить здесь не совсем по-свински,— пишет Гоголь в письме к матери,— то есть иметь раз в день щи да кашу, несравненно дороже, нежели думали... Это все заставляет меня жить, как в пустыне, я принужден отказаться от лучшего своего удовольствия — видеть театр...»

...«Умереннее меня вряд ли кто живет в Петербурге... Я немного привык к морозу и отхватал всю зиму в летней шинели...»

Архитектура окраины Петербурга:

дома-колодцы, трущобы, где ютятся мастеровые и чиновный люд.

— В эти тяжелые годы Гоголь изучил Петербург, простых людей — Петербург не с парадного хода.

Строительство Исаакиевского собора (серия гравюр).

— Талантливые зодчие из народа вынуждены были воздвигать чертоги для бога, для царя и его сатрапов.

Типы чиновного люда.

— Чиновники, жалкие узники «присутственных мест», дали Гоголю материал для раскрытия социальных противоречий, для изображения жестокой несправедливости по отношению к бедным, маленьким людям.

Ремесленный люд Петербурга.

Нева. Порт.

— Ремесленники, рабочие, простой народ столицы привлекали Гоголя, будущего обличителя крепостных порядков царя-жандарма Николая Палкина, как прозвал его Шевченко.

Здание Академии художеств.

— Около года Гоголь прослужил в департаментах чиновником незначительного ранга. Одновременно с этим он регулярно посещал Академию художеств, занимаясь живописью.

— Мастерская художника Брюллова.

Знаменитая картина художника «Последний день Помпеи».

— Николай Васильевич познакомился с Карлом Брюлловым, картины которого имели на него громадное влияние.

Здание Петербургского университета.

— В поисках заработка Гоголь определился в Патриотический институт старшим учителем истории. А в 1834 году преподавателем истории в Петербургском университете.

Здание университета.

Мемориальная доска в аудитории, где читал лекции Гоголь.

— Литература влекла его к себе с непреодолимой силой. Образы украинской жизни, воспоминания родных мест завладели его мыслями. Украинская тема в русской литературе обрела в лице Гоголя своего великого законодателя, смелого реалиста.

Рукопись Гоголя. Появляются слова:

«Как упоителен, как роскошен летний день в Мало-

россии! Как томительно жарки те часы, когда полдень блещет в тишине и зное, и голубой, неизмеримый океан...»

Пейзажи Полтавщины. Голос диктора продолжает читать:

— «...сладоострастным куполом нагнувшийся над землею, кажется, заснул, весь потонувши в неге, обнимая и сжимая прекрасную в воздушных объятьях своих! На нем ни облачка. В поле ни речи...»

Комната Гоголя. Бедный стол. Тусклое окно.

На столе приходо-расходная книжка.

Крупно. Записи расходов. Бедность.

— «...почтеннейшая маменька...— писал Гоголь,— в следующем письме я ожидаю от вас описания полного наряда сельского дьячка, от верхнего платья до самых сапог, с наименованием, как это все называлось у самых закоренелых, самых древних, самых наименее переменявшихся малороссиян; равным образом название платья, носимого нашими крестьянскими девками, до последней ленты, также нынешними замужними и мужиками.»

Портрет Параски из «Сорочинской ярмарки».

Попович и Хивря.

Черевик и цыган.

Панночка и Левко из «Майской ночи».

Титульная страница первого издания книги: «Вечера на хуторе близ Диканьки».

Повести, изданные Пасечником Рудым Паньком, I часть.

— «...Прочел «Вечера близ Диканьки»,— откликнулся Пушкин.— Они изумили меня. Вот настоящая веселость, искренняя, непринужденная, без жеманства, без чопорности. А местами какая поэзия! Какая чувствительность! Все это так необыкновенно в нашей нынешней литературе, что я доселе не образумился...»

Пушкин в Царском Селе.

Дом Китаевой.

Мемориальная доска.

Пушкин и Гоголь.

— 20 мая 1831 года состоялась встреча Гоголя с Пушкиным, ставшая началом дружбы обоих писателей, тесного творческого общения, последующей помощи Пушкина молодому таланту Гоголя.

Профиль Гоголя, нарисованный рукой Пушкина на полях его рукописи.

Павловск — дом, где жил Гоголь.
Дом Пушкина в Царском Селе.
Гоголь и Пушкин в Царском Селе.
Квартира Гоголя на Малой Морской.
Мемориальная доска.

Конторка Гоголя. Рукопись «Страшной мести»:
«Чуден Днепр при тихой погоде, когда вольно и плавно мчит сквозь леса и горы полные воды свои...»

Кадры пейзажей Днепра.

Спокойствие и величие полноводной реки.

— «...Ни зашелхнет, ни прогремит. Глядишь и не знаешь, идет или не идет его величественная ширина, и чудится, будто весь вылит он из стекла и будто голубая зеркальная дорога, без меры — в ширину, без конца в длину, реет и вьется по зеленому миру...»

Рукопись Гоголя:

«Чуден и тогда Днепр, и нет реки, равной ему в мире...»

Буря на Днепре. Сшибаются громадные волны.

«...Когда же пойдут горами по небу синие тучи, черный лес шатается до корня, дубы трещат, и молния, изламываясь между туч, разом осветит целый мир — страшен тогда Днепр...»

Озеро Ленина.

ДнепрогЭС.

Запорожсталь.

— Вот какую величественную поэму на Днепре создал освобожденный Великой Октябрьской революцией народ! Чуден Днепр при тихой погоде, когда покорный воле советского народа течет в турбины электростанций, плывет на колхозные поля, возрождая иссохшую землю, всю сжимая в прохладных объятиях своих!

Картины Днепра южнее Запорожья.

— Гоголь, обратясь к темам украинской жизни, смотрел на них глазами народа. Природа, быт, люди в его рассказах согреты добрым народным юмором, в высокой степени присущим Гоголю. Его герой торжествует даже над нечистой силой, как оно и полагается человеку из народа...

Листаются страницы рукописи Гоголя.

Через наплыв, как бы из текста рукописи Гоголя, встает сцена из постановки театра Образцова: «Ночь перед рождением».

— Помилуй, Вакула! — жалобно простонал черт. —

Все, что для тебя нужно, все сделаю; отпусти только душу на покаяние: не клади на меня страшного креста!

— А, вот каким голосом запел, немец проклятый! Теперь я знаю, что мне делать. Вези меня сейчас же на себе! Слышишь! Да несись, как птица!

— Куда? — произнес печальный чёрт.

— В Петербург, прямо к царице!

— «... Сначала страшно показалось Вакуле, особенно когда поднялся он от земли на такую высоту, что ничего уже не мог видеть внизу, и пролетел, как муха, под самым месяцем так, что если бы не наклонился немного, то зацепил бы его шапку. Однако ж, немного спустя он ободрился и уже стал подшучивать над чёртом.

Все было светло в вышине. Воздух в легком серебряном тумане был прозрачен. Все было видно, и даже можно было заметить, как вихрем пронесся мимо их, сидя в горшке, колдун; как звезды, собравшись в кучу, играли в жмурки; как клубился в стороне облаком целый рой духов; как плясавший при месяце чёрт снял шапку, увидевши кузнеца, скачущего верхом; как летела возвращавшаяся назад метла, на которой, видно, только что съездила куда нужно ведьма... Много еще дряни встречали они. Всё, видя кузнеца, на минуту останавливалось поглядеть на него, а потом снова несло дальше и продолжало свое; кузнец все летел, и вдруг заблестел перед ним Петербург весь в огне...»

Книжная лавка Смирдина — гравюра.

Молодой Гоголь — работа Венецианова.

— На новоселье книжной лавки Смирдина в 1832 году Гоголь присутствовал уже, как равный, среди других русских писателей.

Альманах «Новоселье» — Смирдина.

Листаются страницы.

Гравюра Брюллова.

Крупно: Крылов, Пушкин, Гоголь.

Надпись на дверях:

Редакция журнала «Современник».

Портрет Пушкина.

Номера журнала.

Перелистываются страницы. Фиксируются произведения Гоголя, напечатанные в журнале.

— Участие Гоголя в пушкинском «Современнике» еще больше сблизило их и укрепило творческую дружбу.

— «Пушкин был выражением современного ему мира,— писал позднее Белинский,— представителем современного ему человечества: но мира русского, но человечества русского». Гоголь вместе с Пушкиным стоял у истоков великой русской литературы, оказав огромное влияние на все дальнейшее ее течение. Вот как определил Белинский задачи, руководящие писателями: «...Литература непременно должна быть народною, если хочет быть прочною и вечною».

Дом Лепена на Малой Морской, где жил Гоголь.

Конторка, покрытая зеленым сукном.

Этажерка. Книги. Свечи.

Крупно: «Описание Украины» — Боплана.

«История о казаках запорожских» — кн. Мышецкого.

«История руссов» — Георгия Кониского.

— Повесть гениального звучания «Тарас Бульба» родилась у Гоголя как реакция на удушливую атмосферу полицейского государства Николая I. Национально-освободительная война украинского народа против польской шляхты обрела в великом писателе своего вдохновенного певца. Тема народа, тема патриотизма, любви к родине — глубоко отражены в «Тарасе Бульбе». Это была, как писал Гоголь, «...истинная национальность, состоящая не в описании сарафана, но в самом духе народа...»

Малороссийские и червоннорусские народные думы и песни — Лукашевича.

Рукопись Гоголя «О малороссийских песнях».

— «...Это народная история, живая, яркая, исполненная красок, истины, обнажающая всю жизнь народа».

Титульная страница «Тараса Бульбы».

Портрет Тараса Бульбы.

Остап.

Андрей.

Изображение Сечи.

Лагерь запорожцев.

Чтение отрывка из повести: речь Тараса.

— ...выпьем и за Сечь, чтобы долго она стояла на погибель всему басурманству, чтобы с каждым годом выходили из нее молодые, один другого лучше, один другого краше. Да уже вместе выпьем и за нашу собственную славу, чтобы сказали внуки и сыны тех внуков, что были когда-то такие, которые не постыдили товарищества и не выдали своих...

...Нет уз, святее товарищества! Отец любит свое дитя, мать любит свое дитя, дитя любит отца и мать; но это не то, братцы: любит и зверь свое дитя. Но породниться родством по душе, а не по крови, может один только человек. Бывали и в других землях товарищи, но таких, как в Русской земле, не было таких товарищей».

Иллюстрации к «Тарасу Бульбе».

Картина Репина «Запорожцы».

Наплыв на сцену из оперы Лысенко «Тарас Бульба». Ария Тараса.

— Беззаветная преданность народу, ненависть к врагам родины, изменникам отечеству — основные черты повести «Тарас Бульба».

— «Тарас Бульба» — дивная эпопея, — писал Белинский, — написанная кистью смелой и широкою... огромная картина в тесных рамках, достойная Гомера...»

Портрет Белинского.

— В Москве в 1835 году Гоголь познакомился с Виссарионом Григорьевичем Белинским — «неистовым Виссарионом». Он первый увидел в молодом таланте Гоголя — талант народного великого писателя.

Книга «Миргород».

Перелистываются страницы.

«Повесть о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем».

Иллюстрации к повести.

Запись в дневнике Пушкина.

«Вчера Гоголь читал мне сказку «Как Иван Иванович поссорился с Иваном Никифоровичем» — очень оригинально и очень смешно».

Памятник Гоголю в Миргороде.

Книга Гоголя «Арабески» — 1835 год.

Оглавление: «Невский проспект», «Шинель», «Коляска», «Записки сумасшедшего», «Портрет».

— «Арабески» Гоголя — новый этап в творчестве великого писателя. В этих повестях с поразительной правдивостью, глубиной и знанием жизни писателем показана жизнь простых людей Петербурга. В каждой из них — или потрясающая трагедия, или смешная, хотя и не веселая, комедия.

Портрет Салтыкова-Щедрина.

— «Гоголь положительно должен быть признан ро-

дона начальником нового реального направления русской литературы...»

М. Е. Салтыков-Щедрин

Портрет А. П. Чехова.

— «Как непосредственен, как силен Гоголь, и какой он художник. Одна его «Коляска» стоит двести тысяч рублей. Сплошной восторг, и больше ничего. Это величайший русский писатель».

А. Чехов

Журнал «Телескоп», сентябрь, 1835 года.

Статья В. Белинского — «О русской повести и повестях Гоголя».

— «Гоголь еще только начал свое поприще; следовательно, наше дело высказать свое мнение о его дебюте и о надежде в будущем, которые подает этот дебют. Эти надежды велики, ибо Гоголь владеет талантом необыкновенным, сильным и высоким...»

...Отличительные черты характера произведений Гоголя суть простота вымысла, совершенная истина жизни, народность, оригинальность...

...Предоставим времени решить, чем и как кончится поприще г. Гоголя, а теперь будем желать, чтобы этот прекрасный талант долго сиял на небосклоне нашей литературы, чтобы его деятельность равнялась его силе...»

Портрет Гоголя.

— «Я увидел,— пишет Гоголь,— что в сочинениях моих смеюсь даром, напрасно, сам не знаю зачем. Если смеяться, так уже лучше смеяться сильно над тем, что действительно достойно осмеяния всеобщего...»

«Городничий города Устюжны» — акварель неизвестного художника.

— «Пушкин рассказал Гоголю,— пишет в своих воспоминаниях В. Соллогуб,— про случай, бывший в городе Устюжне, Новгородской губернии, о каком-то проезжем господине, выдавшем себя за чиновника министерства и обобравшем всех городских жителей».

Портрет Городничего.

— Этот рисунок Пушкин подарил Гоголю.

Кашинский городничий Викторов.

— Семейный портрет городничего из Кашина.

— Близкое общение с Пушкиным оказало величайшее влияние на Гоголя. Как писатель, Гоголь вполне

созрел для воплощения великих тем о России — «Ревизор» и «Мертвые души».

Типы провинциальных чиновников.

«Дореформенный суд. Судейская пирамида» — раскрашенная литография П. Лукьянова.

«Н. В. Гоголь в кабинете А. В. Жуковского» — картина группы художников.

Здесь изображены Пушкин, Гоголь, Одоевский, Крылов, Кольцов, Жуковский, Плетнев, Вигель, Виельгорский, Карамзин.

— 18 января 1836 года у В. А. Жуковского Гоголь читал «Ревизора».

«Александринский театр» — цветная литография М. Иванова.

«У подъезда театра» — акварель.

«В ложе театра» — акварель.

«Гоголь на репетиции «Ревизора» — акварель актера П. А. Каратыгина.

«Ревизор» — гравюры на дереве П. Боклевского.

«Гоголь» — портрет художника Горюнова. Длинные волосы, усы, эспаньолка, в цилиндре, распахнутом пальто; стоит на набережной Невы, видна Петропавловская крепость.

Афиша первого представления «Ревизора» 19 апреля 1836 года в Александринском театре в Петербурге.

Щепкин в роли Городничего, Сосницкий в роли Хлестакова.

Городничие и Хлестаковы в разных театрах.

— «В «Ревизоре» я решил собрать в одну кучу все дурное в России,— пишет Гоголь в «Авторской исповеди»,— какое я тогда знал, все несправедливости, какие делаются в тех местах и в тех случаях, где больше всего требуется от человека справедливости, и за одним разом посмеяться над всем».

Уже к концу текста, наплывом появляется сцена из «Ревизора» в исполнении артистов Малого театра,— начало I действия.

Городничий. Я пригласил вас, господа, с тем, чтобы сообщить вам пренеприятное известие. К нам едет ревизор.

Аммос Федорович. Как ревизор?

Артемий Филипович. Как ревизор?

Городничий. Ревизор из Петербурга, инкогнито. И еще с секретным предписанием.

Аммос Федорович. Вот те на!

Артемий Филиппович. Вот не было заботы, так подай.

Лука Лукич. Господи боже, ещё и с секретным предписанием!

Городничий. Я как будто предчувствовал: сегодня мне всю ночь снились какие-то две необыкновенные крысы. Право, этаких я никогда не видывал: черные, неестественной величины! Пришли, понюхали — и пошли прочь. Вот я вам прочту письмо, которое получил я от Андрея Ивановича Чмыхова, которого вы, Артемий Филиппович, знаете. Вот что он пишет: «Любезный друг, кум и благодетель... *(бормочет вполголоса, пробегая скоро глазами)*... и уведомить тебя». А! Вот! «Спешу, между прочим, уведомить тебя, что приехал чиновник с предписанием осмотреть всю губернию и особенно наш уезд *(значительно поднимает палец вверх)*. Я узнал это от самых достоверных людей, хотя он представляет себя частным лицом. Так как я знаю, что за тобою, как за всякими, водятся грешки, потому что ты человек умный и не любишь пропускать того, что плывет в руки...» *(Остановясь)*. Ну, здесь свои «...то советую тебе взять предосторожность, ибо он может приехать во всякий час, если только уже не приехал и не живет где-нибудь инкогнито... Вчерашнего дня я...» Ну, тут уже пошли дела семейные: «сестра Анна Кирилловна приехала к нам со своим мужем; Иван Кириллович очень потолстел и все играет на скрипке...» и прочее, и прочее. Так вот какое обстоятельство.

Аммос Федорович. Да, обстоятельство такое... необыкновенно, просто необыкновенно. Что-нибудь недаром.

Лука Лукич. Зачем же, Антон Антонович, отчего это? Зачем к нам ревизор?

Городничий. Зачем! Так уж, видно, судьба. *(Вздохнув)*. До сих пор, благодарение богу, подбирались к другим городам. Теперь пришла очередь к нашему.

Аммос Федорович. Я думаю, Антон Антонович, что здесь тонкая и больше политическая причина. Это значит вот что: Россия... да... хочет вести войну, и министерия-то, вот видите, и подослала чиновника, чтобы узнать, нет ли где измены.

Городничий. Эх куда хватил! Еще умный чело-

век. В уездном городе измена. Что он пограничный, что ли? Да отсюда хоть три года скачи, ни до какого государства не доедешь.

А мм ос Федорович. Нет, я вам скажу, вы не того... Вы не... Начальство имеет тонкие виды, даром, что далеко, а оно себе мотает на ус.

Городничий. Мотает или не мотает, а я вас, господа, предупредил. Смотрите, по своей части я кое-какие распоряжения сделал, советую и вам. Особенно вам, Артемий Филиппович. Без сомнения, проезжающий чиновник захочет прежде всего осмотреть подведомственные вам богоугодные заведения — и поэтому вы сделайте так, чтобы все было прилично: колпаки были бы чистые, и больные не походили бы на кузнецов, как обыкновенно они ходят по-домашнему.

Перебивка — гравюры, изображающие разные постановки «Ревизора».

Продолжение 1-го действия.

Те же, Бобчинский и Добчинский (*оба входят запыхавшись*).

Бобчинский. Чрезвычайное происшествие!

Добчинский. Неожиданное известие!

Все. Что? Что такое?

Добчинский. Непредвиденное дело: приходим в гостиницу...

Бобчинский (*перебивает*). Приходим с Петром Ивановичем в гостиницу...

Добчинский (*перебивая*). Э, позвольте, Петр Иванович, я расскажу.

Бобчинский. Э, нет, позвольте уж я... позвольте, позвольте... вы уж и слога такого не имеете...

Добчинский. А вы съезьтесь и не припомните всего.

Бобчинский. Припомню, ей-богу, припомню. Уж не мешайте, пусть я расскажу. Не мешайте, скажите, господа, сделайте милость, чтоб Петр Иванович не мешал.

Городничий. Да говорите, ради бога, что такое? У меня сердце не на месте. Садитесь, господа, возьмите стулья. Петр Иванович, вот вам стул.

Все усаживаются вокруг обоих Петров Ивановичей.

Ну, что такое?

Бобчинский. Позвольте, позвольте, я все по по-

рядку. Как только вы изволили смутиться полученным письмом, да-с — так я тогда же забежал... Уж, пожалуйста, не перебивайте, Петр Иванович. Я уж все, все, все знаю-с. Так я, вот, извольте видеть, забежал к Коробкину. Я, не заставши Коробкина-то дома, заворотил Растаковскому, а не заставши Растаковского, зашел вот к Ивану Кузьмичу, чтобы сообщить ему полученную вами новость, да, идучи оттуда, встретился с Петром Ивановичем...

Добчинский (перебивая). Возле будки, где продаются пироги.

Бобчинский. Возле будки, где продаются пироги. Да, встретившись с Петром Ивановичем, и говорю ему: слышали ли вы о новости-то, которую получил Антон Антонович из достоверного письма? А Петр Иванович уже услышали об этом от ключницы вашей Авдотьи, которая не знаю зачем-то была послана к Филиппу Антоновичу Почечуеву.

Добчинский (перебивая). За бочонком для французской водки.

Бобчинский *(отводя его руки)*. За бочонком для французской водки. Вот мы пошли с Петром-то Ивановичем к Почечуеву... Уж вы, Петр Иванович... этого... не перебивайте, пожалуйста, не перебивайте... Пошли к Почечуеву, да на дороге Петр Иванович говорит: зайдём, говорит, в трактир. В желудке-то у меня... с утра я ничего не ел, так желудочное трясение... да-с, в желудке-то у Петра Ивановича. А в трактир, говорит, привезли теперь свежей семги, так мы закусим. Только что мы в гостиницу, как вдруг молодой человек...

Добчинский (перебивая). Недурной наружности, в партикулярном платье...

Бобчинский. Недурной наружности, в партикулярном платье, ходит этак по комнате, и в лице этакое рассуждение, физиономия... поступки, и здесь *(рукой вертит около лба)* много, много всего. Я будто предчувствовал и говорю Петру Ивановичу: здесь что-нибудь неспроста-с. Да. А Петр-то Иванович уж мигнул пальцем и подозвали трактирщика-с, трактирщика Власа: у него жена три недели тому назад родила, и такой пребойкий мальчик, будет так же, как и отец, содержать трактир. Подозвавши Власа, Петр Иванович и спроси его потихоньку: кто, говорит, этот молодой человек, а Влас и отвечай на это: это, говорит, — э, не перебивайте,

Петр Иванович, пожалуйста, не перебивайте, вы не расскажете, ей-богу, не расскажете, вы пришепетываете; у вас, я знаю, один зуб во рту со свистом... это, говорит, молодой человек — чиновник, да-с, едущий из Петербурга, а по фамилии, говорит, Иван Александрович Хлестаков-с, а едет, говорит, в Саратовскую губернию и, говорит, престранно себя аттестует, другую уж неделю живет, из трактира не едет, забирает все на счет и ни копейки не хочет платить. Как сказал он мне это, а меня так вот свыше и вразумило. Э, говорю я Петру Ивановичу...

Добчинский. Нет, Петр Иванович, это я сказал: э.

Бобчинский. Сначала вы сказали, а потом и я сказал. Э, сказали мы с Петром Ивановичем, а с какой стати сидеть ему здесь, как дорога ему лежит в Саратовскую губернию? Да-с. А вот он-то и есть этот чиновник.

Городничий. Кто, какой чиновник?

Бобчинский. Чиновник-та, о котором изволили получить нотацию, ревизор.

Вытеснением сцены из «Ревизора» в исполнении артистов Малого театра переходят в сцену из «Ревизора» в исполнении украинских артистов.

Последнее действие.

Те же и почтмейстер (*впопыхах, с распечатанным письмом в руке*)

Почтмейстер. Удивительное дело, господа. Чиновник, которого мы приняли за ревизора, был не ревизор.

Все. Как не ревизор?

Почтмейстер. Совсем не ревизор, я узнал это из письма.

Городничий. Что вы? Что вы? Из какого письма?

Почтмейстер. Да из собственного его письма. Приносят ко мне на почту письмо. Взглянул на адрес, вижу, в Почтамтскую улицу. Я так и обомлел. Ну, думаю себе, верно, нашел беспорядки по почтовой части и уведомляет начальство. Взял да и распечатал.

Городничий. Как же вы?..

Почтмейстер. Сам не знаю, неестественная сила будила. Призвал было уже курьера с тем, чтобы отправить его с эстафетой, но любопытство такое одолело, какого еще никогда не чувствовал. Не могу, не мо-

гу, слышу, что не могу, тянет, так вот и тянет. В одном ухе вот так и слышу: «Эй, не распечатывай, пропадешь, как курица», а в другом словно бес какой шепчет: «Распечатай, распечатай, распечатай». И как придавил сургуч — по жилам огонь, а распечатал — мороз, ей-богу, мороз, и руки дрожат, и все помутилось.

Городничий. Да как же вы осмелились распечатать письмо такой уполномоченной особы?

Почтмейстер. В том-то и штука, что он не уполномоченный и не особа.

Городничий. Что же он, по-вашему, такое?

Почтмейстер. Ни сё, ни то; чёрт знает, что такое.

Шторка, позволяющая опустить часть текста.

Городничий *(в сердцах)*... Вот смотрите, смотрите, весь мир, все христианство, все смотрите, как одурочен городничий. Дурака ему, дурака ему, старому подлецу. *(Грозит самому себе кулаком)*. Эх ты, толстоносый! Со-сулку, тряпку принял за важного человека. Вот он теперь по всей дороге заливаает колокольчиком. Разнесет по всему свету историю. Мало того, что пойдешь в по-смещище... Найдется шелкопер, бумагомарак, в комедию тебя вставит, вот что обидно! Чина, звания не пощадит, и будут все скалить зубы и бить в ладоши! Чему смеетесь? Над собой смеетесь... Эх, вы... *(стучит со злости ногами об пол)* я бы всех этих бумагомарак, у, шелкоперы, либералы проклятые, чертово семя, узлом бы вас всех завязал, в муку бы стер вас всех, да черту в подкладку, в шапку, туды ему... *(Сует кулаком и бьет каблучком в пол. После некоторого молчания)*. До сих пор не могу придти в себя. Вот подлинно, если бог хочет наказать, так отнимет прежде разум. Ну, что было в этом вертопрахе похожего на ревизора? Ничего не было. Вот просто ни на полмизинца не было похожего — и вдруг все: ревизор! ревизор! Ну, кто первый выпустил, что он ревизор? Отвечайте.

Артемий Филиппович *(расставив руки)*. Уж как это случилось, хоть убей не могу объяснить, точно туман какой-то ошеломил, черт попутал.

Аммос Федорович. Да кто выпустил. Вот кто выпустил: эти молодцы *(показывает на Добчинского и Бобчинского)*.

Бобчинский. Ей-ей, не я, и не думал...

Добчинский. Я ничего, совсем ничего...

Артемий Филиппович. Конечно, вы.

Лука Лукич. Разумеется. Прибежали, как сумасшедшие, из трактира. Приехал, приехал и денег не платит... нашли важную птицу.

Городничий. Натурально, вы, сплетники городские, лгуны проклятые.

Артемий Филиппович. Чтоб вас черт побрал с вашим ревизором и рассказами.

Городничий. Только рыскаете по городу да смущаете всех, трещотки проклятые, сплетни сеете, сороки короткохвостые!

Аммос Федорович. Пачкуны проклятые!

Лука Лукич. Колпаки!

Артемий Филиппович. Сморчки короткобрюхие!

Все обступают их.

Бобчинский. Ей-богу, это не я, это Петр Иванович.

Добчинский. Э, нет. Петр Иванович, вы ведь первые того...

Бобчинский. А вот и нет, первые-то были вы.

ЯВЛЕНИЕ ПОСЛЕДНЕЕ

Те же и жандарм.

Жандарм. Приехавший по именному повелению из Петербурга чиновник требует вас сей же час к себе. Он остановился в гостинице.

Немая сцена переходит в рисунок Гоголя.

— Рисунок, приписываемый Н. В. Гоголю.

Первое издание «Ревизора».

— Передовые общественные круги России с восторгом приняли комедию Гоголя, беспощадно разоблачавшую фальш и ничтожество крепостнического общества, общества дворян и чиновников. Реакционные круги николаевской России злобно неистовствовали, обвиняя Гоголя в клевете.

— Белинский писал: «...Превосходнейший образец художественной комедии представляет собой «Ревизор» Гоголя. Истинно художественная комедия никогда не может устареть вследствие изменений изображенных в ней нравов общества: «Ревизор», «Горе от ума» — бессмертны».

— Гоголь писал Щепкину о комедии «Ревизор»: «Действие, произведенное ею, было большое и шумное. Все против меня... Бранят и ходят на пьесу».

— «Наконец показалось,— писал Белинский,— и в нашем добром городе Москве двадцать пять экземпляров желанного «Ревизора», и они расхvatаны, перекуплены, перечитаны, зачитаны, выучены, превратились в поговорки и пошли гулять по людям, обернулись эпиграммами и начали клеймить тех, к кому придутся имена действующих лиц из «Ревизора»...

...Это сделали два великие, два первые деятеля — Талант автора и Современность произведения».

Портрет Н. А. Полевого.

— Вот как критиковал Гоголя в «Московском телеграфе» Н. А. Полевой:

«Так и «Ревизор» его — фарс, который нравится именно тем, что в нем нет ни драмы, ни цели, ни завязки, ни развязки, ни определенных характеров. Язык в нем неправильный, лица — уродливые гротески, а характеры — китайские тени, происшествие — несбыточное и нелепое...»

— Царь Николай I охарактеризовал «Ревизор» как «нестерпимое ругательство на дворян, чиновников и купечество».

«Пушкин у Гоголя» — картина Клодта.

Гоголь сидит на кровати у стола и читает рукопись, напротив сидит Пушкин.

— «Он — Пушкин,— писал Гоголь в своей «Авторской исповеди»,— давно склонял меня приняться за большое сочинение... Он мне сказал: «Как с этой способностью угадывать человека и несколькими чертами, выставлять его вдруг всего, как живого, с этой способностью не приняться за большое сочинение! Это просто грех!» В заключение всего отдал мне свой собственный сюжет, из которого он хотел сделать сам что-то вроде поэмы. Это был сюжет «Мертвых душ».

Рукопись — начало «Мертвых душ».

— Гоголь прочитал первые главы «Мертвых душ» Пушкину. Александр Сергеевич слушал внимательно и к концу чтения воскликнул: «Боже, как грустна наша Россия!»

— Это была последняя встреча великих писателей: Гоголь уезжал летом 1836 года за границу, Пушкина

ожидала в январе 1837 года пуля Дантеса. Всю ночь напролет просидел Пушкин у Гоголя...

Портрет Якима.

— Яким — долголетний слуга Гоголя, бывший свидетелем этой встречи.

Подорожная Н. В. Гоголя, 6 июля 1836 года.

Портрет Г. Данилевского.

— Спутник Гоголя — Данилевский.

Гоголь в дорожной одежде.

— Отъезд Гоголя за границу был прямым следствием травли его реакционными элементами. Это была добровольная эмиграция великого писателя. Жесточайшая реакция царя в России. Уже подготавливалось убийство Пушкина, закрыт был «Телескоп», редактор его сослан, Чаадаев объявлен умалишенным.

«Мчащиеся тройки». (Картины. Гравюры).

— «Боже! — писал Гоголь. — Как ты хороша подчас, далекая, далекая дорога! Сколько раз, как погибающий и тонущий, я хватался за тебя, и ты всякий раз меня великодушно выносила и спасала! А сколько родилось в тебе чудных замыслов, поэтических грез, сколько переживалось дивных впечатлений!»

Виды Германии 30-х годов XIX века.

Виды Швейцарии.

Макет здания под стеклом.

Макет дома, в котором Гоголь писал «Мертвые души», подаренный Гоголю (находится в музее в Миргороде).

Париж 1836 года.

Парижские типы. Театр в Париже.

— В Париже Гоголь работает над «Мертвыми душами», читает Мольера, Шекспира, Вальтера Скотта, знакомится с польскими поэтами Адамом Мицкевичем, Богданом Залесским.

Портреты Мицкевича, Залесского.

«Гоголь за работой» — картина художника В. Волкова.

Рукопись «Мертвых душ».

— В Петербурге дворцовая клика во главе с самим царем преследовала великого Пушкина ядовитой и грязной сплетней. Безродный наемник Дантес был уже назначен для убийства первого поэта России. И вот непоправимое несчастье свершилось...

Картина «Дуэль А. С. Пушкина».

Траурное извещение о смерти Пушкина.

Некролог:

«Солнце нашей поэзии закатилось. Пушкин скончался, скончался во цвете лет, в середине своего великого поприща!.. Более говорить о сем не имеем силы, да и не нужно. Всякое русское сердце знает цену этой невозвратимой потери, и всякое русское сердце будет растерзано. Пушкин! Наш поэт. Наша радость, наша народная слава!..»

Картина «Пушкин в гробу».

Письмо Гоголя.

— «Никакой вести хуже нельзя было получить из России,— с величайшим волнением писал Гоголь.— Все наслаждение моей жизни, все мое высшее наслаждение исчезло вместе с ним. Ничего я не предпринимал без его совета. Ни одна строка не писалась без него, чтобы я не вообразал его перед собою».

Рим. Колизей.

— Западная Европа. Заграница. Чужие лица и чужие обычаи. Великий реалист, пламенный патриот — Гоголь живет вдали от России, судьба его осложнена. Но горячая любовь горит в его душе к «нашей неизменной, нашей родной русской земле».

*Рим. Форум. (Гравюра).

— В конце марта 1837 года Гоголь приехал в Рим, где и прожил около двух лет.

Дом в Риме, где жил Гоголь.

Часы Гоголя, подаренные ему Жуковским.

Бювар Гоголя.

«Н. В. Гоголь» — портрет художника А. А. Иванова в красном халате и белой рубашке с отложным воротником.

«Портрет А. А. Иванова «Явление Христа народу».

— Художник Иванов работал в Риме над этой картиной 20 лет. Гоголь дружил с художником и даже позировал ему для отдельных персонажей в картине. Много трудился Гоголь над «Мертвыми душами», начатыми еще в 1836 году

Страница календаря 1839 год.

— Чужбина гнетет великого писателя. Оторванный от родной русской земли, он тяжело переживает это. Родина неодолимо влечет к себе, друзья зовут, и Гоголь в сентябре 1839 года приезжает в Москву.

Москва Гравюра микровского Кремля.

Московский университет.

Портрет С. Аксакова.

— Писатель Аксаков сердечно принимал Гоголя в Абрамцево.

Дом в Абрамцево. Гоголевский диван.

Уголок сада.

Портрет М. С. Щепкина.

— Гениальный артист М. С. Щепкин раскрыл своему другу горячие объятия.

Портрет Погодина.

Погодин приютил Гоголя в своем доме.

Дом Погодина в Москве на Девичьем поле.

— В мезонине этого дома жил Гоголь.

Москва. Памятник Минину и Пожарскому.

Собор Василия Блаженного.

Румянцевская библиотека.

— Москва радушно встречала Гоголя. Его глаза глядели и не могли наглядеться на родные лица, родную природу, родную Москву. Душа писателя раскрывалась в общении с передовыми людьми русской общественности.

Зимний Петербург.

— В Петербурге Гоголь поселился у Жуковского. Встречи с Белинским укрепили в нем еще больше сознание общественной миссии писателя, обличителя крепостнического строя.

Портрет Белинского.

Письмо Белинского К. С. Аксакову:

— «Поклонись от меня Гоголю и скажи ему, что я так люблю его, и как поэта, и как человека, что те немногие минуты, в которые я встречался с ним в Питере, были для меня отрадою и отдыхом».

Дом Погодина. Группа гостей. Гоголь. Лермонтов.

— 9 мая 1840 года Гоголь отметил день своих именин, устроив обед в саду Погодина в Москве. Лермонтов читал нам отрывки из «Мцыри». И снова Италия... Через полтора года, закончив первый том «Мертвых душ», Гоголь возвращается в Москву.

Портрет цензора А. Никитенко.

Целые страницы изъяты из рукописи карандашом цензора.

Первое издание «Мертвых душ» с обложкой, рисованной автором.

— После долгих мытарств с цензурой, первый том

«Мертвых душ» только в конце мая 1842 года наконец вышел из печати. Появление этой книги составило эпоху в истории русской литературы.

Быстро листается книга.

Остановки на портретах героев (позднейшей работы):

Чичиков,
Петрушка,
Селифан,
Ноздрев,
Собакевич,
Плюшкин,
Коробочка,
Манилов...

Сцена из спектакля «Мертвые души» в постановке МХАТа.

— Послушай, любезный, сколько у вас умерло крестьян с тех пор, как подавали ревизию?

— Да как — сколько? Многие умерли с тех пор, — сказал приказчик и при этом икнул, заслонив рот слегка рукою, наподобие щитка.

— Да, признаюсь, я сам так думал, — подхватил Манилов.

— А так, например, — числом? — спросил Чичиков.

— Да, сколько числом? — подхватил Манилов.

— Да как сказать числом? Ведь неизвестно, сколько умерло, их никто не считал.

— Да, именно, — сказал Манилов, оборотясь к Чичикову. — Я тоже предполагал, большая смертность; совсем не известно, сколько умерло.

— Ты, пожалуйста, их перечти, — сказал Чичиков, — и сделай подробный реестрик всех поименно.

— Да, всех поименно, — сказал Манилов.

Приказчик сказал: — Слушаю! — и ушел.

— А для каких причин вам это нужно? — спросил по уходе приказчика Манилов.

— Вы спрашиваете, для каких причин? Причины вот какие: я хотел бы купить крестьян... — сказал Чичиков, заикнулся и не кончил речи.

— Но, позвольте спросить вас, — сказал Манилов, — как желаете вы купить крестьян: с землею или просто на вывод, то есть без земли?

— Нет, я не то, чтобы совершенно крестьян, — сказал Чичиков. — Я желаю иметь мертвых...

— Как-с? Извините... Я несколько туг на ухо, мне слышалось престранное слово...

— Я полагаю приобрести мертвых, которые, впрочем, значились бы по ревизии, как живые,— сказал Чичиков.

Манилов выронил тут же чубук с трубкою на пол и как разинул рот, так и остался с разинутым ртом в продолжение нескольких минут.

Типы «Мертвых душ».

— Представители господствующего класса — помещики и царские сатрапы — были представлены Гоголем в «Мертвых душах» в таком отвратительном виде, такой галереей уродов, что на веки вечные стали нарицательными, вызвали у своих прообразов смертельную ненависть к Гоголю.

— Но взволнованный оптимистический тон появляется у Гоголя там, где он говорит о своем народе, о милой родине, о родной природе. Слова его о крепостных крестьянах проникнуты горячей любовью к русскому народу, верой в могучие народные силы, пока еще замороженные ледяной жестокостью крепостнического государства.

Портреты Чернышевского, Добролюбова, Белинского.

— Передовая часть общества приняла «Мертвые души» с восторгом, реакционные круги — злобно и с ненавистью. Сенковский и Булгарин порочили Гоголя, а Белинский увидел в поэме Гоголя «творение чисто русское, национальное, выхваченное из тайника народной жизни, столько же истинное, сколько и патриотическое, беспощадно сдергивающее покров с действительности и дышащее страстно, нервистою, кровною любовью к плодovitому зерну русской жизни; творение необъятно художественное по концепции и выполнению, по характерам действующих лиц и подробностям русского быта,— и в то же время глубокое по мысли, социальное, общественное и историческое...»

«Гоголь среди русских художников в Риме» — дагерротип.

Крупно — Гоголь с тросточкой.

— «Меня поразила перемена, происшедшая с ним с 41 года...— писал И. С. Тургенев.— В то время он смотрел приземистым и плотным малороссом; теперь он казался худым и испитым человеком, которого успела уже порядком измывать жизнь. Какая-то затаенная боль и тревога, какое-то грустное беспокойство примешива-

лось к постоянно пронизательному выражению его лица»

Листаются цветные открытки:

Курорты Эмс,

Баден,

Рим.

— Пребывание Гоголя на чужбине, добровольное изгнание, обособление от русской действительности не могли не отразиться на результате борьбы за Гоголя между реакционными силами и передовыми людьми России. Белинский предупреждал горячо чтимого им Гоголя об опасности: отрыва от действительности.

Комната Гоголя в Риме. Конторка. Камин.

— В 1843 году в Риме сжигает Гоголь главы II тома «Мертвых душ».

Листаются открытки:

Ницца,

Эмс,

Дармштадт,

Страсбург,

Франкфурт.

— Здоровье Гоголя ухудшалось. Частые путешествия и лечения на курортах помогли мало. Творческий кризис великого писателя усугублялся состоянием его здоровья и «умственным аскетизмом» — по выражению Белинского. Разоблачая в «Мертвых душах» и «Ревизоре» реакционные силы крепостнической России, Гоголь не мог связать их со всем самодержавно-крепостническим режимом, пытался найти выход.

Открытки:

Рим,

Швальбах.

— Гоголь деятельно готовит к печати и посылает в Москву Плетневу книгу «Выбранные места из переписки с друзьями», реакционное произведение. «Под влиянием ложных идей, развившихся в отдалении от жизни,— писал впоследствии Короленко,— он изменил собственному гению и ослабил полет творческого воображения, направляя его на ложный и органически чуждый ему путь».

1847 год.

— «Выбранные места» вышли из печати.

Крупно — титульная страница.

— «Появление книги моей,— писал Гоголь Жуковскому,— разрешилось точно в виде какой-то оплеухи: опле-

уха публике, оплеуха друзьям моим и, наконец, еще сильнейшая оплеуха мне самому. После нее я очнулся, точно как будто после какого-то сна, чувствуя, как провинившийся школьник, что напроказил больше того, чем имел намерение. Я размахнулся в моей книге таким Хлестаковым, что не имею духу заглянуть в нее».

Оглавление книги.

— Передовое русское общество встретило новую книгу Гоголя взрывом негодования.

Больной Белинский, лежащий на диване.

— Тяжело больной Белинский в своем письме Гоголю из Зальцбрунна с гневом и болью подверг уничтожающей критике «Выбранные места из переписки с друзьями...»

— «Нельзя молчать,— писал Белинский,— когда под покровом религии и защиты кнута проповедуют ложь и безнравственность, как истину и добродетель... Россия видит свое спасение не в мистицизме, не в аскетизме, не в пиэтизме, а в успехах цивилизации, просвещения, гуманности. Ей нужны не проповеди (довольно она слышала их!), не молитвы (довольно она твердила их!), а пробуждение в народе чувства человеческого достоинства, столько веков потерянного в грязи и соре, права и законы, сообразные не с учением церкви, а со здравым смыслом и справедливостью.

...Проповедник кнута, апостол невежества, поборник обскурантизма и мракобесия, панегирист татарских нравов — что вы делаете!..

...вам должно с искренним смирением отречься от последней вашей книги и тяжкий грех ее издания в свет искупить новыми творениями, которые бы напомнили ваши прежние».

Картина — «Кружок петрашевцев».

Крупно — подпольное издание: «Письмо Белинского к Гоголю».

— Во множестве списков распространялось письмо «неистового Виссариона». Революционные кружки читали и передавали из рук в руки письмо, как действенное оружие. Жандармы сбивались с ног, разыскивая крамольное письмо Белинского. Великой верой в будущее России дышало оно, ненавистью к царизму и крепостному строю. За одно лишь чтение этого письма царские прислужники приговаривали к каторге и к смертной казни.

Книга Герцена «О развитии революционных идей в России».

— «Гоголь, кумир русских читателей,— писал Герцен,— возбудил глубочайшее презрение к себе за рабочую брошюру. В России не прощают отступнику».

Статья В. И. Ленина: «Из прошлого рабочей печати в России».

— Владимир Ильич Ленин так оценил письмо Белинского:

«Его знаменитое «Письмо к Гоголю», подводившее итог литературной деятельности Белинского, было одним из лучших произведений бесцензурной демократической печати, сохранивших громадное, живое значение и по сию пору». (*Ленин, 4 изд, т. 20, стр. 223—224*).

Листаются открытки:

Виды Неаполя,

Генуи,

Марсея.

— Объехав Южную Европу, Гоголь возвратился в Рим. Перед этим он написал письмо Белинскому:

«Душа моя изнемогла, все во мне потрясено... Мне казалось только непреложной истиной, что я не знаю вовсе России, что многое изменилось с тех пор, как я в ней не был...»

Старинный пароход (гравюра).

Иерусалим.

— Возвращаясь на Родину, Гоголь посетил Палестину, в религиозной мистике ища успокоения и не находя его.

Одесса. Панорама с моря.

— Из Одессы через Яновщину Гоголь едет в Петербург, откуда к концу того же 1848 года переезжает в Москву и поселяется сначала у Погодина, а затем в доме у А. П. Толстого на Никитском бульваре.

Памятник Гоголю в Москве.

Рукопись «Мертвых душ» II части.

— «Соображаю, думаю и обдумываю второй том «Мертвых душ»,— пишет Гоголь Плетневу.— Читаю преимущественно то, где слышится сильнее присутствие русского духа...»

Рукопись Гоголя, исчерченная поправками, добавлениями, доклейками, испещренная новыми и новыми словами.

(С началом чтения текста — на экране мультипликационно иллюстрируется содержание его).

— «Сначала, — говорит Гоголь, — нужно набросать все, как придется, хотя бы плохо, водянисто, но решительно все, и забыть об этой тетради. Потом через месяц, через два, иногда и более (то скажется само собою) достать написанное и перечитать: вы увидите, что многое не так, много лишнего, а кое-чего и недостает. Сделайте поправки и заметки на полях и снова забросьте тетрадь. При новом пересмотре ее — новые заметки на полях, и где не хватит места — взять отдельный клочок и приклеить сбоку. Когда все будет таким образом исписано, возьмите и перепишите тетрадь собственноручно. Тут сами собой явятся новые озарения, урезы, добавки, очищения слога. Между прежних вскочат новые слова, которые необходимо там должны быть, но которые почему-то никак не являются сразу. И опять положите тетрадку. Путешествуйте, развлекайтесь, не делайте ничего или хоть пишите другое. Придет час: вспомнится заброшенная тетрадь; возьмите перечитайте, поправьте тем же способом и, когда снова она будет измарана, перепишите ее собственноручно...

...Так надо делать, по-моему, восемь раз.

...Я делаю восемь раз».

Калуга (старый рисунок).

Флигель губернаторской дачи в Калуге, где жил Гоголь.

— Летом 1849 года Гоголь был у А. О. Смирновой в Калуге, где читал главы из «Мертвых душ».

Дом в Абрамцево.

Парк. Пруд.

— «Гоголь читал нам первую главу II тома «Мертвых душ», — писал Аксаков сыну. — Талант его стал выше и глубже».

Портрет матери Гоголя.

Портреты сестер Гоголя: Марии Васильевны, Анны Васильевны, Елизаветы Васильевны, Ольги Васильевны.

«Гоголь в своей комнате в Васильевке» — картина художника Волкова.

— Вся передовая Россия трепетно ждала от Гоголя, гениального обличителя самодержавия и крепостничества, нового взлета таланта во II части «Мертвых душ», ставила рядом имена Белинского и Гоголя.

«Гоголь слушает лирника» — картина Волкова.

— Лето 1850 года Гоголь провел в родной Яновщине-Васильевке, а затем прожил зиму в Одессе, ища для своего больного организма «ненагретого тепла».

Виды Одессы.

Театр. Море.

Улица Гоголя в Одессе. Дом с мемориальной табличкой.

— В мае 1851 года Гоголь возвратился в Москву в дом А. П. Толстого. II том «Мертвых душ» близился к окончанию. В январе 1852 года Гоголь говорил Арнольди, что II том совершенно им закончен.

Комната Гоголя в доме Толстого.

Конторка. Диван. Круглый стол.

— Тяжело больной Гоголь, окруженный реакционными мракобесами, пытался сопротивляться их влиянию, но силы его уже были надорваны: II том «Мертвых душ» не дошел до читателей.

Картина: Гоголь сжигает «Мертвые души».

— 12 февраля 1852 года Гоголь в болезненном припадке сжег рукопись II тома «Мертвых душ». Жизнь его подходила к концу. Тяжелая болезнь причиняла невыносимые мучения. Великий друг и соратник Пушкина заканчивал свой земной путь.

Траурное объявление о смерти Гоголя.

— 21 февраля 1852 года в 8 часов утра Н. В. Гоголь скончался.

Н. В. Гоголь на смертном одре.

Маска Гоголя.

Похороны Гоголя.

— Великого писателя хоронила вся передовая Россия, признававшая в нем одного из лучших своих писателей. Труден и противоречив был писательский путь Гоголя. Гоголь стоял у истоков создания демократической литературы русской. Необыкновенно тонко и глубоко знал Гоголь, понимал и обогащал русский народный язык. Его творчество было полностью самобытно и глубоко национально. Гениальные произведения Гоголя бессмертны.

Могилы Гоголя на Новодевичьем кладбище.

Статья Гоголя в журнале: «В чем же, наконец, существо русской поэзии».

— «...Поэты берутся не откуда-нибудь из-за моря, но

исходят из своего народа. Это — огни, из него излетевшие, передовые вестники силы его».

Портрет Гоголя.

— «...Великого ума,— писал Чернышевский,— и высокой природы человек был тот, кто первый представил нас в нашем настоящем виде, кто первый научил нас знать наши недостатки и гнушаться ими. И что бы напоследок ни сделала из этого человека жизнь, не он был виновен в этом. И если чем смутил он нас, все это миновалось, а бессмертными останутся заслуги его».

Личные вещи, оставшиеся после Гоголя.

Плащ, цилиндр, чемодан портфель, дорожная шкатулка для писания, погребец, перчатки, перья, записные книжки, рукописи.

— «...Гоголь умер! — писал Тургенев.— Какую русскую душу не потрясут эти два слова?.. Да, он умер, этот человек, которого мы теперь имеем право, горькое право, данное нам смертью, назвать великим; человек, который своим именем означил эпоху в истории нашей литературы; человек, которым мы гордимся, как одной из слав наших!»

Портрет Т. Г. Шевченко.

— «Перед Гоголем должно благоговеть,— писал Шевченко,— как перед человеком, одаренным самым глубоким умом и самую глубокою любовью к людям... Гоголь истинный веститель сердца человеческого...»

Перед аппаратом портреты и книги:

Тургенева,
Салтыкова-Щедрина,
Гончарова,
Островского.

— Вся русская литература 40—60 годов есть прямое продолжение Гоголевского периода.

Портрет В. И. Ленина.

Статья В. И. Ленина «Еще один поход на демократию».

Цитата:

— «Некрасов восклицал в давно-давно прошедшие времена:

...Придет ли времячко
(Приди, приди, желанное!),
Когда народ не Блюхера
и не милорда глупого,
Белинского и Гоголя
С базара понесет?

Желанное для одного из старых русских демократов «времячко» пришло... Теми идеями Белинского и Гоголя, которые делали этих писателей дорогими Некрасову — как и всякому порядочному человеку на Руси — была пропитана сплошь эта новая базарная литература...»

Скульптура Андреева «Ленин за работой».

— Гоголь один из очень часто цитируемых В. И. Лениным писателей. Всего гоголевских цитат и упоминаний у Ленина свыше сотни. Наибольшая их часть приходится на Манилова и маниловщину.

Страница из «Мертвых душ». Выделена фраза: «Один бог разве мог сказать, какой был характер Манилова. Есть род людей, известных под именем: люди так себе, ни то ни се, ни в городе Богдан, ни в селе Селифан...»

— Высмеивая людей «неопределенного типа», «политических обывателей», товарищ Сталин в «Речи на предвыборном собрании избирателей Сталинского избирательного округа города Москвы 11 декабря 1937 года» напомнил слова, которые «метко сказал великий русский писатель Гоголь»: «Люди, говорит, неопределенные, ни то ни се, не поймешь, что за люди. Ни в городе Богдан, ни в селе Селифан».

Памятник Гоголю в Б. Сорочинцах.

Группа пионеров кладет цветы у подножья памятника.

Новый дом-музей, на месте домика, где родился Гоголь в Б. Сорочинцах.

Группа земляков Гоголя входит в музей.

Экспозиция музея.

— Великий писатель нашел любовь и уважение миллионов масс советских читателей. Творчество Гоголя находится на вооружении многонациональной и единой культуры народов Советского Союза. Мечты Гоголя о прекрасном обществе. Произведения Гоголя продолжают жить активной жизнью. Сотни тысяч экземпляров книг Гоголя на всех языках народов СССР и стран народной демократии выходит в свет.

Перед аппаратом плывут в бесконечной панораме советские издания произведений Гоголя на всех языках народов СССР.

Грузинские, узбекские издания.

Афиши и иллюстрации постановки «Ревизора» на китайском языке.

Книги Гоголя на чешском языке, болгарском, польском, румынском, венгерском, албанском.

Корейское издание Гоголя.

Колхозное поле.

Идут комбайны.

— Близ Диканьки бурлит новая, колхозная жизнь.

Вывеска колхоза им. Н. В. Гоголя.

Старый Миргород.

Наплыв — курорт Миргород.

Источник. Курзал.

Вывеска «Миргородский курорт».

Подмосковный колхоз.

Механизованная животноводческая ферма.

Ленинград.

Невский проспект с гравюры наплывает на реконструированный Невский.

— Невский проспект.

Москва.

Памятник Гоголю в Москве.

Библиотека им. Ленина.

Барельефы на фронтоне.

Барельеф Гоголя.

Охотный Ряд.

Гостиница «Москва».

— Социалистическая Москва в новом убранстве.

Крымский мост.

Высотные здания:

на Смоленской площади,

на Котельнической набережной,

у Красных ворот.

Здание университета.

Вид со здания университета на Кремль.

Кремль.

— «Не так ли и ты, Русь, что бойкая необгонная тройка несешься?..

...Чудным звоном заливается колокольчик; гремит и становится ветром разорванный в куски воздух; летит мимо все, что ни есть на земле, и, косясь, посторониваются и дают ей дорогу другие народы и государства».

Н. В. Гоголь

Мощный самолет в полете.
Портрет Гоголя. Медленно уходит в затемнение.
Сплошной фон книг Гоголя.
Заключительная надпись:
«Давно уже не было в мире писателя, который был бы
так важен для своего народа, как Гоголь для России»

Н. Г. Чернышевский

1951

ПАВЕЛ КОРЧАГИН

ЛИТЕРАТУРНЫЙ СЦЕНАРИЙ

«...Меня воспитал Ленинский комсомол, верный помощник партии, и пока у меня бьется сердце, до последнего его удара, вся моя жизнь будет отдана большевистскому воспитанию молодого поколения нашей социалистической Родины».

*Из письма Николая Островского И. В. Сталину.
2 октября 1935 года*

1

Тесная, скромная комнатка, полная молодежи. Горит лампа. За окном — темень. Взрыв веселого смеха. Звонкий голос запекает в наступившей тишине.

Это поет Павел Корчагин. Он лежит неподвижно навзничь на простенькой кровати, глаза его открыты,— трудно заметить, что они незрячие,— лицо молодо и оживленно, веселая улыбка то и дело вспархивает на губы.

Слезами залит мир безбрежный,
Вся наша жизнь — тяжелый труд.
Но день настанет неизбежный,
Неумолимо грозный суд!

Лейся вдаль, наш напев, мчись кругом!
Над миром наше знамя реет
И несет клич борьбы,
Мести гром,
Семя грядущего сеет.
Оно горит и ярко рдеет,—
То наша кровь горит огнем,
То кровь работников на нем!

— Стоп, ребята! — останавливает Корчагин. — Мне обещана на закуску плясовая! Тёзка, твоя очередь запевать! Да не очень высоко, сообразуйся с хором!

Молодой парень запекает звончайшим тенорком:

Ой, що ж то за шум учинився,
Що комар та й на мусі оженився!

Дружно вступают голоса всех присутствующих.

Корчагин поет. Голос его — звонкий, молодой, задорный — тесно вплетен в юношеский хор. Окно открыто, ветер колышет ситцевую занавеску.

— Спасибо, друзья! От души пели,— заключает Корчагин.

— У меня вопрос, товарищ Корчагин,— подается вперед девушка,— как это всё-таки понимать — классовая борьба!

— Я скажу!

— Говори, Коля.

— Классовая борьба — это когда шашка в руке, буденновка на затылке и — эх! Руби буржуйские головы!!

— А как срубишь, что тогда классовая борьба?

— Тогда отменяется!

Ребята дружно засмеялись, и парень-запевала рассудительно заметил:

— С ним нельзя по улице пройти — все цветы и подсолнухи по дороге палкой сшибает! Как шашкой!

— Как я жалею,— говорит Коля,— что вырос уже после гражданской войны! Мне бы раньше родиться, ребята!

— Каждый человек, Коля,— замечает Корчагин,— родится ни поздно ни рано: он родится в самый раз!

Ребята засмеялись.

— Все равно я родился поздно! — горячо уверяет Коля.— Когда Павка рассказывает, как его мотали в буфете на станции, как он насыпал махорки в поповское тесто, как работал подручным кочегара на электростанции, как пошел на фронт,— я ему завидую, ребята!

— Для твоей шашки подсолнухов и так не хватает! — поддел Колю парень-запевала.

— Конь! На коне — седло! В гриве — красная ленточка! У Котовского Павка был? Был! У Буденного в Первой Конной сражался? Сражался! Э, пела шашечка вострая, эх, рубал Корчагин контру да на полный ход!!

— На твой век хватит, Коля,— уверил Корчагин.

— А помнишь, как ты брал. Житомир, Павка?! Петлюровцев, белопольскую шляхту — по головам, по говам!

— Комсомол как организовывал?!

— Риту Устинович помните, девушки?

— Ну вот,— вмешивается Корчагин,— вам только расскажи, а вы все за полную правду считаете!

— Потому что полная правда и есть! — выкрикивает Коля.— Да ты дай мне какого шустрого писателя, да пускай он перенесет на бумагу твою жизнь!

— Что здесь интересного?

— Молчи, Павка! Мы ночи не спим,— ждем, что расскажешь на следующем заседании кружка дальше...

— Ты, наверное, все песни знаешь! — восторгается парень-запевала.— Жаль только, что гармошки уже не осилишь! Представляю, ребята, как он красиво играл!

— Спасибо, друзья,— говорит Корчагин.— Да, Павке уже никогда не играть... За Павку вы играть будете... И не только играть на любимой гармошке... Драться будете с врагами! Если придется, комсомолята, драться — прошу вас, рубайте и за меня, рубайте за Павку Корчагина, и под вашим натиском рухнет весь буржуазный мир!

— Будем! — горланит Коля.— Помнишь, Павка, как ты получал вместе с комсомольским билетом винтовку и двести патронов?!

— Хотелось бы записать Павкину жизнь, ребята, да с моим нулем зрения...

— Отдохнуть тебе пора,— говорит Вера,— ты очень устал, Павка... Сначала лекция, потом воспоминания,— здоровье у тебя не железное...

— Ладно, Вера. На следующее заседание кружка снова приносите вопросы, предложения — обмозгуем вместе... Подходите теперь по одному, будем прощаться...

Корчагин прощался со всеми за руку, и каждому у него находилось ласковое слово, шутка. Лицо у него было живое, дышащее молодостью, глаза открытые, обращающиеся на голос собеседника, и не сразу даже верилось, что они незрячие. Нервные руки подвижны до локтей, мальчишеские пальцы непрерывно вертят карандаш.

— Ага, это Верушка! Узнаю твою дрожащую ручку! Будь здорова, не забудь обещания придти в свободное время почитать мне...

— Не забуду.

— Это Коля... Не смущайся, комса... Осторожнее, у тебя лапа, как у медведя... И так чувствую, что любишь!

— До свидания, тезка! Что хочешь спросить?

— Продиктуешь мне завтра слова песни, Павка?

— Почему же, продиктую! Придешь пораньше, почи-таешь мне, потом я тебе продиктую...

— И мы придем читать, и мы!

— Всем буду рад, ребята! А сейчас — захлопните хорошенько дверь! Один раз дверь не закрыли, кошка залезла! Она мне всю душу вымотала: все казалось, что воры...

Окно закрывают, лампу тушат, комната пустеет, и Павел Корчагин остается один в темноте. Лунный свет лежит дорожкой поперек кровати.

— Кажется, никто из ребят ничего не заметил. Последний день Павки Корчагина... Больше не могу терпеть! Спрашивается, — для чего жить, когда потерял самое дорогое — способность бороться! Организм, сдавший все позиции и сделавшийся ненужным никому, подлежит расстрелу!!

Преодолевая предательскую слабость, Корчагин достаёт из-под матраца браунинг. Ощупывает. В лунном свете зловещи отблески стали. Отдаленная мелодия песни Первой Конной армии как бы проплывает над Павлом.

— Жаль жизни... Матрос Жухрай, ты учил меня не бояться...

Корчагин направил себе в сердце дуло револьвера и готов нажать гашетку. Еще мгновение. Вдруг звон, дребезжанье и грохот разбитого окна наполняют комнату. По полу катится булыжник.

Павел отвел от груди револьвер, положил на одеяло. Глубоко вздохнул, закрыл усталое глаза.

— Отставить расстрел. Оказывается, рано, брат Корчагин, запсиховал. Павка еще страшен врагу. А шлёпнуть себя каждый дурак сумеет!

Поспешно входит мать Павла — маленькая старушка.

— Павлуша! Павлуша, они тебя не испугали?! Боже, какие нехорошие люди!

— Меня, мама, не так легко испугать, — голос Павла ровен и спокоен.

Дрожащими руками мать зажигает лампу. Поднимает с пола булыжник.

— Подумать только, — громаднющий камень! Хотели еще швырять, да я как закричу, как застучу по калитке! Недолго и убить таким страшилищем...

— Буржуи меня пугают, а сами боятся...

Подходит к постели, замечает на ней револьвер. Оправляет одеяло и незаметно (ей так кажется!) уби-

рает оружие прочь. Она поняла, что здесь могло прозойти!

— Не смущайся, мама,— слабость моя больше не повторится... Спрячь пушку подальше в комод.

— Ты хотел нас оставить одних, Павлуша?!

— Нет, я не умру, пока не опишу жизнь Павки Корчагина! Болезнь старается сломить меня, выбить из строя, но я должен доказать своим воспитателям — старым большевикам, что молодое поколение не сдастся!

Дай мою папку, мама!

Мать молча подает Павлу полную бумаги папку с прорезанными на ней полосами — строчками, по которым можно наощупь писать, как по транспаранту. Сама бесшумно убирает комнату, затыкает окно.

Рука Павла пишет:

«...верю, что вернусь в строй, что в штурмующих колоннах появится и мой штык. Мне нельзя не верить, я не имею права. Десять лет партия и комсомол воспитывали меня в искусстве сопротивления...»

Павка говорит:

— Братья комсомольцы будущего, хочу быть с вами!

2

Бурно метет ветер воспоминаний. Сначала кажется, что все важно, все заслуживает того, чтобы быть записанным мужественной рукой слепого Павла Корчагина.

Важен этот маленький городок, вернее — местечко, эта железнодорожная станция с таким знакомым названием — «Шепетовка».

Милы улочки и пыль на базарной площади.

Памятен этот большой сарай, в котором помещается городская электростанция. Подросток, вышедший на порог и вытирающий ветошью руки, чем-то напоминает самого Павку.

Постепенно воспоминания приобретают стройность, яркие картины революционных бурь сменяют одна другую, Корчагина еще нет в них, но чувствуется, несомненно, что это сам он наблюдает, присутствует сам и, запоминает.

Сменяется не раз власть в городе, меняются времена года.

Вот в пургу трепещет и пылает красное полотнище с большими белыми буквами: «Долой войну!» и «Вся власть Советам!»

Лозунги — на паровозе, стоящем под парами.

Артем, высунувшись из двери паровоза, кричит в метель:

— Павка, чёртов сын! Замерзнешь! Ступай домой!

Вот из переулка на пустынную весеннюю улицу Шепетовки выходят солдаты германского кайзера, оккупирующие Украину.

Впереди — немецкий офицер на коне и пеший гетманский офицер с переводчиком.

Глухо трещат барабаны, слышно поют немецкие дудки.

На крыльце аптеки немецкий офицер объявляет через переводчика приказ коменданта:

— Германские войска пришли на помощь населению Украины! Повиновение и покорность! Полное исполнение приказов! Бунтовщиков и коммунистов комендант будет расстреливать! Мирные жители трудятся спокойно для союзной Германии!..

— Гетману Скоропадскому — слава! — от себя заканчивает переводчик.

Отдельные голоса зазвучали вразброд.

— Хорошая фамилия — Скоропадский,— замечает кто-то невидимый,— скоро, значит, упадет!..

Дружный смех покрыл его слова.

Вот в осеннюю распутицу немцы бегут без оглядки к вокзалу. На шоссе — офицер с револьвером в руке.

— Назад! Соотечественники! Мы все хотим домой! Но вокзал уже забит германскими эшелонами! Задержим красных,— пускай эшелоны уйдут без помех! Наша очередь — завтра!..

Один из бегущих солдат мимоходом пыряет офицера штыком в бок и бежит дальше. Офицер падает.

К немецкому солдату, убегающему через огороды, выскакивают из-за укрытия трое мальчишек. Они мигом обезоруживают деморализованного оккупанта, и последний бежит безоружный дальше, со страхом оглядываясь на ребят: не пошлют ли вдогонку пулю?

Вот солнечным летним утром в городок входит отряд. Задержался на окраине у соснового леса.

Командир дал шпоры коню, конь перепрыгнул канаву.

— Эй, хлопцы! Тащи воды напиться!

— Сей минут!

У морды коня появляется Сережка Брузжак.

Командир в матросском бушлате, с маузером и дву-

мя немецкими гранатами на поясе улыбается хлопцу. Это Жухрай.

— Какая власть в городе?

— Никакой власти... Две недели власти нет...

Серёжке кто-то передал большую жестяную кружку с водой, Серёжка поднес ее матросу, Жухрай жадно стал пить.

— Теперь... наша... власть... будет...

Серёжка просиял:

— Ваша власть нам подходит!

— Откуда ты знаешь, какая наша власть?

— Разве не видно? Когда город берет банда или пеллюровцы,— они всегда ночью скачут... А когда вы, то есть красные, входите,— всегда днем, при солнце, как полагается...

— Одним словом, забегайте в штаб, братишки! — засмеялся Жухрай и ускакал.

Вот в кухоньке у Корчагиных при свете крошечного «каганца» ужинает в одиночестве Артём. Он в рабочей одежде, только что пришел со станции.

Кто-то постучался.

Артём открыл окно.

— Кто там?

— Это мы... Я, Жухрай, и Долинник...

— Заходите.

В кухоньку зашло двое.

— Уходим, Артём,— сказал Долинник,— оставляем город.

— Новости неважные,— продолжает ужинать Артём.

— Долинник — фигура знакомая в городе, выступал не раз,— заговорил негромко Жухрай,— ему в подполье оставаться несподручно... Решили, что останусь я,— принимаешь на жительство? Мать не будет возражать, Артём?

— Мать — в деревне у родичей... А с Павкой помиримся..

— Жухрай — слесарь, устройшь его в депо...

— Проще простого, товарищ Долинник! Слесаря нужны...

— Не так и просто, Артём... Надо в такое место, чтоб не накрыли... И прошу тебя, успокаивай его горячую натуру!

— Слава богу, не маленький! — обиделся Жухрай.

— Успокоим,— положил ложку Артём,— может, перехватите ложку того-сего? Сам варил!

— Нет времени, Артём... Проводи-ка меня через огороды, хочу не задержаться... Ну, будь здоров. Фёдор! Желая успеха... Не лезь на рожон... Отвечаешь за дело и за товарищей...

Долинник пожал руку Жухраю.

— Само собою... Вертайтесь скорее...— Жухрай вытер фуражкой пот со лба.

— Накопим сил и вернемся...

Долинник вышел вместе с Артёмом во двор. Темная ночь. Дует порывами ветер. Зловеще бегут по небу тучи.

— Осторожнее, тут камень,— сказал Артём.

Невдалеке вдруг защелкали выстрелы, затопали копыта лошадей, мчащихся галопом, дикие вопли огласили воздух.

— Они,— сказал Долинник.— Занимают город. Узнаю походку!..

— Взяться бы сейчас да набить петлюровцам морды?

— Приказ есть приказ, Артём... Мы — люди организованные... Вернемся, не сомневайся... Жухрая береги...

— Вот так пойдете все прямо, прямо и прямо...

— Бывай здоров, Артём...

— Счастливо, товарищ Долинник!..

3

Юный Павка в родной Шепетовке.

Он раскинулся под осенним деревом на увядающей траве в позе роковой неподвижности первой сцены. Темные кудри, линиялая и заплатанная рубашка, босиком. Рядом с ним чинно сидит Тоня Туманова — красивая девушка с длинными золотистыми косами, в гимназической шляпке, с книжкой в руке.

— Так и написано? — спрашивает Павка.

Девушка кивает головой.

— Настоящий петлюровец! — с презрением произносит Павка.— Предать товарища! Видать, и Италия не обошлась без такой погани!

Павка медленно встал, потянулся, переходя из состояния полной неподвижности в цепь быстрых движений, и высоко подпрыгнул, засматривая через забор.

— Что там, Павка?

— Это меня зовут, Тоня!

— Кто?

- Не скажу.
  - Даже мне?
  - Да.
  - Я обижусь...
  - Обижайся. Иначе не могу. Можно к тебе придти завтра, Тоня?
  - Значит, тот, кто тебя зовет,— важнее меня?
  - Это другое дело!
  - Не иди, Павлуша... Потом пойдешь... Смотри, как здесь хорошо...
  - Не сердись, Тоня... Я пойду...
- Павел бросился бежать со всех ног, только голые пятки сверкали.
- Тоня досадливо бросила книжку на траву:
- Мальшишка, и больше ничего!

4

В каморке с завешенным окном — Жухрай и Павка. Мигает коптилка, поставленная на шаткий столик. Тень от могучей фигуры матроса мечется по стенам. Жухрай в тельняшке, босой.

— Молодец, парень,— говорит матрос,— провернул дело как следует! Депо здорово охраняется?

— Через шлаковую яму прополз, дядя Жухрай, а так ни за что не пройдешь!

— Передал записку лично в руки?

— Не маленький, понимаю!

— Имей в виду, если поймают — штаб Духонина обеспечен! Не шутики!

— Какой штаб Духонина?

— Так говорится! Одним словом,— тогда к стенке, Павка! Вот!

— Раньше поймать нужно!

— Возле такого ходим, Павка! Прятаться — дела не сделать; дело делать — некогда прятаться!

— Революция, дядя Жухрай!

— Думал манной кашкой наслаждаться? Нет!

— Только бы понять, что к чему ложится...

— Таковую нашу науку и слепые, и глухие, и старые, и младенцы — все могут понять!

— Вы знаете, сколько я читаю, дядя Жухрай?! Ого!

— На всей земле пожар начался, Павка,— мировой пожар! Старую жизнь пускаем на дно! Для этого маменькины сынки недействительны, нужна отважная брат-

ва, народ крепкой породы, который перед дракой не лезет в щели! Я тоже в детстве был вроде тебя. Не знал, куда силёнки девать. Жил в бедности. Гляжу, бывало, на сытых, разодетых буржуйских сынков, и ненависть огнем печет! Почему богатым всё, а бедным ничего?! Бил их отчаянно. Но биться в одиночку — жизни не перевернуть, братишка! Партия нужна, бойцы за рабочее дело! Ты о Ленине слыхал, Павка?

— Совсем за младенца считаете, дядя Жухрай! — громко возразил Павка.

— В партию товарища Ленина я присоединился еще в 1915 году! Правду жизни без партии не понять... Классовую борьбу раскусить с научной точки зрения, — один не раскусишь... Нет нам родней партии, братишка, чем партия большевиков! Когда немного подрастешь, дам тебе рекомендацию... Только она одна — революционная, непоколебимая, борющаяся против всех богатых, за всемирное рабочее дело, Павка!

— Хорошо вам рассуждать, дядя Жухрай! Вы будете бороться, а я что? Ждать, пока вырасту?!

— Хватит и для тебя! Не всегда борьба — это драка... Бывает, нужно бороться другими способами... Жертвовать собой за товарища... Или иногда идешь на смерть за дело партии... Молчишь в руках врагов... Тебя допрашивают, ты молчишь... Бьют, мучают, молчишь... Петля на шею — никого не выдаешь!

— Я терпеливый, дядя Жухрай!

— Из тебя будет толк. Только не сбивайся с настоящей дороги, иди прямо! Куда Ленин, туда и ты, Павка! Классовая борьба требует понятия, где враги...

— Я одного гимназиста ка-ак трахнул! Так и полетел в воду!

— Артём рассказывал, что ты драчливый, как петух, Павка!

— Всегда дерусь по справедливости...

— Хочешь, научу драться по правилам?

— Это борьба французская по правилам, дядя Жухрай! Драка бывает от природы...

— Становись, научу, как и слабый отбивается от сильного!

— Очень больно будет? — осторожно спросил Павка, все же бесстрашно становясь против Жухрая.

— Терпимо... — улыбнулся матрос.

И сейчас же получил крепкий удар Павкиного кулака.

— Ах ты ж петушок!

Урок бокса в тесной клетушке неожиданно закончился тем, что был опрокинут светильник. В темноте слышно было, как тяжело дышал Павка.

— Дядя Жухрай, учите меня дальше!..

5

Павка и Тоня идут в лесу вдоль озера. Яркие краски осени отражаются в воде.

— Почему молчишь, Павка? — спрашивает Тоня. — Озеро обошли, домой возвращаемся, а ты все молчишь...

— Я думаю, Тоня.

— Думать можно в другое время!

— Как мир устроен, Тоня! Ты — девушка из семьи лесничего, культурная, а я — простой кочегар... Идем рядом... Я не чувствую к тебе злобы, как к Лещинским, даже наоборот... А ты не стесняешься того, как я одет...

— Павлуша, ты много читаешь?

— Шестьдесят восемь выпусков прочел Джузеппа Гарибальди, вот сколько!

— Джузеппе — надо говорить!

— Какая разница! Вот герой был! За бедных бился, против собственных петлюровцев! Хоть сегодня к нему пристал бы!

— Меня бросил бы?

— Со мной пошла бы! Вместе, Тоня!

— Фи! Я же не мальчик...

— Девочки-героини тоже описываются!

— В жизни не бывает.

Разговаривая, они дошли до сада Тониных родителей.

Вдруг Павка насторожился, подпрыгнул, схватился за ветку дерева, подтянулся на руках, взгляделся.

— Что там, Павлуша?

— Арестованного ведут...

— Куда же ты?!

— Надо, Тоня!

— Опять, как вчера, бросаешь?!

— Вернусь, Тоня. Серьезное дело...

Легкими, неслышными прыжками помчался Павка через сад, вдоль забора, перемахнул через кирпичную кладку, прополз по открытому месту на животе — и все ловко, изящно, уверенно, ни минуты колебания, сомнения, задержки.

Выглянул на шоссе, осторожно подкрался к разгромленному киоску с продавленной дверью, с перевернутой вверх ногами вывеской «Продажа минеральных вод»,— замер, прижавшись к киоску.

По шоссе шли двое: впереди коренастый рабочий в черной кепке, расстегнутом пиджаке, из-под которого виднелся полосатый матросский тельник, в желтых коротких сапогах,— матрос Жухрай да рыжеусый петлюровец в сером жупане, с двумя подсумками на поясе, в мохнатой шапке, почти упираясь штыком в спину переднего.

— Ах ты ж несчастье,— прошептал Павка.

Жухрай взглянул на Павку знакомыми глазами, даже будто подмигнул. Павка выждал, когда с ним поравняется конвоир, и внезапно бросился к нему, схватил за винтовку. Бабахнул выстрел.

Жухрай отпрянул в сторону, обернулся: конвойный остервенело рвал винтовку из рук Павки. Он свалил Павку на землю. Но Павка увлек и петлюровца с собой.

В два прыжка Жухрай пришел на помощь. Железный кулак его опустился на голову конвойного. Завладев винтовкой, Жухрай потащил и Павку за собой.

Перепрыгнули через забор чьей-то усадьбы. На шоссе вылетел конный и погнал лошадь к забору. Жухрай обернулся, вскинул винтовку, выстрелил...

— Молодец, Павка! Спас большевичка-матроса!

— А разве вы не коммунист, дядя Жухрай?

Матрос бежал рядом с Павкой. Иногда Павка забегал вперед, показывая дорогу. Жухрай на ходу ласково хлопнул Павла ладонью по спине.

— Не бойсь, обучу всем премудростям!.. Большевик, коммунист, да еще и ленинец! Вот кто я такой! Чтоб крепче дело!..

6

Комендантская. Это — подвальная кладовая мещанского дома, превращенная петлюровцами в «кутузку». Зарешённое окно. Нары.

Арестованные: баба-самогонщица, молодой парикмахер, старик, лежащий на нарах, и Павка Корчагин.

Павка в изодранной рубаше, зверски избитый, сидит на полу, обхватив колени руками.

— Всем людям известно,— разглагольствует баба,— эта власть не крепкая, скоро лопнет...

— Вы так уверены? — спрашивает парикмахер.

— Сколько им ведер самогонки сварила? Знаю, как облупленных!

В дверь вталкивают еще одного арестованного — солидного мужчину, давно не бритого, в полукрестьянской одежде. Он медленно осматривается, садится на нары возле Павки и не спеша крутит сигарку.

— Своих курил хватает,— бормочет баба.

— Можно и воздержаться,— решает мужчина и прячет сигарку.

Павка украдкой взглянул на мужчину. Это — Долиник, его можно узнать даже в бороде.

Парикмахер вмешивается в разговор:

— Странная вы женщина, мадам! Здесь все должны курить! Я бы тоже курил, если б не чахотка!.. Мне доктора запретили категорически!

Лежащий на нарах старик поднял голову:

— Пускай доктора запретят петлюровцам бить тебя нагайками...

— Разве это называется бить?! — загорячился парикмахер.— Вот Павку они били, так это да! А меня — пфи!..

— Павка и ходить не мог первый день,— сказала деловито баба.

— Удивляюсь тебе, Павка,— продолжал парикмахер,— почему не отвечаешь на их вопросы?! Ну, спрашивают,— ну, ответь! Не знаешь, кто отбивал матроса,— так и скажи: «Не знаю, пан комендант!» Ты меня всего нервидуешь, Павка!

— Парикмахер не должен нервничать,— отвечает Корчагин,— я им говорю, что не знаю, а мне не верят, Шлёма...

— Ты — Павка, брат Артёма? — спрашивает Павла на ухо Долиник.

Павел кивнул утвердительно головой, не желая распространяться.

— Слушай, Павка, внимательно. Делай вид, что не слышишь меня. Жухрай уже на месте. Он не знает, что ты попался. Что-нибудь придумаем. Из тебя люди будут, Павка...

— Осторожнее здесь, товарищ Долиник,— незаметно говорит Павел,— мы думали — вы успели уйти...

Из соседнего помещения, где находится караул, слышен громкий голос, стук, галдеж. Распахивается дверь, на пороге с нагайкой в руке — петлюровский офицер.

— Встать, вшивая сволочь! Проверим, кого сюда комендант спьяна напаквал! Ты за что, баба?

— Голубчик мой, родненький! Всего за одно ведро самогонки! Говорят, утаила от власти ведро самогонки! Да чтоб мне лопнуть совсем! Да чтоб моя самогонка градуса не держала! Да чтоб...

— Выметайся к чёрту!

— Может, бумажку дадите, паночку?

— Вот тебе бумажка! — петлюровец вытягивает бабу по спине нагайкой.

— Ой лышенько! — баба исчезает за дверью.

— Ты? — офицер тычет нагайкой в грудь Долиннику.

— Я? И сказать вам не умею, пан полковник... Я из деревни... Шел ночью по улице, а меня — хоп! — и посадили...

— Не шляйся ночью, деревенщина! Ночь не для штатских! Вон!

Долинник шагнул к двери, втянув голову в плечи, вышел.

Петлюровец обратил внимание на Павку:

— Карманник? Часы стащил? Ну?

— Седло совсем старое, пан полковник... Я же не знал, что нельзя... Я бы ни за что не резал... На подмётки... А казаки меня сюда... Каждый день бьют, пан полковник...

Петлюровец резко взмахнул нагайкой.

— Вижу сам, что бьют! Отправляйся домой! Чёрт знает, кого тут комендант насобирал! Самого его посажу, сучьего сына...

Павка Корчагин кинулся к выходу.

В его глазах — безумная радость жизни.

7

Кряжистый дуб стоит в полном бронзовом уборе. Тоня пишет акварелью.

По толстому ковру листьев бежит к дубу Павка.

Он полураздет, бледен, рубашка изорвана, волосы всклокочены, видны следы избиений в каталажке, но глаза горят.

Он остановился, не решается приблизиться.

— Павлуша... Павка... Родной ты мой...

Девушка бросается навстречу, и сгоряча, как электрический заряд, звучит громко поцелуй. Сейчас же, правда, виновники событий разъединяют руки и стараются не смотреть друг на друга.

— Я хотел тебе сказать,— бормочет Павка,— они ничего от меня не узнали... Били, мучили...

— Как я их ненавижу, Павка!

— Думал, расстреляют...

— Ты мне каждый день снился, Павка... Слышишь? Я люблю тебя, упрямый ты мой... Неделю тебя не было...

Девушка сжимает Павке руку, ей хочется броситься к нему на шею, прижать к сердцу измученное лицо. Но Павка суров.

— Я тоже люблю тебя... Кончится заваруха, обязательно буду монтером... Замуж возьму... Никогда бить не стану, душа с меня вон!

— Идем! Ты должен прятаться! Они будут искать!..

8

На площади Шепетовки у церквушки с невысокой колокольней разместились петлюровская дивизия «сичевых стрелцов» для предстоящего парада.

В задних рядах стоит полк новомобилизованных: босая, пестро одетая крестьянская молодежь, насильно согнанная в петлюровцы и старающаяся при случае удрать подальше.

За пехотой растянулся кавалерийский полк, сдерживающий толпу любопытных.

На церковной паперти собрались власти — кучка кулаков, служащие управы, учителя, поповны с подругами, и впереди всех в черкеске — главный инспектор пехоты, командующий парадом. Рядом — духовой оркестр.

В церкви облачался в пасхальные ризы поп Василий.

Вынесли на паперть кресты и церковные хоругви. Водрузили желтое с голубым петлюровское знамя.

Инспектор пехоты приказал полковнику Черняку:

— Наведите порядок на улицах!

— Комендантскую я уже очистил! Чёрт знает, кого там только не было!

— Исполняйте!

Черняк козырнул и ускакал.

— Едет, едет!

Все повернули головы к шоссе. Там в клубах пыли показался облезлый автомобиль «форд».

Оркестр грянул бравурный марш, «форд» остановился у паперти, головной атаман Петлюра неуклюже ступил на землю.

— Дивизия «сичевых стрельцов» для парада построена! — отрапортовал инспектор пехоты.

— Панове, позвольте! — протискался вперед председатель управы с хлебом на вышитом рушнике. — Пане головный атаман! Шепетовка никогда не забудет! Прогоните всех инакомыслящих, ваше превосходительство! Пусть в Шепетовке будет только ваша власть!!

Чья-то рука дергает оратора за полу форменного сюртука. Оратор огрызается:

— Я подчеркиваю, какого рода власть имею в виду! Слава Симону Петлюре! Хлеб-соль головному атаману!!

Адъютант Петлюры отбирает хлеб-соль и небрежно бросает в машину, а головной, не отвечая ни слова на приветствие, направляется к возвышению.

Он стоит на помосте, мрачно глядя на своих вояк и на толпу. Вид у него отнюдь не военный, неудачливый украинский Керенский ничего хорошего от судьбы не ждет.

— Солдаты! — наконец начинает головной. — Я водил вас к победам!

По войскам проходит неуважительный гул.

— Я поведу вас к еще большим победам! — Петлюра рассчитанным жестом целует край флага, свисающего с помоста.

А в это время в городе полковник Черняк «наводит порядок»: с двумя подручными он занят грабежом зажиточной квартиры. Кольца, серьги, денежные знаки, обувь и материя — все липнет к рукам.

Петлюра продолжает речь:

— Ангел победы реет над вами! Продержаться! Не отступать ни шагу, храбрые солдаты! Цивилизованная Франция протягивает руку помощи! Корабли из Франции плывут к нашим берегам! Обмундирование, продовольствие, снаряжение!..

В городке полковник Черняк проявляет усиленную активность: грузит на подводы бочки с сельдями, ковры,

хлеб печеный, колбасы, водку, спички, повидло, макароны...

Петлюра заканчивает, смахивая пот со лба:

— Восстановленная Польша во главе с генералом Пилсудским — наша верная союзница! Она нам поможет! Небесным громом разразится над большевиками!.. Надейтесь на Антанту!..

Высоко в синем небе лопнула шрапнель. Вторая. Петлюра инстинктивно закрыл голову ладонью.

Павка Корчагин только что наклеил на стену листовку, призывающую к свержению петлюровщины, как взрыв шрапнели заставил его изменить планы. Он крикнул своим помощникам Сережке Брузжаку и Климке:

— Ходу, хлопцы! Я знаю, где можно достать патронов!

Ребята мчат через дворы, вдоль улиц, не обращая внимания на все усиливающийся обстрел.

Толпа разбегается по домам.

Полк новомобилизованных петлюровцев тает, как снег под вешним солнцем: все меньше и меньше их на площади. Вот остается крошечная кучка, окруженная офицерами. Взрыв снаряда над головами — и кучки как не было. Истоптанная земля, валяется одна обмотка, негодный опорок, рваная шапка, воткнута штыком в землю винтовка без затвора...

Петлюры и след простыл. Сначала он сломя голову катил к станции на своем многострадальном «форде», украдкой кладя мелкие крестики себе на живот. Затем он очутился у стоящего под парами поезда, сел в салон-вагон, поезд пошел, «головный атаман» с ужасом поглядывал в окно и видел, как все еще рвались над Шепетовкой снаряды.

По улицам городка продолжали метаться «сичевые стрельцы». Они то с грозными воплями «наступали», то дружно и врассыпную удирали. Попутно громили ничтожные лавчонки, валили заборы, перекапывали дороги, делали завалы в переулках.

Стрельба не прекращалась.

Ночью небо полосовали ракеты. Горели жалкие хаты на окраинах Шепетовки.

С первыми лучами солнца усилился обстрел.

Стоит нежная вишенка вся в цвету. Взрыв снаряда

над ней,— вокруг голого дерева земля усыпана розовыми лепестками.

Захлебываясь, стучит петлюровский пулемет. Цепи красноармейцев неотвратно наступают. Реет красный боевой стяг.

По улице несется с лязгом броневик «Сагайдачный», стреляя во все стороны. Вдруг окутался густым дымом, остановился. Дергался, дергался и неожиданно взорвался.

Петлюровцы, охваченные паникой, бежали враспыленную. Вот один из них забежал во двор, с лихорадочной поспешностью сбросил с себя подсумки, винтовку, гранаты, сорвал кокарду и перемахнул через забор по направлению к огородам.

Торжествующий выглянул из-за сарая Павка Корчагин и засвистал вслед.

Он подбежал к винтовке, схватил ее, открыл затвор и сразу же стал продувать и прочищать. Надел подсумки, сунул за пояс гранаты. Вытащил из кармана большой красный бант, приколот к рубашке. Выглянул на улицу.

Улица была пустынна.

Но вот из переулка выскочил красноармеец, припал к земле, выстрелил. За ним другой, третий... Они пригибаются, стреляют на ходу. Впереди всех, выставив ручной пулемет, мчится совсем еще молодой красноармеец. За ним в полный рост бежит загорелый китаец, перепоясанный пулеметными лентами, с гранатами в обеих руках.

Павка выбежал на улицу:

— Ура! Да здравствуют товарищи!

Китаец свирепо замахнулся гранатой:

— Куда Петлюра бежала?

Павке некогда отвечать. Он заметил впереди удиравшего петлюровца и, став неумело на одно колено, с восторгом выстрелил. Затем вскочил и бросился догонять красноармейскую цепь.

Цепь приняла нового бойца.

Громадный красный бант мелькал в самой гуще схватки. Павкино лицо было в пыли, задорно развевался чуб. В атаке на вокзал Павка шел плечом к плечу со всеми.

— Где ты взялся, чертенок?

— Моя его знает,— заулыбался китаец,— большевика, наса, стреляй много!

И вот городок ожил. Жители повылезали из подвалов и погребов, спешили приветствовать вступившие в городок красные части. В толпе — мать Павки и брат Артём — железнодорожник. Павкина девушка — Тоня.

Идут красноармейцы, разгоряченные боем. У некоторых повязки на головах, кое-кто прихрамывает. Лица потные, — потрудившихся людей. И восторг победы горит в глазах. В ряду со всеми — Павка. Красный бант на месте, но как же он увял и извалялся в боевой пыли!

— Павка! — слышен голос Тони.

Павка поворачивает голову, машет рукой девушке:

— Пошей мне новый бант!

Улыбающиеся лица окружающих.

— Павка! — голос матери.

Новоиспеченный красноармеец не смеет взглянуть на мать и брата, — он старается твердо ставить ногу и напустить на себя побольше суворости. Только юношеские губы предательски складываются в смущенную улыбку.

— Павка, чёртов сын! — голос Артёма. — Ты разве не слышишь, мать зовет?

— Павка, сейчас же марш домой! — не отстаёт мать.

— Домой! — вторит басом Артём.

— Павлуша! — голос Тони.

Павка чувствует себя уверенно. Рядом с ним шагают — с одной стороны пулеметчик, с другой его приятель — китаец.

— Никуда отсюда не уйду! — решается выкрикнуть Павка.

— Дитё несмышленное! — бежит рядом мать. — Пятнадцати лет еще нет! Вернись!

— Не плачь, мамаша! — слышен из рядов голос. — Сынка твоего комиссаром впоследствии выберем!

И дружная песня взмывается над рядами:

Смело, товарищи, в ногу,
Духом окрепнем в борьбе,
В царство свободы дорогу
Грудью проложим себе...

9

На воротах усадьбы — белый картон. На нем надпись: «Ревком».

Рядом плакат: «Ты вступил в Красную Армию?»

Здесь же воззвание Ревкома:

«Товарищи! Пролетарскими войсками взят город. Восстановлена Советская власть. Призываем население к спокойствию...

Предревкома Долинник

Павка с Серезжкой. Первый стоит на посту, второй ему безумно завидует.

— На всю жизнь Советская власть, понятно?

— Откуда ты, Павка, знаешь?

— Пролетарии всех стран, соединяйтесь,— вот откуда!

— А соврать, Павка, не можешь?

— На посту возле Ревкома не врут, Серезжка!

Незаметно подошедший Долинник вмешался в разговор:

— Врать воспрещается, товарищ красноармеец, да еще такому солидному мужчине! Лет сорок стукнуло? — Не улыбнется Долинник.

— Зачем сорок? Ше... семнадцатый пошел, товарищ предревкома!

— Ладно. Допустим. Родственники, Павка, а? Вместе в подвале сидели! Валяй, собирай молодежь, организовывай комсомол, понятно?

— Я на посту, дядя Долинник!

— Сменим. Откомандируем в комсомольское распоряжение. Местный кадр, Павел Корчагин! Получай приказ!

Долинник пишет на клочке бумаги:

«Предъявитель Павел Корчагин является комсомольцем, поручено Ревкомом организовать молодежь как полагается.

Предревкома Долинник

10

Павка, Серезжка, рыжий Клипка, Валя — Серезжкина сестра — и Тоня сидят в глубоком молчании. Павка наигрывает на гармошке меланхоличную мелодию.

— Ни за что меня мама в комсомол не пустит,— говорит, вздыхая, Валя.

— Ты на мать не смотри, Валя,— откликается Серезжка,— наша мама, как насадка,— чтобы дети всегда при ней были! А на фронтах пускай другие воюют? Какая ж это справедливость? Вот бери с Павки пример —

мама от него уже полностью отказалась! Он даже не ночует дома!

— И не отказалась! — роняет Павка, — только сердится...

— А что я буду делать в комсомоле?

— Ты, Валя, как маленька! — затараторил рыжий Климка. — Агитацию раздуть надо! Вот соберем ребят, агитнем, расскажем, что к чему, — вы с Тоней среди девчат, мы — среди хлопцев, правильно?

— А что будет, если опять придут какие-нибудь петлюровцы? — тихим голосом спросила Валя. — Хлопцы, конечно, уйдут с армией, а девчатам как? Худо будет...

— Вот еще загадывать! — выкрикнул Сережка. — И девчата уйдут с армией!

— Нет, Валя права, — решил Павка, — мы ее примем в комсомол, и Тоню примем, но чтобы пока никто не знал. Пускай работает без объявления, я спрошу самого Жухрая...

— Тайное общество будет, да? — шепотом спрашивает Тоня. — Страшной клятвой поклянемся не выдавать друг друга? Как граф Монтрезор?

— Слушай, Тоня, — рассердился Сережка, — ты какая-то дура или ненормальная?

— Сам дурак!

— Сережка, призываю к порядку! — строго сказал Павка. — Что у тебя за язык уличный!

— Больше не буду, Павка... Вырвалось. А что ж она в самом деле... Какие мы графы? Тоня, я же по-товарищески...

— Мог бы понимать, что я тебе не пара!

— И вообще, — рассержено сказала Валя, обиженная за брата, — зачем ты, Тоня, идешь в комсомол? Тут война, а не вечеринка!

— Хочу и иду!

Павка, подражая Жухраю, прошелся по комнате.

— Революция — мать комсомола, ребята! Жухрай говорит, что нас скоро миллион будет. Это знаете сколько? Сто Шепетовок, вот сколько! А мы в первой Шепетовке — первые пять комсомольцев... Понимать надо!

По улице идут комсомольцы: посредине Павка с гармошкой, играющий «Смело, товарищи, в ногу», рядом с Павкой Сережка и Климка — все с красными бантами на груди, на фуражках. В сторонке по тротуару идут парочкой Тоня и Валя, стараясь ступать в ритме песни.

Комсомольцы Павка, Сережка и Климка идут по вечерней улице. Павка и Сережка несут связки книг.

— В этом доме еще не были,— говорит Павка.

Необитаемый дом с закрытыми ставнями и запертыми дверьми стоит в глубине двора.

— Непохоже, что жили культурные люди, книг, наверное, нет,— решает Климка.

— Книги везде могут быть,— возражает Сережка.

Ребята подходят к дому, обходят его кругом, ищут, откуда бы зайти.

— Нет, товарищи,— мечтательно произносит Павка,— никто, никто так не любит книгу, как я! Организуем библиотеку на тысячу книг! На две тысячи! На три!!!

— Во всем мире столько не наберется,— замечает Климка.

Сережка дергает дверь:

— Эй, товарищи книги, выходи!

— Подергай еще дверь, Сережка, замка снаружи нет,— сказал Корчагин,— может, не заперто!..

В это время дверь распахивается, на пороге — заспанный мужчина.

— В чем дело? — резко орет мужчина.

Павка молча протягивает ему удостоверение.

Мужчина небрежно разворачивает и вслух читает:

— «... действительно командирует в оставленные буржуями дома для сбора в них книг...» Ага! Какие книги, орлы? Где что плохо лежит, это будет вернее?

— Для библиотеки, чтобы не пропали,— мямлит Климка.

— Извините, пожалуйста,— говорит Павка и забирает удостоверение,— мы думали, дом нежилой... Плохо лежит — это не про нас.

Ребята деловито уходят, а мужчина долго смотрит им вслед. Потом захлопывает дверь.

Павка говорит по секрету Сережке и Климке:

— Следите издали! Бегом лечу к Жухраю!

Предчека Жухрай спит в своем кабинете на кургузой козетке, укрывшись бушлатом. Бескозырка прикрывает его лицо, ноги — босы. На подоконнике стоит пу-

лемет — дулом на улицу. Заходящее солнце освещает громадный фикус в углу.

На цыпочках входит Павка.

— Товарищ Жухрай! Товарищ Жухрай! — говорит он шепотом. — Замечен подозрительный тип!

Жухрай промычал что-то невнятное.

— Не вру! Дом нежилой, а он живет!

Жухрай перевернулся на другой бок. Козетка жалобно застонала.

— Дядя Жухрай! Офицерские штаны, задники сапогов потерты шпорами! Контрреволюция!!!

Жухрай сел, и оказалось, что бескозырка уже у него на голове по всей форме.

— А, Павка! Здоров! В чем вопрос?

— Я так бежал, товарищ Жухрай... Климка и Сережка сторожат на месте... Обязательно надо проверить...

— Сейчас проверим, Павка... Видно, мои лекции тебе впрок идут...

Быстренько надевает сапоги.

13

Ночь. Силуэт известного уже дома.

Павка сторожит со стороны сада. Мимо него проходят чекисты, идущие к дому.

Резкий стук во входную дверь. Еще и еще.

Беззвучно открылось окно в сад. Осторожно высунулась рука, повесила какую-то вещь на ставню, окно тихо закрылось.

Стукнула открывшаяся входная дверь, чекисты потопали в дом через крылечко и стеклянную галерею.

В доме зажегся свет, в щели ставней протянулись лучи.

Павка осторожно приблизился к окну и снял со ставни кожаную сумку.

— Обыск не дал результатов? — шепчет Павка. — Посмотрим!

Он идет в дом, где заканчивается обыск.

— Бывают промашки, братишка, — извиняющимся тоном говорит Жухрай неизвестному.

— Возле того ходим, — предупредительно откликается тот.

На пороге Павка Корчагин.

— Мальчишка! — шипит ему навстречу матрос.

Павка, не сводя глаз с неизвестного, протянул Жух-

раю кожаную сумку. Неизвестный дернулся, как пружина. Но Жухрай на чеку.

— Будьте любезны, не волноваться! — говорит он жестко.— Спасибо, Павка!

14

Вокзал. Вагоны политотдела 1-й Советской украинской дивизии. Рядом — теплушка с красноармейцами. Надпись во всю стенку вагона — «Даёшь Пилсудского!» Отсунута дверь. Вольготно сидит красноармеец с гармошкой. Бесконечные рулады «барыни».

— Ваня,— толкает гармониста под бок сосед,— надоела уже «барыня»...

Ваня что есть мочи растянул меха, вот-вот что-то очень значительное зазвучит из-под его пальцев, но... это все та же злополучная «барыня».

— Ваня,— протестуют слушатели,— что-нибудь задумчивое...

Ваня утвердительно кивает головой, готовится, но... другой мелодии он попросту не знает.

— Могу либо побыстрее, либо чуток еще помедленнее...

Павка Корчагин и Тоня идут вдоль вагонов в сопровождении паренька-красноармейца.

— Вот это и есть Подив,— указывает пальцем красноармеец и двигается дальше.

— Спасибо,— вдогонку бросает Павка.

— Эй, мальчонка,— кричат Павке из теплушки,— помоги нашему Ване гармошку растягивать! Никак воздуху не хватат!

Павка подошел ближе. Остановился. На поясе у него кобура со стареньким пистолетом. Слушает, как Ваня мучает гармошку. Приветливо улыбнулся красноармейцам.

— Хорошо играет...

— Понимаешь,— ищет у Павки сочувствия гармонист,— гармошка вся побитая, клавиши шайшкой порублены, а они требуют, как от новой! Скажите спасибо, что хоть что-нибудь получается из этого дела.

— Дайте попробовать,— обращается Павка.

— Мне не жалко,— отдал инструмент Ваня,— только не поёт она, как при хозяине... Эх, зарубил беляк гармониста!.. Был я при ём кто? Отставной козы помогайло!.. Эх!..

Павка взял бережно инструмент, приладил ремень на

плече, поставил ногу на ящик, развел меха, заиграл.

— Эге, да ты, паря, не сегодняшней!

Душевно играл Корчагин. Где у него что бралось! Заслушались красноармейцы. В это время из вагона Подива выглянула стриженная девушка в новенькой защитной гимнастерке, перехваченной ремешком. Слушает игру Павла.

— Товарищ Устинович,— обратилась к ней Тоня,— пришли с Корчагиным за литературой...

— Здравствуй, Тоня,— протянула руку девушка,— мы же условились, что ты будешь называть меня Ритой... Здравствуй, Корчагин...

— Здравствуйте, Рита,— отдавая Ване гармошку, сказал Павка.— Вы с Тоней, как двоюродные сестры!

— Она хорошенькая — я ничего не имею против... Ты — комсомолка? Когда мы с тобой на митинге познакомились, я не успела спросить...

— Сочувствующая.

— Что ты выдумываешь, Тоня! — рассердился Павка.— У тебя же комсомольский билет в кармане!

— Мало ли что!

— Сочувствие становится затем верой! — улыбнулась Рита.— Литературы я вам целый тюк приготовила... Тебя, Корчагин, я не встречала в райкоме комсомола — ты, верно, отсутствовал?

— Банду ловили по уезду. Потом сено надо было добывать для Красной Армии. Попали в засаду. Такая драка была с бандой, насилиу живой ушёл. Недельку отлеживался, думал, не встану...

— Тебе семнадцать уже стукнуло, Корчагин?

— При чем здесь возраст?!

— А при том, что я старше тебя, и ты мне можешь говорить правду!

— Придете сегодня вечером к нам в райком, Рита? — спросила Тоня.

— Разве вы еще не знаете? Эвакуируемся через десять часов. Оставляем Шепетовку...

— Вот ужас! — воскликнула Тоня.— У меня в Киеве родственники, надо бежать к ним! Еще донесут, что я ходила в комсомол...

— Комсомольцы пойдут все на фронт, Тоня!

— Ты смешной, Корчагин,— затараторила Тоня,— стрелять не умею, крови ужасно боюсь, грязи не выношу — зачем я там нужна?!

— Хочешь работать со мной? — предложила Рита.
— Я... я должна спросить маму...
— Давай литературу, товарищ Устинович, — сквозь зубы процедил Павел, — она-то уж сражается при всяких условиях!..

— Верно, Корчагин...

Рита вскочила в вагон, а Павка стоял, не глядя на Тоню.

— Ты на меня сердишься, Павлуша!

— Да.

— Но за что же? Я такая трусиха...

— Вот именно!

Рита вынесла пачку литературы.

— Получай, комса! Это будет как динамит у врага под ногами... А это лично от меня...

Рита отдала Павке маленькую книжечку «Устав комсомола».

— Будь здорова, товарищ Устинович, — сказал Павел, пряча книжечку в карман, а тючок взваливая на плечо, — придется свидеться — свидимся, не придется — не поминай лихом!

— Встретимся на фронте, Корчагин!

— Спасибо, Рита, — кивнула головой Толя, — извините за беспокойство!

Дверь райкома комсомола. Накрест прибиты две доски. Рука делает надпись мелом: «Райком закрыт, все ушли на фронт».

15

Титр: «Польская шляхта, направляемая империалистами, приняла участие в походе 14 держав на молодую Республику Советов. Сокрушительным ударом ответила Красная Армия на козни панов. Героическая Первая Конная армия во главе с товарищами Ворошиловым и Буденным стремительно шла вперед, освобождая в кровопролитных боях родную землю».

Горячий конь с разбега взял железнодорожную насыпь, на которой стояла серая громада бронепоезда «Страж революции».

У всадника — высокая буденновка, шашка, винтовка. Это — Павка Корчагин.

— Где командир бронепоезда? — спросил он.

— Я,— повернулся к нему лицом человек в кожаном костюме.

— Комбриг Первой Конной приказал вручить!

— Давай,— командир взял приказ, вынул из конверта, расписался на конверте,— получи расписку... Ты что, заснул?

Павка не отрывал взгляда от широкой спины человека, наклонившегося с масленкой у среднего паровозного колеса. Машинально взяв конверт, он соскочил с лошади и, ведя ее за повод, двинулся к паровозу.

Человек у паровоза выпрямился во весь рост и обернулся.

— Артём, братишка! — закричал Павка.

Машинист поставил масленку и схватил в объятия Павку.

— Павка! Ай да буденновец!

Командир бронепоезда без тени удивления смотрел на встречу.

— Братья, товарищ командир! — сказал артиллерист у орудия.— Семейное пролетарское дело получается!..

— Ничего нет удивительного: революция наша вглубь пошла...

На пригорке у дороги разместился на конях штаб Первой Конной армии. Жгучее августовское солнце выкатывалось из-за леса. Осененный громадным красным знаменем, застыл походный духовой оркестр. Ослепительно блестят трубы. Припорошенные пылью наступления, замерли трубачи. В белой папахе и синей куртке — капельмейстер.

— В добрый час, Семен Михайлович,— говорит Ворошилов.

— А не подвезут боеприпасы, клинками пробьемся,— решительно басит Буденный.

— Так наступать, как мы,— никакой снабарм не угонится! Шутка сказать, остался один переход до Львова!

— Какого комбрига вчера потеряли!

— Партия приказала — не зарываться, стоять обеими ногами на реальной земле... Хорошо сказано, Семен Михайлович?

— Возьмем Пилсудского — остановимся, Климент Ефремович!

Низко-низко пролетел старенький дребезжащий ньюпор. Пилот швырнул вниз вымпел и, с трудом поднявшись выше леса, скрылся.

— Хреновая техника,— сказал Буденный,— нет лучше доброго коня! Одного бензина где набрать?

— Доживем, Семен Михайлович, и до настоящей техники! — ответил Ворошилов, пробегая глазами поданную депешу.— Хорошие вести. Группировка генерала Станислава Корницкого отвлечена с нашего фланга — можно начинать!

— Рушай! — закричал Буденный, взмахивая шашкой. Загремел оркестр.

Двинулись конные полки.

На полном карьере проносились они мимо Ворошилова и Буденного. Утренний зной пронизывало пенье труб, глухое эхо барабанов. Части, подскакав к впереди лежащему леску, принимали вправо и влево — в обход леса.

— Похоже, будет гроза,— заметил Ворошилов,— вишь; как печет!

— На фланги нажимай, Семен! — кричал Буденный скачущему мимо него молодому комдиву.— Бей по тылам, как в прошлый раз!

Комдив улыбнулся, взмахнул шашкой и исчез в туче пыли.

Пошла полевая артиллерия. Рысью мчались кони.

Снова — конная часть.

На фланге скакал Павел Корчагин. Рот его растянут до ушей, восторг предстоящего боя будоражил пуще хмеля.

— Даёшь!! — орут тысячи воинственных глоток.

Идут тачанки. Как демоны, скачут тройки. Развеваются ленты в гривах. Подскакивают верные пулемёты. Суровы пулеметчики.

— Береги коней, дьяволы! — кричит им Буденный и, обращаясь к Ворошилову, добавляет: — Надеюсь я на тачанки, Климент Ефремыч!

Мчится в атаку кавалерийская лава.

Мельбешат шашки. Нервничает, ржет чей-то конь.

Падают с седел красные конники.

— Отрезай шляхту от леса! Заманивай! — поет командир, вынося вперед руку с шашкой и указывая на правление.

Павка Корчагин несется в атаку.

— Даёшь! Руби панов!

Он настиг фигуру в зеленоватом мундире, срубил. Увернулся от выстрела legionера. Снова настигает врага.

— Обходи батарею! — кричит командир. — Сейчас они нам дадут прикурить!

И в самом деле — вражеские артиллеристы ударили по буденновцам картечью. Заклубились смерчи земли.

Как соломинку, вышибло Корчагина из седла, и он, перелетев через голову коня, тяжело ударился о землю...

Очнулся от того, что конь волочит его по траве: падая, Павел не выпустил повод из рук. Лил уже дождь, рокотала гроза.

— Стой, Гнедко! Тпру! Тпру! — слабым голосом вымолвил Корчагин. Конь остановился, стал сощипывать с куста мокрые листки.

— Кажется, цел, — сказал Павка, — болит спина и ничего не слышу...

Он с трудом, держась за коня, поднялся, огляделся вокруг. Лопотал дождь. Далеко вперед ушли его товарищи.

— Стоять, Гнедко!.. Не так просто на тебя взобраться... Стой! Отдохнуть мне некогда... Что за черт — кровь из ушей!.. Врешь, я должен сесть в седло!.. Не раскидать, Корчагин!..

Трудно было взлезть на коня. Другой, может, и не взлез бы. Но Павка Корчагин напряг волю, подавил стон от адской боли, еще усилие — и он в седле.

Выпрямился, ощущая, что спину его жжет, как раскаленным железом.

— Держись, Павка! Вперед! — огрел нагайкой коня.

Снова бой. Жгучий пот заливает глаза. Уплывают какие-то деревья, качается дорога. С револьвером в руке Корчагин преследует врагов. Напряжение сил предельное — контузия дает себя знать.

— Корчагин! — слышит он отдаленный голос и поворачивает коня:

— Иду!

— Корчагин! — доносится с другой стороны.

— Корчагин!

И страшная боль пронизывает его всего — голову, спину, живот. В последнее мгновение чувствует, как рухнул под ним конь. И бездонная пропасть....

Рука Корчагина пишет по прорезьям папки. Теснящиеся одна к другой буквы, сливающиеся слова. Ломается карандаш. Наплывает печатный текст:

«После тринадцатидневного беспамьяства к Корчагину возвратилось сознание.

Молодое тело не захотело умереть, и силы медленно приливали к нему. Это было второе рождение Павла Корчагина...»

19

— Корчагин! Слышите меня? Шевельните пальцами, если слышите!

— Пульс сто тридцать восемь...

— Дайте камфору...

— Больно, — слышит Павел далекий свой голос.

Белоснежная палата. Тишина.

Койка Корчагина. Он лежит навзничь, голова забинтована вся, виден один левый глаз. Рядом сидит санитарка. Ночь.

— Сестрёнка...

— Чего тебе? Воды?

— Нет. Доктор говорил, это палата смертников?

— Что ты, миленький! Обыкновенные раненые...

— Фрося, ты не должна мне врать!

— Вот еще, что выдумал!

— Я выживу, Фрося... Но для этого скажи мне правду... Врачи врут... Я обязан знать... Чтобы собраться с силами... Если человек не хочет умирать, Фрося, он не умрет... Верь мне... Где я? Взяли наши Львов? Это — Львов?

— Опять бредишь, больной!

— Меня Павка зовут...

— Ты в Киеве, Павка...

— В Киеве? Здорово подкузьмил, Фрося!

— Подкузьмил? — возмущается санитарка. — Чуть богу душу не отдал! Голова пробита осколком, по телу

скрозь раны! Анатолий Степанович хотел тебе глаз вынуть,— все равно он, говорит, видеть на него не будет! Нина Владимировна не дали...

— Спасибо. Не люблю, когда физиономия кривая...

— Вынимать глаз уже не будут, но жизнь твоя на очень тоненькой волосинке, Павка!

— Неважно, Фрося... Корчагин еще поживет. Нет у него настроения умирать... Нет, и все!

— Ты какой-то двужильный, честное слово!

— Комсомолец, Фрося... Тащи теперь воды, печет все внутри...

Койка Корчагина уплывает в темноту, и снова появляется в окружении белых халатов профессор Анатолий Степанович, осматривает Павку. У раненого повязка на голове, но оба глаза уже видны.

— Возмутительно! — ласково говорит профессор. — Детей берут на войну! Сколько вам лет, молодой человек?

— Больному Корчагину исполнилось шестнадцать лет, профессор. Он — доброволец, — отвечает женщина-ординатор Нина Владимировна.

— Ну вот, полюбуйте! А мы его мучим, как взрослого! — профессор погладил руку Павки.

— Я потерплю, товарищ профессор, — со слабой улыбкой заверяет Корчагин. — Только вылечите меня...

— Посмотрим. Извольте повернуться. Хорошо. Что это у вас, батенька, на спине за вмятина? — профессор проводит рукой по обнаженной спине Корчагина.

— Перед ранением сшибло с лошади, товарищ профессор...

— Перед ранением! — возмущенно бурчит профессор, щупая пальцами Павкин позвоночник. — А это что же по-вашему? Не ранение? Ерудна, что ли? Болит? А так — болит?

— Да. — Павка закусил губу.

— А так? А так? Болит? Да отвечайте же, когда вас спрашивают!

— Он без сознания, профессор, — шепчет ординаторша.

— Без сознания?! Что же он не стонал?

— Поразительно терпелив, профессор...

— Приводите в чувство... Жаль мальчика... Ах, как жаль! Ему предстоит очень тяжелая жизнь... И, вероят-

нее всего, полное окостенение... Жить с одним глазом еще можно, а вот позвоночник свое покажет...

Лицо Корчагина, к которому возвращается сознание.

20

Купеческий сад в Киеве. Балюстрада над обрывом. Внизу поблескивает Днепр, ползет против течения буксирный пароход, таща за собой две пузатые баржи. Золотятся стекла домиков на Трухановом острове. Толстым слоем лежат под ногами коричневые опавшие листья каштанов.

Павел Корчагин шел, опираясь на палку. На забинтованной голове — буденновка. Старенькая кожанка, под кожанкой — френч.

Вот и балюстрада. Остановился.

— Здорово пахнет, — сказал про себя, — надышаться не могу!

Присел на балюстраду.

— Ваша инвалидность, товарищ Корчагин, не принимается мной во внимание! Человек должен работать. Приносить пользу партии, народу... Алло! Барышня, дайте мне комитет комсомола! Комитет комсомола, алло! Кто с вами говорит? Павка Корчагин собственной персоной! Какого чёрта? Никакого. Просто сообщаю, что прибыл в ваше распоряжение! Характер? Шероховатый, товарищи комитетчики!

Быстрой походкой приближается Тоня Туманова. Она спешит, запыхалась.

— С кем это ты разговариваешь, Павлуша?

— Репетирую, Тоня.

— Я так спешила, Павел! Здравствуй! Если это твой каприз, я не возражаю. Но почему разговаривать обязательно здесь, а не у моих родных, где я остановилась?

— Не сердись на меня, Тоня.

— За что на тебя сердиться, Павлуша?

— Когда лежал в госпитале, ты пришла ко мне, разыскала. Будто солнышко заглянуло в палату... Еще сильнее мне захотелось жить.. Спасибо тебе!

— Это ты меня хвалишь, чтобы потом сказать какую-нибудь гадость, да?

— Почему, Тоня? Я только хочу выяснить наши отношения, больше ничего...

— Так и знала!

— Выбери свой путь, родная моя! Иди к нам, полюби нашу идею, как ты имела смелость полюбить меня — коচেгага, рабочего...

— Не хочу подлаживаться под грязные гимнастерки, жить стадной жизнью!

— Чужие слова, Тоня... У нас хорошие девушки, чистые, честные, переносящие мужественно все тяжести борьбы... Может, они не такие образованные, как ты, но что же, это дело поправимое... Буржуев добьем, возьмемся за штурм культуры!

— Чувствую, что дружба кончается, Павка...

— От тебя зависит, Тоня... Какой же я буду муж, если идейно будем не вместе?

— Ну да, на первом месте получается комсомол, партия, а личная жизнь?! У черта на куличках, да?!

— Только так, Тоня.

— Ты жестокий... У тебя нет человеческих чувств... Деревянное сердце... Не хочу с тобой мучиться...

Тоня заплакала, красивой ручкой изящно смахивая со щеки слезы.

— Прощай, Тоня.

Корчагин отвернулся и долго смотрит на Днепр. Лицо его сурово, глаза печальны. Потом он поворачивается, опираясь на палку. Тони возле него уже нет.

Направляется, тяжело ступая, в город. Некоторое время идет молча. Симфония Киева звучит грустно.

— Да,— говорит Павел,— голову выше, комсомолец Корчагин! Жизнь продолжается!

Он идет и видит наклеенный на стене приказ губчека. Обратил внимание на подпись: «Предгубчека Ф. Жухрай».

— Ф. Жухрай,— шепчет Павел,— это же Федор, он самый! Мой, можно сказать, учитель... Хорошая встреча!

Кабинет предгубчека Жухрая. Пустая комната, стол, за ширмой — продавленная койка. Жухрай в гимнастерке, голова наголо острижена, один рукав пуст.

Перед столом — допрашиваемый.

— Вы утверждаете, что город полон офицера?

— Это видно невооруженным глазом.

— Вокруг Киева стягиваются банды?

— Да.

— На границе будет захвачена погранзаезда и, благодаря этому, пропущена в республику интервенционистская петлюровская шайка?

— Да, гражданин предчека. Вы совершенно правильно меня поняли. И записали правильно.

— Сигнал ко всеобщему по республике восстанию дадут отсюда, из Киева?

— Я полагаю.

— Вы забыли сказать — когда?

— Выдуманной даты называть не хочу, настоящей не знаю. Ее сообщат из-за границы в последний момент... Помогите узнать.

— Правильный братишка!

— Попросил бы не фамильярничать со мной, гражданин предчека! Предрассудки моего дворянского происхождения...

— Хорошо. Что ж вас заставило придти в чека?

— Ответственность, гражданин Жухрай! Разве русские офицеры — все авантюристы и тупоголовые идиоты? Почему не допускаете, что у меня тоже может быть ответственность по отношению к своей родине? Иная, чем у большевиков, но всё же...

— Идите, — Жухрай позвонил.

— Прикажете меня расстрелять? — спросил равнодушно офицер.

Вошел стрелок.

— Вынужден пока задержать. Прикажи дать задержанному кофе с настоящим сахаром, папирос, закажи обед из трех блюд!

Офицер со стрелком вышли.

Жухрай ходит по комнате.

— Храбрый чёрт! Кажется, не врёт...

За дверью слышна возня, громкий говор, на пороге — Павел Корчагин, которого держат за руки два красноармейца.

— Пустите, психопаты! — рвется Павел.

— Что случилось? — спрашивает Жухрай.

— Вот, товарищ Жухрай! Нахально лезет! Нашли пушку в кармане! Требуется вас!

— Что тебе нужно? — подошел Жухрай ближе. — Здоров, Павка! Идите, товарищи, это свой!

— Пускай возвратят оружие! Легкие добытки!

— Револьвер можно вернуть, — приказал матрос.

Красноармеец дает Павке оружие, второй — возвращает палку. Оба выходят.

— Садись, друг, рассказывай. Что с головой?

— Ранен под Львовом.

— Теперь как?

— Демобилизован. Слеп на один глаз. И другой...

— Рановато. Я вот тоже инвалид.— Жухрай показал пустой рукав.— В нашем деле отмеченный, пожалуй, способней: напору в ём больше! На учет взялся, Павка?

— Да.

— На тебе ключ от моей комнаты, походи отдохни, напейся чаю с сахарином,— приду, обмозгуем будущую твою работу... Будь здоров, у меня полная запарка... Ни минуты нет времени!

Павел вышел, оглядываясь на Жухрая с улыбкой, постукивая палочкой.

Жухрай подошел к телефону:

— Алло, гражданочка! Восьмерочку, прошу вас! Восьмой! Ну, брат, сдаётся мне — нащупал! То, что мы давно ищем! Зайду, узнаешь... Что? До завтра не обещают?! Ночью бронепоезд должен выйти из ремонта, понятно? Шутить не буду! Ладно, делай... Слушай, прибился ко мне один парнишка... Стоящий мальчик, мой воспитанник. Некий Корчагин... Что надо? Теплую робу, питание надо... Работу — я сам... Позвонишь?

22

Станция Киева забита эшелонами. В теплушках — красноармейцы, лошади, на платформах — орудия, зарядные ящики, повозки, тачанки, кухни, лазаретное имущество, снаряды.

На перрон выходит Павка Корчагин. Он уже без палки и без повязки на голове.

На первом пути — эшелон, готовый к отправлению. Бегут с котелками красноармейцы. Трубит сбор какая-то очень пронзительная труба. Гудки и пыхтенье паровозов. Станционный колокол звонит отправление.

На теплушках — кумачовые полотнища, надписи: «Добей Врангеля!», «Врангель-барон, пошел из Крыма вон!», «Даёшь Крым!».

Корчагин идет вдоль состава, с завистью заглядывая в теплушки, трогая рукой колесо тачанки, останавливаясь и задумчиво глядя в оживленные лица бойцов.

— Братишка! — слышит веселый голос. — Не грусти, детёныш, едем с нами к морю! Барона искупаем и сами искупаемся!

— Рада б душа в рай, да грехи не пускают, — улыбается в ответ Корчагин.

— Бросай мамину юбку, мы тебя женим!

— Куда ему!

— Павка! — раздаётся истошный крик, на перрон спрыгивает не кто иной, как сам Сережка Брузжак, хватает в объятья Павку. — Я тебя сразу узнал!

— Сережка! — отзывается Павел. — Душа из тебя вон!

— В Киев?

— Ага. По совету Жухрая работаю на железной дороге, в главных мастерских. Секретарь комсомольской ячейки...

— А как же армия?

— Инвалид, Сережа. Демобилизован вчистую...

— Жаль. Махнули б на Врангеля, Павка, а?

— Я вот хожу вдоль эшелона, душа болит... Так бы и залез куда в теплушку... Прижмите там крымского разбойника, Сережка!

— Будь спокоен... Гармошка действует, Павка?

— Играю понемножку...

— Тоню встречаешь?

— Нет.

В это время эшелон двинулся и отошел. Попрощаться не успели: Сережка протянул руку, его втащили в теплушку на ходу.

Электроцех железнодорожных мастерских.

Полный аврал: ребята моют окна, чистят машины, красят веселой зеленой краской тяжелые станины, вытаскивают на двор лом и хлам.

Сквозь промытое окно, освобожденное от застарелой паутины и пыли, в цех проникли солнечные лучи, заиграли на ярко начищенных медных частях дизелей.

Павел Корчагин ожесточенно трет огромной шваброй залитый мазутом и жиром цементный пол.

— От сотворения мира цех стоял невымытый! — весело покрикивает он. — Выше темпы, ребята!

В цех вошел инженер. Он в недоумении поправил на носу пенсне.

— Э... как прикажете понимать происходящее?

Корчагин мотает шваброй по полу, инженер вынужден отступить назад к двери.

— Не хотим работать в грязи, Иван Степанович! — запыхавшись, произносит Корчагин.

— Работы пока не вижу. Только уборку помещения производите в рабочее время, товарищ комсомольский секретарь...

— Разве с солнышком не веселее? И работы все выполним, правда, товарищи?

— Выполним,— дружно гудят ребята во всех уголках цеха.

— М-мда,— вынужден отметить инженер.

24

Коридор в губкомле. Оживленная беготня, встречи, расспросы, колоритные фигуры комсомольцев.

Медленно идет Павел Корчагин, поглядывая на номера комнат.

Входит в одну из дверей, инстинктивно закрывает рукой глаза от яркого солнца, бьющего в окно. У стола сидит девушка в полосатой блузке, в синей недлинной юбке, куртка мягкого хрома брошена на стул.

— Кажется, не сюда попал,— неуверенно произносит Павел.

— Почему же? — не поднимает головы девушка.

— Кружок диамата тебе передан?

— Мне,— кивнула головой девушка и взглянула на вошедшего,— мне, товарищ Корчагин.

— Не женское это дело,— диамат, история партии... Все равно, как шашкой рубать... Знал бы, отказался б!..

— А помнишь, как я тебе подарила Устав РКСМ?

— Рита! — вырвалось у Павла.— Душа с меня вон

— Да, представь себе. Твой запрос в Подив мне товарищи переслали...

— Какой запрос? — прикинулся Павел.— А, вспомнил... Это я искал тебя по поручению кого-то из ребят!

— Здравствуй же, Павка! Рада тебя видеть... Садись... Как себя чувствуешь?

— Слава богу, не в больнице! Зачем спрашивать?

— Разве мы с тобой не товарищи, Павка?

- В общем и целом... Ты — лектор, я — пешка...
- Бедная пешка! Характер из тебя так и брызжет!
- Где происходят занятия?
- Как где? У меня дома... Кстати, почему не приглашаешь к себе на открытие коммуны?
- Кто разболтал?
- Хочешь, скажу, кто состоит в коммуне? Пять человек, верно? Секретарь Соломенского райкома Ваня Жаркий, бывший пулеметчик. Секретарь деповской комсы Николай Окунев. Степа Артюхин — агент УТЧК, — раньше был у вас котельщиком в депо. Гордый Павка Корчагин и чех Клавичек. Угадала?
- Тайны из этого не делаем.
- Но и не приглашаем?
- Нет, почему же... Я этого не говорил...
- Приду не к тебе, а к Окуневу!
- Как хочешь...

Павел решительно повернулся и вышел из комнаты. Рита улыбулась вслед и украдкой посмотрелась в зеркальце. Снова наклонилась к столу.

25

Коммуна на Соломенке.

Большая комната, два окна, между ними полочка с горкой книг. Портрет Ленина и оргонная школьная карта полушарий. Два ящика, обитых картоном, — стулья. Большой ящик, стоящий «на попа», — шкаф. Четыре койки разнокалиберных, самодельных. Матрацы из мешков набиты листьями. Уличная чугунная скамейка с узеньким сиденьем. Посреди комнаты — бильярд без сукна. Над одной койкой — гармошка.

Чех Клавичек тащит в комнату кипящий помятый самоварище, ставит на бильярд. Размещает вокруг все, на чем можно сидеть.

— Получается совершенно мило, — решается отметить сам Клавичек. Говорит он с легким чешским акцентом.

Вбегает Корчагин, неся с профессиональной хваткой несколько кружек — жестиных, эмалированных, фаянсовых с цветами и без цветов, большой чайник с отбитым носом.

— Вот, Клавичек! Заметно, что я работал в железнодорожном буфете? Одна старушка посоветовала —

сначала запарить морковь вроде заварки! Потом трахнуть туда весь наш сахарин! Воды сколько угодно, а в чайнике заварка и сладость! Чем не торжество?

— Совершенно торжество.

Павел расставляет посуду и нервничает:

— Обязательно опоздают! Зачем мы так рано чай подали? Комната вымыта, Клавичек?

— Вымыл везде, даже под кроватями!

— Молодец! Коммуна — это прежде всего порядок!

— Куда повесим расписание нашего имущества, Павка?

— Себе на нос! Какое имущество?! У коммунаров все общее: заработок, паек, одежда, книги! Только оружие личное, вот как!

— Кто нарушит закон коммуны об отмене личной собственности, исключается из членов коммуны,— цитирует по бумажке Клавиче.

— И выселяется немедленно!

— Я это совершенно допишу, Павел!

— Идут!! — Корчагин схватил гармошку и торжественным маршем встретил товарищей, входящих в комнату.

Вошли члены коммуны — Ваня Жаркий, Николай Окунев и Степа Артюхин. Вперемежку с ними — дорогие гости: Таля Лагутина с табачной фабрики в кумачовой повязке, чуть сбитой набок; Рита Устинович в кожанке; Петька Трэфимов, болторез из мастерских; Митяй Дубава в военной гимнастерке, пенсне на черном шнурке; Анна Борхарт с самокруткой, в сиреновой повязке, и еще немало молодежи.

Под гармошку Корчагина все обходят гуськом комнату, отмечая ценное, удобное, практическое.

— Признавайтесь, коммунары,— поддевает Дубава,— кому не хватает кровати? Кто из вас спит вальтиком?

— Открывай тайны, товарищ чех,— хохочет Жаркий,— сами ни за что не догадаются!

Клавичек с готовностью объясняет ситуацию:

— Вы видите совершенно стол?

— Похож на бильярд!

— Да, это настоящий бывший бильярд... Но уверяю вас, ночью на нем совершенно удобно спать!

— Ха-ха-ха!

— Голова на борту, ноги в лузах!

— Бедный Клавичек! — восклицает Таля Лагутина.— Можно ребра поломать.

— Садитесь, садитесь! — приглашает Корчагин, оставляя гармошку и бросаясь наливать чай.— Сладкий напиток, почти настоящий чай! Хлеба не держим до нового урожая! Навались!

Рита развернула завернутый в газету кусок черного хлеба и молча положила на стол.

— Хлеб?! Этого не может быть!

— Угостим хлебом девушек!

— Отказываемся! Мы, девушки, такие же люди! Поровну!

— И я, ребята, не с пустыми,— положила Таля свое угощение: кусок застывшей пшеничной каши.

— Родная каша пшеничная, прозванием шрапнель! — декламирует Дубава.— Наш Лев обещает поприжать крестьянскую стихию, вот тогда и пшеничный хлеб поживится!

— Смотри, Митяй, чтоб твоего Льва не поприжали! Терпение лопнет у партии! — сдержанно говорит Рита.

— Лев Троцкий — есть Лев Троцкий, гражданка аппаратчица! — огрызается Дубава.— Ему на мозоль не наступишь!

— Еще и как! — выкрикнула Таля.— Наступим двумя ногами!!

— Ребята! Пьем покамест чай,— примирительно сказала Анна.

— Пейте, пейте чай! — угощает Клавичек.— Кому не хватит посуды — в порядке очереди совершенно!

— Горячий чай согревает характеры.— Это сказала Рита и украдкой взглянула на Корчагина.

— Корчагин, от лица коммунаров получай наряд развлекать гостей! Играй!

— Сам не дурак чай пить!

— Анна, угости махорочкой!

— Не дымите за чаем!

— Отставить махру! Анна, Степа!

— Чаю в самоваре хватит?

— Из водопровода добавим!

И вдохновенно комсомольцы пили чай с сахарином, перешучиваясь, хохоча, радуясь своей молодости, мечтая и видя исполненными все мечтания.

Вот Рита встала и постучала о чашку:

— Внеочередное заявление!

— Слушаем, слушаем! — закричали все. Наступила тишина. Рита читала:

— «Над седой равниной моря ветер тучи собирает. Между тучами и морем гордо реет буревестник, черной молнии подобный.

То крылом волны касаясь, то стрелой взмывая к тучам, он кричит, и — тучи слышат радость в смелом крике птицы.

В этом крике — жажда бури! Силу гнева, пламя страсти и уверенность в победе слышат тучи в этом крике...
...Пусть сильнее грянет буря!..»

— Здорово, Рита, — тихо сказал Корчагин.

— «Мы кузнецы, и дух наш молод!» — тоненьким голоском запел какой-то энтузиаст.

Все захохотали.

— Ай да кузнец!

Решающий голос подала гармонь, — Павел склонил над ней голову. Аккорд, второй — и, подхваченная дружными молодыми голосами, песня утвердилась в комнате.

Слезами залит мир безбрежный,
Вся наша жизнь — тяжелый труд.
Но день настанет неизбежный,
Неумолимо грозный суд!

Лейся вдаль, наш напев, мчись кругом —
Над миром наше знамя реет
И несет клич борьбы, мести гром,
Семя грядущего сеет,
Оно горит и ярко рдеет,
То наша кровь горит огнем,
То кровь работников на нем!

Вперед, друзья, идем все вместе,
Рука с рукой, и мысль одна!
Кто скажет буре — стой на месте?
Чья власть на свете так сильна?!

Лейся вдаль, наш напев, мчись кругом —
Над миром наше знамя реет,
И несет клич борьбы, мести гром,
Семя грядущего сеет,
Оно горит и ярко рдеет,
То наша кровь горит огнем,
То кровь работников на нем!

Самозабвенно поют комсомольцы. Дирижирует Тальягутина. И когда песня закончена, воцаряется взволнованное молчание.

— Павлик, — нарушает тишину Иван Жаркий, — давай попробуем новую! Ведь она у нас почти готова! Песня киевских комсомольцев... Когда-нибудь у всех нас

будут вот такие бороды, ребята, а песня навсегда останется молодой, как сегодня!

Далеко на улицу вылетела комсомольская песня. Кто из прохожих прислушивался, а кто убрался по-дальше...

Наш паровоз, вперед лети!
В коммуне остановка,—
Иного нет у нас пути,
В руках у нас винтовка!

Мы дети тех, кто выступал
На бой с Центральной радой,
Кто паровоз свой оставлял,
Сам шел на баррикады!

Стук! Стук! Стук!

Кто-то застучал в дверь.

— Заходи! — крикнул Жаркий.— А, это ты, Николай! Садись, гостем будешь!

— Некогда. С ячейковых собраний наш район движется прямо к Пятой пехотной школе краскомов. Всем там быть...

— Опять волянка с топливом! Только распелись, ребята...

— Опытная тревога, не иначе!

— Представить не можете, какую картину видел! Вдруг сегодня вечером из депо без гудков и света вышел бронепоезд — и пошел, и пошел...

— Раз без света, значит, и ты молчи!

— Помните указание — сходиться в пехотную школу по одному, по двое, не разговаривать, не галдеть, на полной тишине!..

— Я так люблю петь на улице!

— Меньше рассуждений, больше исполнений!

— Ладно, тихонько расходись!

Мгновенно комната коммуны опустела. Как будто и не было здесь чаепития и пения. Последним вышел Павел Корчагин, проверив обойму револьвера.

Среди роши, за высокой белой стеной,— здание бывшего кадетского корпуса. Здесь — Пятая пехотная школа краскомов. Верхний этаж не освещен. Чугунные ворота открыты, по бокам видны два пулемета. К воро-

там подходят и подходят. По одному, по двое и не больше трех вместе. Проходят во двор, показав книжечки,— партийные и комсомольские билеты.

В актовом зале много людей. Окна завешены брезентовыми палатками. В ходу козьи ножи.

Павел подошел к Дубаве, сидевшему на подоконнике.

— Чувствую, затевается серьезное,— сказал он тихо,— во дворе тащат пулеметы, тихонько строятся курсанты...

— Душа ушла в пятки? Мы вас научим не бояться!

— Смотри лучше за собственными пятками, Митяй!

Приблизилась Рита — уже в шлеме, защитной юбке, кожанке, через плечо ремень к тяжелому маузеру.

— Вечно ты где-то прячешься, Павка!

— И не думал, Рита...

— Завтра занятия, не забыл?

— Дай дожить!.. Эх, маузерок у тебя хорош!

— Именной к тому же!..

— Коммунары первой роты, строиться! — крикнул командир роты, взобравшись на стул. И все бросились по местам.

В зал входили Жухрай, предгубисполкома и секретарь губкома партии.

Все стояли в рядах, не шелохнувшись.

— Товарищи,— сказал предгубисполкома,— тревога у нас не учебная, а боевая. Дело вот в чем. В Киеве и других городах Украины должно вспыхнуть контрреволюционное восстание. Город полон офицера. Вокруг собираются бандитские шайки в лесах. Они намерены восстать завтра, а мы их сегодня раздавим! Чрезвычайной комиссией заговор раскрыт, под ружье ставится вся парторганизация и комсомол. Курсанты, отряды чека уже выступили — очередь за нами. Пятнадцать минут на получение оружия. Операцией руководит товарищ Жухрай.

Вооруженный батальон через четверть часа выстроился во дворе школы.

Жухрай обвел взглядом неподвижные лица первого ряда.

— Дисциплинка, друзья! Ни одного выкрика, ни одного стука. Места размечены. Командиры получили указания. Пора выступать.

Батальон тихо шел по безлюдным улицам Киева.

По ночной улице Киева мчится машина.
 За рулем — шофер Гуго Литке. Рядом — Жухрай.
 — Старайся хоть до утра никого не угробить, Гуго!
 Утром — черт с тобой... Дело будет сделано до утра...
 Стой!

Гуго затормозил.
 От ступенек магазина подбежал штабной.
 — Это вы, товарищ Жухрай?
 — Сначала на мушку возьми, потом спрашивай!
 — Я же знаю Гугову машину...
 — Документы доставлять немедленно в особый отдел! Арестованных — в сортировочно-отборочную комиссию, понятно? Ни минуты задержки! Гуго, крути!
 Автомобиль прыгнул с места и помчался, делая отчаянные виражи, упираясь светом фар в стены.
 — Куда старого Литке отвозил, Гуго?
 — На Дикую улицу.
 — Жми на Дикую! У твоего отца крепкий нюх! Где-то там должны быть списки офицерских дружин!
 Автомобиль резко тормозит. Поперек улицы лежит бревно.

— Стой! Стой! — кричат со стороны.
 — Тут и не хочешь, а станешь!
 — Это вы, товарищ Жухрай? — подошел патрульный. — Недавно прорвался мотоцикл, мы его прошляпили... Решили применить поэтому бревно... Убирай баррикаду!

Бревно убирают. Машина мчит дальше.
 — Толковые ребята, — отмечает Жухрай.
 — Тормоза мог сорвать, — буркнул Гуго.
 — Ты меня за город вывезешь!
 — Уже приехали. Отец зашел в этот дом...
 Машина останавливается у невзрачного домишки в глубине переулка, и сейчас же слышен выстрел, потом второй.

— Это отец! — Гуго выскочил из машины и побежал в дом.
 Жухрай осторожно пошел во двор и от постового к постовому приблизился к саду.
 — Стой, стреляю, — негромко сказал кто-то незаметный в тени от стены.
 — Стою. Какого дьявола?

— Товарищ Жухрай! — от стены отделился и подошел поближе Павел Корчагин с винтовкой на изготовку.

— Что тут у вас?

— Не знаю. Комендант Литке пошел в дом. От монастырской стены был выстрел...

— Слышал.

— Я пустил пулю на вспышку!

— Дальше кто стоит?

— Перестал откликаться...

— Пошли, проверим.

Жухрай пошел вперед, Павел за ним. Скоро они натолкнулись на тело курсанта. Он был заколот морским кортиком.

— Пластунская работа,— сказал матрос.

Он неслышно пропал в темноте, Корчагин остался один. В доме слышался шум, мелькал свет.

— Поди сюда, Павка,— негромко позвал Жухрай.

Павел пошел. У стены лежал труп неизвестного. Рядом валялся карабин и сверток.

— Смотри, как ты его прошил...

Корчагин смотрел больше в недалекое окно, в котором седой человек уронил голову на стол и был недвижим.

— Это сам комендант Литке,— шепотом сказал Павел,— какая страшная потеря! Знали, по ком стрелять...

— Не поберегся старик...

— Как я ненавижу,— со страстью произнес Павел,— заговорщиков, убийц, врагов партии!

— Если твоя ненависть и впредь будет брать такой верный прицел, Павка,— я ее приветствую.

28

Подходя к подъезду дома на Кругло-Университетской улице, Павел посмотрел вверх. Окно Риты освещено.

Взбежал, как всегда, по лестнице. Что-то, кажется, спел.

Стукнул кулаком в дверь и сразу же вошел.

На кровати лежал мужчина в военном. Револьвер, сумка и фуражка со звездой лежали на столе. Рита сидела рядом, обняв военного, оживленно беседовала.

При виде Корчагина военный привстал.

— Знакомься, Павел,— сказала Рита,— это мой...

— Давид,— прервал ее рекомендацию военный, крепко пожимая руку Корчагина.

Лицо у Павла закаменело. Он стоял, не зная, куда девать руки.

— Не узнаю тебя, Павка,— заметила Рита,— садись и почувствуй себя дома... Ты, говорят, подстрелил важную птицу на облаве? Очень рада за тебя... В прошлый раз на чем мы остановились?

— Ни на чем не останавливались,— ответил Павка сквозь зубы.

— Как ни на чем? К Третьему съезду партии подошли! Где он состоялся, не забыл? Ну? В Лондоне, в апреле 1905 года... А меньшевики где заседали?

— Ты, Рита, форменный лектор,— вмешался военный.

— Просто помогаем друг другу,— тактично возразила Рита.

— Я забежал к тебе сказать,— переступил Павел с ноги на ногу,— я заниматься не буду... Разгрузка барж на пристани... И вообще, Рита... Наверное, не смогу приходить к тебе на кружок...

— Почему?

— Дни пошли тяжеловатые, сама понимаешь... Свободные часы никак не получаются...

— А еще что? Не стесняйся...

— Давно хотел сказать, да неудобно было... Кого-нибудь помозговитей тебе надо бы взять... Не очень-то варит моя коробка... Понимаю тебя плохо... Трата времени тебе со мной, так сказать.

— Зачем ты выдумываешь, Павка?

— Вот говоришь — выдумываю, а я сознаю, что тебе только голову морочу... Ты меня извини, товарищ Рита... Мне не нужно было столько тянуть... Я пойду уже...

Рита отвернулась и тяжело дышала.

— Насильно мила не буду, Павел! Найдем тебе другой кружок!

Павел протянул машинально руку Рите и военному, тихонько закрыл за собой дверь.

— Да он в тебя влюблен, Ритка! Как ты не видишь! — засмеялся военный.

— Глупости говоришь!

— На правах старшего брата приказываю найти правильный подход! Одинаковые характерцы!

— Много ты понимаешь!

Павел медленно сходил по лестнице. Куда девалась его энергия? Тяжело переступали ноги. У подъезда задержался, даже сделал шаг назад. Яростно затем нахлобучил кепку и — бросился прочь, чуть не сбив кого-то с ног, громко понося себя:

— Мальчишка! Чувства собственности взыграли? А если он ей нравится, этот военный? Ревнуешь? За это будешь наказан, Павка! Не смей никогда к ней больше являться! Слышишь?

29

Заседание губкома партии.

Жухрай говорит, показывая пальцем по карте:

— Вот станция Боярка под Киевом. Вот в семи верстах от станции — лесоразработки. Здесь в штабелях сложено двести десять тысяч кубометров дров... Достань их там! По правилу рубка леса должна была начаться вот где и идти к вокзалу, а вредители повели ее в противоположную сторону! Дела почище повстанкома, товарищи!..

Токарев, старый слесарь, навалился грудью на стол рядом с предгубисполкома:

— Покороче, если можно.

— Короче некуда, папаша! Надо пять тысяч подвод в течение месяца, чтобы вывезти дрова к железной дороге! А где подводы взять? Деревень поблизости нет, шатается в окрестностях атаман Чеснок со своей бандой, какие подводы найдешь?

— Больницы Киева, школы, железная дорога не могут без дров!

— Руководство Желлескома спрашивайте!

— Дров из него не вытрясешь!

Лысый человек — председатель Железнодорожного лесного комитета — оглядывался на все стороны и тараторил, тараторил:

— Объективные причины так и остаются объективными причинами, товарищи... Дрова заготовлены, планы нами выполнены, но отсутствие гужевого транспорта в целях вывозки дров как раз и является тем объективным моментом, который...

— Ты что же, за дураков нас считаешь? — спросил Токарев.

— Я не отвечаю за действия контрреволюционеров, — ответил лысый и повел плечами, как от мороза.

Предгубисполкома вспылил:

— Контрреволюционеры из Желлескома нами посажены в Чека, время у вас было! Предлагаю снять и это руководство Желлескома за явный саботаж! Можете идти!

— Совесть моя чиста,— проямлил лысый, собирая бумаги в портфель, и вышел.

— Эту лысую гниду прощупаем,— сказал Жухрай,— не верю, что он такой святой, товарищи!

— Чем натошим больницы, школы, паровозы? — спросил Токарев.

— Вот именно, товарищ Токарев! — откликнулся Жухрай.— Несколько ночей думал! По моему разумению — выход только один: построить узкоколейку от того места, где лежат дрова, до станции Боярка!

— Узкоколейку на семь верст? — переспросил Токарев.— До весны думаете строить?

— Зачем до весны? В крайнем случае — до Нового года, товарищи! Рельсы и паровозики для узкоколейки мы уже отыскали. Надо людей. Бросим туда комсомольцев, товарищи члены губкома?

— Легко сказать,— заметил Аким, секретарь губкома,— комсомольцы — не затычка там, где взрослые дяди прошляпили!

— Другого выхода не вижу! — отрубил Жухрай.

— На голом месте семь верст пути проложить? — покачал головой начальник дороги.— Осень, дожди, потом морозы! Наука тут бессильна, товарищи члены губкома...

— Науку не замайте, товарищ начальник железной дороги! — сурово отрезал Токарев.— Надо было следить, где заготавливают дрова! Теперь все добренькие!

— Как вы насчет молодежи, товарищ Токарев? — спросил предгубисполкома.

— Будет очень трудно, но ребята сделают, если нужно! Невозможное выполняют! Замерзать не имеем права! Я поеду с ними, товарищи... Старый вол борозды не испортит, как говорит наша украинская пословица...

Одиноко среди леса ютилась маленькая станция Боярка. От каменной товарной платформы к лесу уходила полоса разрыхленной земли, облепленная людьми, как муравьями.

Низко шли тучи. Осенний дождь, подгоняемый ветром, обильно поливал глинистую землю. Дождь безжалостно смывал труд людей.

Землекопы дружно трудились у насыпи. Дождь проникал сквозь одежду. Лица — мокрые от дождя.

Технорук стройки — сухой, высокий старик в плаще с капюшоном и в глубоких калошах — отворачивался от потоков дождя.

— Видите ли, товарищ Токарев, дальше мне будет еще труднее: мой помощник оставляет меня одного, ему мерещатся вокруг бандиты...

— Банды пока существуют, — говорит Токарев, — но Вакуленко — шкурник, обойдемся без него, Валерьян Никодимыч... Имеется забота почище — рельсы на исходе, шпалы кончаются, паровозики еще не на ходу! Вот над чем ломаем головы!

— В жизни не строил в такой обстановке и с таким составом людей! А что они кушают?! Утром — чай, на обед — чечевица и полтора фунта черного каменного хлеба?!

— Все, что мы в состоянии дать.

— Простите меня, товарищ Токарев, но так нельзя обращаться с этими молодыми людьми! Им же просто цены нет!!

— Знаем. Другие люди узкоколейки не построят.

— Нет, вы посмотрите вот на этого

Близко проходит Павел Корчагин. На нем буденновка, куртка, потерявшая всякое подобие одежды, рваные сапоги. Он с трудом вытаскивает ноги из глины.

— Можете полюбоваться, товарищ Токарев! Одной подметки у него уже нет! А держится, будто на ногах теплые валенки!

— Эй, Корчагин! — крикнул Токарев. — Приказываю немедленно зайти в кухонный барак, приспособить что-нибудь вместо подметки!

— Ладно, папаша... Скоро шабаш...

И вот измученные люди идут на отдых, направляются под крышу переспать ночь.

Здание стоит без окон и дверей. Кое-где проемы завешены мешковиной, пропускающей струи дождя. Бетонный пол, слегка посыпанный соломой. Люди выкручивают на пороге свою мокрую одежду и тесными рядами ложатся на пол. Корчагин укладывается, стараясь занять как можно меньше места.

Неся перед собой коптилку, входит Токарев, за ним — Панкратов, Окунев.

— Товарищи! Объявляю, что перебоя с хлебом не будет: к утру мешки с буханками доставят на автомобиле!

— Даешь! Пускай на аэроплане сала подбросят!

— От сала живот заболит!

— Дальше, товарищи,— продолжал Токарев,— докладываю положение вещей... Смены нам из Киева нет... И не будет!

— Как нет? Как не будет?!

— На погибель приехали?!

— Нашли дураков!

— Комсомольцы! — крикнул Корчагин.— Выслушайте!!

— Здесь не только комсомольцы!

— Беспартийные тоже не шкурники!

— Смены не будет — уйдем без смены!

— Товарищи,— тем же спокойным голосом продолжал Токарев,— беспартийные смогут уехать, если захотят бросить товарищей. Но относительно коммунистов и комсомольцев имеется решение губкома — считать необходимым оставить их здесь, на стройке, до первой подачи дров, то есть — до окончания узкоколейки!

Шум голосов нарастал.

Нашелся и дезертир. Он закричал из темноты истошным голосом:

— К чертовой матери! Дураков нет! Я не каторжник! Завтра же уезжаю в Киев! Здоровье мне дороже! За какое преступление страдаю? Не хочу подыхать!

Окунев зажег спичку и осветил лицо кричавшего.

— Свети! Не скрываюсь! Ничего не украл!

— Доверие наше украл! Комсомолец?

— Подумаешь! Кусочек картона! — дезертир протискался к свету и швырнул билет.

Словно буря разразилась вокруг.

— Вон его, мерзавца!

— Шкура продажная!

— Гони сопливого! Бей!

Дезертир поспешно скрылся за дверью.

Токарев молча скомкал и сунул брошенный билет в огонек коптилки.

Вскочил Корчагин:

— Идея наша и дисциплина не позволяют пришить дезертира! Пусть удирает, презрение ему! Наше место здесь, товарищи! Выполним партийное задание!

Ни шагу назад, комса! В знак твердого решения — громче пой!!

И звонким голосом Корчагин запел первый:

Наш паровоз, вперед лети!
В коммуне остановка...

Постепенно запела вся молодежь...

Другого нет у нас пути,
В руках у нас винтовка!

Токарев шепчет про себя: «Обнимаю тебя, Корчагин!»
К Токареву протискивается Клавишек, протягивает кусок фанеры, говорит шепотом:

— Нашел под дверью совершенно...

Токарев приблизил дощечку к свету. На ней написано: «Убирайтесь туда, откуда явились. Кто останется, пуля в лоб. Атаман Чеснок».

31

У станции Боярка. Полоса взрыхленной земли уже уходит в глубь леса. На насыпи лежат шпалы, частично укреплены рельсы, местами только разложены.

Снег покрыл землю, мороз сковал ее.

В четырех километрах от станции яростно долбят землю лопаты: надо прорыть выемку в косогоре, ставшем на пути.

По сторонам стоят в карауле семеро, вооруженные карабином и четырьмя револьверами.

— Поглядывай! — кричит один. — Дома будешь греться!

— Пускай только посмеют напасть!

— Еще и как посмеют! Бандитское дело!

Павел Корчагин орудует тяжелой лопатой. На голове у него шлем, пиджачишко подвязан поясом, на одной ноге сапог, на другой — калоша, надетая на тряпье.

— Кто-то идет, — сказал Трофимов, плюнув на руки и опуская изо всей силы на мерзлую землю лом, — мечтаю закурить, ребята!

Павел бросился с лопатой навстречу: он узнал Жухрая, секретаря губкома Акима и Панкратова.

— Здорово, Павка, — сказал Жухрай, пожимая руку, — ого, у тебя мозоли совсем задеревенели!

— Работаем понемножку, — ответил Павел, улыбаясь Жухраю.

— Здоровье терпимо, товарищ инвалид? — тихонько спросил Жухрай. — Помню, какой был после госпиталя, — пожалуй, теперь не лучше...

— Здоров, товарищ Жухрай, и не о чем больше говорить!

— Тебе виднее, Павел... Нежничать нам нет возможности...

Жухрай отошел с Акимом на осмотр косогора.

— Этот косогор они долго будут клевать... Пришлю подрывников, сократят сроки... К первому января, сам знаешь... Дольше без топлива не выдержим...

— Какие люди здесь, Федор!

— Большевистской закалки... Возьми Корчагина... Сердце болит, когда на него смотришь...

— Вот где сталь закаляется!

— Предлагаю перевести стройку на военное положение! Разбить всех на группы, каждой группе отвести ее часть узкоколейки. Кто закончит раньше, чем к Новому году, получает отдых и премию. Соревнование, Аким!

— Подход правильный. Надо развязать инициативу.

— Общим начальником назначим старика Токарева. Строительными группами будут командовать такие товарищи: первой — товарищ Панкратов, второй — товарищ Дубава, третьей — товарищ Окунев, четвертой — товарищ Корчагин...

Суровое лицо Корчагина.

Жухрай снимает с себя маузер на ремне, накидывает ремень на плечо Павла.

— Носи, чертов сын... Осуществляю твою мечту!

32

Еще далеко до рассвета. Силуэты окружающих станцию сосновых деревьев едва рисуются в небе.

Корчагин, никого не будя, поднялся. С трудом передвигая одеревеневшие на холодном полу ноги, направился в кухню, налил в бак воды, распалил плиту.

Греет руки, свернул сигарку, закурил.

— Какая тишина... Только стихи писать...

— Эй, на кухне! — раздался голос со двора. — Переносить хлеб! Слышишь!

Павел вышел из кухни и носом к носу столкнулся с Клавичеком, привезшим из Киева хлеб.

— Думал, совершенно кухарка! — громко сказал Клавичек. — Помоги, Корчагин, убраться хлеб на место, идет?

— Дело важное, Клавичек... Помогу... Я встал пораньше, грею своей группе чай... Пока другие соберутся, мы саженый десять проложим!

Разговаривая, они сносили хлеб в кухню, складывали на полки. Клавичек поглядывал на небо.

— Никак не развиднится, Корчагин! Целую ночь не спал, пек совершенно хлеб... Спать хочу, как что-то невозможное...

— А что это за мешок? — спросил Павел.

— Где? А! Это сюрприз называется! Ведаешь, кому? Нет, ты ничего не ведаешь! Это — тебе, чтоб не мерз, понимаешь?

Клавичек вынул из мешка желтую меховую куртку и подал Корчагину.

— Надевай! Хром, совершенно теплота и дорогая память...

Павел надел куртку на озябшее тело.

— Как в раю, Клавичек... Где ты стащил? Может, не мне?

— Лично твоей личности! От уважаемого товарища Риты Устинович на дорогу память!

— Что ты врешь!

— Рита мне говорит, — он в пиджаке на морозе совершенно работает, не могу этого перенести, товарищ Клавичек!

— Ври больше! Наверное, Жухрай через Риту передает?

— Зачем врать? Я лучше спать буду...

— Скажи как коммунар коммунару...

— Она тебя любит знаешь как! Совершенно страстно, Корчагин!

Павел ловко запихнул в рот Клавичеку кусок снега. В это время раздалось несколько выстрелов. Залп.

— В ружье!! — закричал Павел, вытаскивая маузер и стреляя в направлении леса. — Тревога! Банда!

Клавичек большими прыжками, петляя поминутно, бросился к караулке, схватил винтовку и выбежал навстречу нападавшим.

Из дома появлялись раздетые люди.

Токарев бежал с револьвером в руке.

— Принять круговую оборону! — командовал он. —

Не подставляй себя под пули! Выбираться из помещения ползком! Целься вернее! Бей бандитов!

Внезапно в его горле что-то заклокотало, и он упал с пробитой грудью.

Какие-то верховые налетали с шашками под самый дом, дико гикая, гонялись за убежавшими. Со стороны леса бандитская пехота вела планомерный обстрел.

Вот свалился один конный, лошадь убежала, от испуга или от боли заржав.

Второй конный вдруг начал бить коня шашкой, увидев, что надо уже удирать.

Полураздетые люди вели бой со всей нужной выдержкой, вызывая своими выстрелами все более яростные вопли бандитов.

Павел стоял за деревом и, тщательно целясь, выпускал из маузера пулю за пулей.

Иногда над ним неприятно что-то посвистывало.

— Заметили гады! — цедил сквозь зубы Корчагин и менял место, перебегая за другое дерево.

Явственно светало.

Со стороны станции перебежками пошла какая-то цепь. Бандиты, заметив опасность удара во фланг, загалдели отчаянно и прекратили стрельбу. Только силуэты конных и подводы с пехотой замелькали среди деревьев, удаляясь от станции.

Корчагин вышел из-за дерева, снял шлем, вытер им обильный пот, жадно стал глотать снег.

— Жара, как в кочегарке...

И вот в колеблющемся свете раннего утра — митинг. Председатель Павел Корчагин читает резолюцию. Глаза у него воспалены, на лбу — пот.

— Резолюция. В ответ на бандитские нападения мы, строители узкоколейки, собравшись на митинг, заверяем: несмотря ни на что, дадим городу дрова до первого января! Одиннадцать наших товарищей и начальник строительства дорогой товарищ Токарев ранены бандитскими пулями! Комсомолец Клавичек зарублен бандитами! Еще упорнее возьмемся за труд! Никакая контрреволюция не помешает нам! Да здравствует Коммунистическая партия, пославшая нас! Комсомольцы, вперед!!

В ответ — лес поднятых рук и хор голосов.

Корчагин сходит с платформы, служившей трибуной, идет по путям.

— Павка, пошли подкрепиться! — зовет Панкратов.

— Сейчас, — машет рукой Павел и идет, с трудом передвигая ноги, дальше, — я должен промять ноги, просто задеревенели. Кажется, рельсы, паровозики прибыли... Ходишь, как пьяный, зубы стучат, в глазах двоится...

Павел Корчагин странно спотыкается, падает на колени, потом боком валится в снег и, прижавшись щекой к земле, затихает...

33

Кулисы театра. На сцене — президиум расширенного пленума Киевского горсовета. Лозунг на кумаче: «Привет героям — строителям узкоколейки!»

За кулисами — Рита.

На трибуне — Панкратов.

— ...всего было, товарищи. Чего там вспоминать. Раненые были, тифозные, случались дезертиры и прочие шкурники. Но узкоколейку мы построили и дрова дали. Партия приказала, приказ партии мы выполнили в срок! Поэтому сегодня сидим с вами здесь на пленуме горсовета с полными удобствами, даже без пальто, товарищи! Не стучим ногой о ногу, как извозчики, и не боремся между собой для создания теплоты! Разве я не правду сказал, товарищи? Поэтому предлагаю почтить память погибших на посту — Франца Клавичека и Павку Корчагина...

Рита плачет, не пряча слез.

— Может, телеграф наврал? — делает предположение стоящий рядом Окунев. — Когда нашли Павку без сознания, в тифу, мы решили сразу же отправить домой с одним парнем. Погрузили в вагон, отправили. И вдруг телеграмма по линии, что тифозный умер, похоронен на перегоне...

— Все правильно, — вытирает слезы Рита, — он давно бы откликнулся.

— Приходится согласиться. Погиб Павка Корчагин.

Рита забивается за пыльные декорации и горюет одна.

Невидящим взором глядя на висящую перед ней декорацию, машинально подставляет ладонь под солнечный луч, падающий откуда-то сверху.

Голос Корчагина диктует, чья-то девичья рука пишет,

с трудом поспевая за речью. Ученический почерк сменяется печатным текстом:

«Молодость победила. Тиф не убил Корчагина. Павел перевалил четвертый раз смертный рубеж и возвращался к жизни...»

34

Кухня Корчагиных в Шепетовке.

На лавке у окна сидит исхудавший Павел, опустив ноги в боченок с горячим отваром трав.

Рукой он машинально ловит луч солнца, проникающий в окно.

— А писем ни от кого нет...

Входит мать — Марья Яковлевна, она несет кринку молока, лицо ее лучится улыбкой.

— Козье молочко, Павлик... Страшно полезное...

— А из бочки я уже могу вылезть? Тут так горячо, мама!

— Травы всякую болезнь вытянут!

— Душу они вытянут!

— Какая у тебя душа? Петушиная?

— Мама! Оскорблять беспомощного человека?!

— Петушиная и есть! Ответь, пожалуйста, — кто над кем хозяин: ты над болезнью или болезнь над тобой?

— Ты хозяйка, мама, — надо мной и над болезнью!

Павел выскакивает из бочки, начинает ловить Марью Яковлевну, а поймав, прижимает к себе.

— Пусти! Простудишь ноги! Опять наследил! Садись, буду растирать...

Идиллическая картина: Павел сидит на кровати, положив ноги перед собой. Мать макает пальцы в жир и старательно массирует ноги. На лице у сына — улыбка блаженства.

— Мальчишка, — ворчит мать, но воркотня эта ласкова, — весь покалечен, а я должна выхаживать?

— Зачем же бог и матерей создал?

— Две недели ни словечка сознательно не сказал... Раздела, обмыла, пощупала каждую косточку: латок на тебе, как на рваном мешке! А глаз, Павка?

Марья Яковлевна быстро-быстро вытирает побежавшие из глаз слезы и еще усерднее трет ногу.

— Опять, мама?

— Что опять?! Твой глаз не чужой мне! Это стриженной перепелке безразлично, а я — мать!

— Нет у меня стриженной перепелки! Я, маманя, слово дал девчат не голубить, пока во всем свете буржуев не прикончим!

— Небось, когда бредил — добрее был! Каких только слов ей не говорил... Не красней, не выдам...

— Эх, мамка, мамка! До чего же ты понятливая!

— Спасибо, хоть душой не назвал!

— Да пускай у меня язык отсохнет!

— Чувствую, Павка, улетать опять будешь... Дай мне слово — как будет тебе плохо, зови меня! Сердцем ведь услышу и с той стороны земли... Зови! Не смотри, что комсомолец, а я простая женщина...

— Ты, мама, разве не комсомолка?!

— А я не шучу, Павка! Вот увидишь, еще и до партии дорасту. Буду расти, расти и — дорасту!

— Мама! Здорово сказано!

Павел хватает свою старенькую гармошку, лежащую у изголовья, задумчиво берет аккорд и тихонько запекает:

Вперед, заре навстречу,
Товарищи в борьбе...

Слабенький голосок матери присоединяется к нему:

Штыками и картечью
Проложим путь себе!
Смелей вперед и тверже шаг!
И выше юношеский стяг!
Мы молодая гвардия
Рабочих и крестьян!

35

Коридор в губкомале.

Медленно идет Павел Корчагин с мешком за плечами, разыскивая нужную ему комнату. Видит дверь, за которой встречал когда-то Риту, открывает ее и заглядывает в комнату.

— Какого черта? — слышится бас ему навстречу.— Постучать больной?!

— Мне учраспред...

— Закрой дверь и ищи свой учраспред!

Павел закрывает дверь, идет дальше. Кусает губы.

Вот и дверь в комнату учраспреда.

За дверью заведующий Туфта читает нотацию помощнику. При виде постороннего — начинает распекать еще авторитетнее:

— Тысячу раз приказываешь, — как горохом о стенку! Я из тебя сделаю настоящего учетчика! Вам что, товарищ? — холодно обратился Туфта к Корчагину.

— Не узнаешь, Туфта?

— Ты не Карл Маркс, чтоб тебя узнавать!

— На тебе записку от секретаря губкоммола, оформляй меня...

Туфта долго смотрит то на записку, то на Корчагина.

— Э! Значит, ты не умер, Корчагин? А я тебя и Клавичека вместе исключал из списков! На данном отрезке времени являешься беспартийным и будешь вступать на общих основаниях...

— Когда ты станешь человеком, Володька? Хуже старой крысы из губархива! Здравствуй, по крайней мере! — Корчагин протягивает Туфте с улыбкой руку.

Туфта руки не замечает:

— некогда мне вести здесь частные разговоры, Корчагин! А насчет «крысы» получишь где следует!

Павел медленно направился к двери, но от дверей вернулся к столу Туфты, взял обратно лежавшую там записку секретаря.

— Ладно, — спокойно сказал он, — приходится не возражать... Но скажи мне, Туфта, пожалуйста, как ты разрешаешь людям умирать, не подав тебе предварительного заявления?

— Го-го-го! — весело засмеялся помощник Туфты.

Туфта вскочил из-за стола, но не успел ничего ответить Корчагину, — в комнату гурьбой ввалилось несколько человек и среди них — Николай Окунев.

Павел стал в сторонку. Он очень заволновался, увидев приятеля и члена коммуны на Соломенке.

Окунев осмотрелся в комнате и обратил внимание на худого, изможденного юношу.

— Не может быть! — растерянно закричал чистосердечный Окунев. — Ущипните меня, ребята! Все видят на этом месте человека?

— Видим, видим! — ответили комсомольцы.

— Это, кажется, Павка Корчагин, с того света воскресший! Павка, это ты или кто другой?!

— Я, — тихо сказал Павел и по старой привычке вытер лоб фуражкой, не переставая улыбаться.

— Он!! Павка всегда вытирал лоб фуражкой! Вот это номер! Павка!! — заорал Окунев изо всей силы.

— Учти, где ты находишься, Окунев, — сделал заме-

чание Туфта, вновь севший за стол и ворошащий кипу бумаг.

— Заткнись, скукота! Как я рад, Павка, представить не можешь! Сегодня у нас на Соломенке собрание актива, дам тебе слово, а? Вот молодец, что не умер! Здоров, Павка!

— Здравствуй, Коля,— сказал Корчагин, энергично здороваясь с Окуневым и другими комсомольцами.— Только мне ход на собрание закрыт... Предлагают вступить в комсомол на общих основаниях...

— Кто, Туфта?! Ты бы еще обратился к железному князю Владимиру на Владимирской горке! Прочистим Туфте поддувало!

— Я действую согласно циркуляра.

— Действуй и не порть нам настроения! — добродушно остановил его Окунев.— Эх, Павка, Павка, сколько за это время от нас хорошей комсы улетело!

— Жухрай жив?

— Жив-то жив, да отозван на Туркестанский фронт. Аким — в Одессе, секретарь губкома... Ваня Жаркий и Дубава уехали в Харьков, в Коммунистический университет. Рита Устинович — аж в Москве, голубушка...

— Член Центрального Комитета,— подчеркнул Туфта.

— Да, верно... Панкратов по-старому — на пристани. Токарев выздоровел после ранения в Боярке, теперь — секретарь райкома у нас на Соломенке. Я — в райкомеле, прошу любить и жаловать!

— Мешаете работать, товарищи,— Туфта застучал карандашом по стакану.

В руке Окунева звенит колокольчик, в Соломенском клубе постепенно воцаряется тишина. Клуб полон. В президиуме — Токарев и Окунев. На стене — львиная голова Маркса в пышной раме из хвои.

— Товарищи,— говорит Окунев, держа колокольчик в руке,— вне очереди попросил слова один товарищ, дать ему?

— Кто такой? — донесся из зала возглас.

— Павел Корчагин!

— Корчагин?!

В зале почти все знали Павла, знали, что он погиб от тифа, и когда у ramпы появился высокий бледный юноша и Корчагин заговорил,— его встретили горячей овацией.

— Дорогие товарищи! Ну разве мог я в такое время умереть? Наша страна вновь рождается и набирает темпы! Партия требует самоотверженной работы! Есть для чего жить на свете, друзья! Я счастлив, что вернулся! Разрешите занять свое место в строю!

— Становись, Корчагин!

— Павка, даешь!

Павел, улыбаясь широкой, счастливой улыбкой, под крики приветий спустился в зал.

Друзья потеснились, Павел сел. Рука Тали Лагутиной легла на его руку и крепко пожала. Рядом улыбались знакомые и незнакомые юношеские лица.

36

Берег Днепра. Широкий разлив. Разбитые плоты, стлкаясь и расширяясь на части, уносятся течением.

На пристани — штабеля леса, вокруг них вода.

Коллективы комсомольцев железнодорожной Соломенки, заводской Шулявки, рядом лежащего Подола самоотверженно трудятся, спасая лесные богатства.

Одни перевозят лес на плоскодонках.

Другие — организовали ручную перекидку в безопасное место: расставленные в воде цепочки комсомольцев передают из рук в руки чурбаны, укладывают далеко на берегу.

Третьи — с баграми в руках вылавливают из реки длинные бревна.

На двух древках, отражаясь в воде, красное полотнище с надписью: «Соломенский район».

Павел Корчагин с папиросой во рту, по колени в воде, с багром в руке, собрал у знамени свою группу.

— Товарищи, — говорит Павел, — я, наверное, на всю жизнь возненавижу эти бревна! Такая проклятая скотина! Черт их несет прямо в Черное море! Вы только посмотрите! Ну, куда ты спешишь, какого лешего?!

— Распускай нас, Павка, — спасу нет!

— Простуда уже до поясов доходит!

— После такой мороки — надо на неделю до бабки на печь!

— Не распускаю, — решительно заявил Павел, — как раз густо пошли по реке бревна! Ваше счастье, что у меня прожекторов нет, — мы бы и ночью спасали лес!

— Дудки! Не все такие здоровые, как ты!

338

— Мне доктора запретили, Павка!
— В конце концов — Токареву пожалуемся!
— Нет таких трудностей, которых нельзя было бы одолеть, ребята! Если мы сказали, что сделаем, — значит, сделаем! Наше слово свято!
— Мало ли что говорится! Вот ты, Павка, сколько обещал не курить, а куришь?
— Не все свято, Павка?
— Вот и прикуси язык!
— Вот что, товарищи, — громко ответил Корчагин, — вы правы, я обязан держать свое слово! Все слышите? Я больше не курю!!

Он скомкал папиросу и бросил в воду, понесшую окурочек прочь.

— У него слово — закон!
— Поработаем, ребята?
— Пошевеливайся, лежебоки!
— Раз пообещали, скидки не просят!
— Даешь!
— Станем в несколько цепочек, — предложил Павел, — одна другой баграми будет отпихать бревна! Еще немножко, и пошабашим! Дружной, соломенцы! Осторожнее ходите по воде: с головой можно искупаться! Раз, два — взяли! Раз, два — взяли!

Громадное бревно, схваченное четырьмя баграми, круто остановилось и изменило путь: передаваемое от четверки к четверке, оно поплыло к сухому берегу.

За дверью порожней деревянной лавчонки, стоящей на берегу и служащей местом перегрева озябших ребят, сидит Токарев, секретарь райкома, просматривая рапорточки.

— Корчагинцы опять впереди, — говорит он про себя. Входит Корчагин:
— Явился по вашему вызову, товарищ Токарев!
— Здравствуй, Павел. Садись...

Павел сел у печки, снял один мокрый сапог, вылил из него воду, снял второй — тоже вылил. Отжал мокрые портянки, приблизил голые ноги к печке.

— Ух! — блаженно произнес он.
— Ты с ума сошел, Корчагин! — сердито говорит Токарев. — Мне нашли твое инвалидное свидетельство! Какое ты имел право лезть в воду? Скрыл от меня, Павка?
— Я такой же, как и все.

— Немедленно же пошлю на медицинскую комиссию, и выговор за безответственность тебе обеспечен!

— Что там волынить,— кончаем уже...

Корчагин надевает сапоги, достает из нагрудного кармана аккуратно сложенные два бланка и кладет перед Токаревым.

— Что это?

— Это, отец, ликвидация моей безответственности! Если и ты того же мнения, то прошу твоей поддержки...

Токарев взглянул на бланки — это были заполненные анкеты вступающего в кандидаты в члены партии Корчагина Павла Андреевича. Старик посмотрел в глаза юноше, взял перо и на маленьком шатком столике твердо вывел подпись, поставил свой партстаж: «1903».

— На, сынок. Верю, что никогда не опозоришь мою седую голову!

37

Титр: «Измученный тяжелой болезнью, Корчагин все же остался в строю, добился в окружке партии нового назначения на работу».

И вот на самом западном краю советской земли — местечко Берездов. Грязная площадь. Лавчонки. Сотни двести домишек, бестолково разбросанных. Старая синагога. Запущенная церквушка.

Большой церковный сад, и в саду старинный поповский дом.

Если войти с парадного хода и повернуть направо, будет дверь с надписью мелом: «Райкомол м. Берездова».

В комнатке открыто окно в сад, у стола в кресле Павел Корчагин задумался перед скромной этажеркой.

— Что ж, начало библиотеке есть... «Капитал» Маркса, «Овод» Войнич, «Гарибальди», «Тарас Бульба», «Спартак»... Ну и, конечно, целая стопка книг Горького... Не знаю, что может быть лучше «Песни о буревестнике!» Преклоняюсь перед Максимом Горьким!

Дверь осторожно приотворилась, на пороге возник нежный голубоглазый паренек в деревенском картузике, опрятной рубашке и постолах. В руке — палка, за плечами — походный мешок.

— Здравствуйте,— сказал паренек.

340

- Здравствуй, дружище,— ответил Корчагин.
- Скажите, будьте ласковы, это я сюда попал?
- А куда тебе надо, старик?
- Берездовский районный комитет Коммунистического Союза Молодежи Украины...
- Здесь. Какое у тебя дело?
- Как бы вам сказать... Серьезное дело, если опять же вам сказать, не спешить... Да... Вы тут и работаете?
- Работаю. Врид секретаря райкома.
- Врид тоже годится... Оно, как бы вам сказать...

Когда стояла у нас в селе Красная Армия, я вступил в комсомол, товарищ секретарь. Теперь что ж из этого получается? Кулаки на нас гавкают каждый день, а мы неорганизованы, дела никакого нет!

— Правильно. Первым делом поэтому становись на учет. Карточка при тебе? Лида! Зайди ко мне! — крикнул Павел в окно.— Номер первый пришел братья на учет!

— Я всегда люблю первым,— бормочет паренек, доставая из сумки белейший платок, разматывая его, вынимая и подавая Павлу карточку,— Хороводько Григорий Павлович...

Входит Лида Полевых, работник райкомла. Павел передает ей карточку:

— Получай, Лидуха. Вот это он самый. Григорий Павлович Хороводько. Знакомься...

— А как тебя окороче? — спросила Лида, подавая руку и показывая ослепительно белые зубы.— Грицько, да?

— Гришутка,— застенчиво пробормотал паренек.

— Садись, Гришутка,— пригласил Павел,— не стой столбом! Наметим план ближайших действий... Ребят подходящих насмотрел?

— Вроде не боязливые ребята...

— Вовлечем в работу. Кружок самообразования, антирелигиозный, театральный и хоровой... Отряд бдительных...

— Вот это мы проводим, товарищ секретарь! К нашему мельнику должны были привезти контрабанду из-за границы, мы узнали. Во как надо смотреть — граница за горкой! Достали учебную винтовку, аж два штыка и — даешь! Если б не погранпост, мы б накрыли!..

— Помешал погранпост? А, слышал, слышал! Так это вы были?

— Мы. А погранпост нас — в холодную! Не лезьте, кричат, не в свое дело!

— А вы на самом деле не лезли б,— заметила Лида, регистрируя карточку.

— Где же тогда бдительность? — запротестовал Гришутка.

— Наладим,— успокоил паренька Павел,— всякие такие секреты о контрабанде и прочем будем сами передавать на погранпост, добре? Чтоб не упустить врага...

— Кто ж его знал? Думалось, как лучше... А скажите, товарищ секретарь, где бы мне найти военкома батальона всевобуча товарища Корчагина? Будьте ласковы...

— Зачем он тебе, Гришуха? — спросил Павел.

— Хочет к Корчагину в заместители! — засмеялась Лида.

— Что ж тут смешного! — горячо говорит паренек.— Сами понимаем, что до Корчагина высоко! Его весь район признаёт... Слышали, как он ценности вез в горфинотдел, банда на него напала? Такой бой произошёл! Сто пять бандитов разогнал, вот!

— Бандитов было всего десять,— поправил Павел.

— Не говорите, товарищ секретарь, вы не знаете! Мне рассказывал сам очевидец! Да Корчагин только шашкой десятерых зарубил! А скольких уложил из винта?! Я точно говорю!

— Ай да легендарный военком! — расхохоталась Лида.

— Не смейтесь! — сердито остановил ее Гришутка.— Спросите лучше людей! А потом как возьмет Корчагин гармошку, да как заиграет на полные меха! Ну, кто слышал, те лучшей музыки в жизни не встречали!..

— Зачем же он тебе? — повторил Павел.

— Посмотреть!

— Легче легкого! — смеялась Лида.— Смотри, куда показывает мой палец! Видишь?

— Вижу секретаря..

— Правильно!

— Я — Корчагин,— просто сказал Павел,— перестань, Лида, паясничать.

— А вы не обманываете? — недоверчиво спросил Гришутка.— У меня международный вопрос...

— Нет, Гришутка, будь спокоен. Лида тебе не мешает?

— Не люблю, когда много смеются... Слава богу, не дети...

— Пойди, Лида, погуляй в таком случае.

— Пускай он, Павка, расскажет, что за гарнизон при-

вел во двор, умора, честное слово! — захотала Лида, выбегая из комнаты.

— Я тебя слушаю, Гришуха...

— Товарищ Корчагин! Что здесь смешного? Газеты мы читаем! Гамбург на баррикадах? На баррикадах! Должны мы реагировать? Должны... Прибыли в ваше распоряжение!

— Кто, Гриша?

— Ячейка комсомола! Десять хлопцев, я — одиннадцатый! Боевая проверка! Сказал им, что получена секретная телеграмма... Всем комсомольцам собираться на войну...

— С кем?

— Известно с кем! С буржуями! А кто боится — пиши заявление...

— Испугались?

— Ни один, товарищ Корчагин!

— Придется тебе самому пугаться, товарищ Хоро-вощко! А если Наркоминдел узнает? Да пошлет тебе ноту?

— Ноту?! Я ж не знал! Только боевая проверка...

— Больше не сделаешь подобной глупости?

— Я ж разве знал...

— Где твои ребята?

— Вот пойдете во двор, товарищ Корчагин... Только очень прошу, не подрывайте мой авторитет, не будете?

На крыльце Гришутка вынул из кармана самодельный из вербы свисток и два раза просвистел.

Из-за сарая походным маршем, четко отбивая шаг постолами, сапогами и просто босыми ногами, вышло десятеро комсомольцев, построенных по двое. Они лихо подошли к Гришутке и остановились.

— Здравствуйте, товарищи,— приветствовал их Корчагин.

— Здравствуйте... Здорбвы булы... Доброго здорвьья...— загалдели вразброд комсомольцы.

— Надо отработать ответы на приветствия,— заметил Павел,— вольно, ребята! Никакой войны пока нет, возвращайтесь по домам!

— Ура! — обрадованно загорланили вояки.

— Гришутка сделал вам проверку, ребята. А если он еще раз займется партизанщиной,— влетит ему по первое число!

— Товарищ Корчагин! — умбляюще прошептал Гришутка.

— Ладно. Договорились... Что это там за галдеж на улице? Кого-то ловят, что ли? Ишь ты, как орут!

— Я знаю, товарищ Корчагин! — обратился один из отряда. — На лугу два села дерутся за межи!

— Как так за межи?!

— Каждый год за межи дерутся! — ответил Гришутка. — Косами, вилами, топорами! Вся трава в крови!

Корчагин быстрыми шагами пошел к коновязи, где стоял его оседланный конь, подкрепляясь брошенным ему сеном. Привычным движением подтянул подпругу у седла. Взнуздав.

С трудом влез на лошадь, подъехал к крыльцу.

— Отправляйтесь по домам! Заеду к вам завтра!

— Товарищ Корчагин! — взмолился Гришутка. — Возьмите меня с собой! Я знаю, куда скакать!

— Лезь! — скомандовал Павел. — Только держись! Времени терять некогда!

По улице местечка мчится Корчагин. За его спиной высоко подлетает Гришутка с палкой в руке.

Вот окраина. Из хат выбегают подростки с вилами, цепами. Они бегут на подмогу дерущимся.

Павел хлещет коня.

— Держись, Гришуха!

— Держусь!

Мимо ветряка дорога идет к низине, где на лугу и происходит побоище.

Вот и луг. Несколько человек уже лежало, обливаясь кровью. Дерущиеся гонялись друг за другом, молотили по чем попало. Истощенный крик стоял в воздухе.

Павел направил коня на кучу дерущихся.

— Вон тот с бородой! — вопит Гришутка, стараясь перекрычать шум ветра в ушах. — Главный зачинщик! Дядько Семен.

— Разойдись!! — диким голосом кричит Павел. — Перестреляю!

Он вырывает из кобуры маузер и стреляет поверх голов дерущихся. Кое-кто бросает косу и удирает. Другой — падает в траву и притаивается, боясь неизвестного всадника.

Когда конь Павла мчится мимо «дядька Семена», Гришутка на полном скакуогревает его палкой.

— Товарищ Корчагин! — командует Гришутка. — Те-

перь держите на ту белую рубаху. Это Петро-монопольщик! Дружок дядьки Семена! Кастетом дерется!

Конь Павла мечется по лугу, маузер поминутно стреляет, драчуны разбегаются во все стороны. Остаются лежать на траве раненые и ушибленные.

— Довольно! — решает Гришутка.— Надо и патроны пожалеть!

Павел останавливает лошадь.

— Ты крепко держался, Гриша!

— Я дальше пешком пойду,— просится парень,— хорошо вам на седле, а из меня душу вытрясло...

— Запомни, Гриша: душа к комсомольцу пришта на всю жизнь!

38

Октябрьские торжества проходят на самой границе.

Тысячная толпа крестьян и крестьянок, построенная в колонну, имея во главе духовой оркестр и батальон всевозбуча, развернув знамена, неся портреты и лозунги, шла вдоль самой границы.

Соблюдая порядок и организованность, колонна шла вдоль пограничных столбов, за которыми стояли польские пограничники и жандармы.

Впереди колонны на конях — комбат Гаврилов и Корчагин. Позади — веселье, праздничная одежда, беспрерывные песни. Идет и Гришутка со своими комсомольцами. Лида Полевых дирижирует девичьим хором:

Но от тайги до британских морей
Красная Армия всех сильней!

Новая песня взлетает над колонной:

Ой, там на горі та й женці жнуть!

Голова колонны спускается к селу, разделенному границей надвое. У пограничного мостика, на берегу маленькой речки, собралось все советское село.

За речкой — люди облепили крыши сараев, плетни, деревья, пристально всматриваясь и вслушиваясь в происходящее на советской стороне. Жандармы гонят их, но они снова собираются.

На самодельной, убранной зеленью трибуне, говорил и Корчагин. Его слова перелетали границу и слышны были на том берегу.

— Товарищи! Великий праздник Октябрьской революции отмечаем мы сегодня! Шесть лет, как незыблемый утес, стоит наша родная Советская власть! Мы никому не навязываем коммунистических идей. Но если кто захочет жить так, как мы живем, захочет панов прогнать, как мы прогнали...

— Осторожнее, Корчагин,— бросает стоящий рядом Гаврилов,— еще пошлют ногу Наркоминделу!

За речкой жандармы сбивались с ног, гоня крестьян.

— Если кто захочет,— продолжал Корчагин,— сбросить цепи рабства и стать свободным человеком,— добро пожаловать, товарищи!

Комбат Гаврилов вовремя махнул рукой, и духовой оркестр грянул «Ворошиловский марш», заглушив продолжение речи Корчагина.

Пакет. Надпись: «Срочное».

Руки разрывают пакет, виден текст письма:

«Райкомол Берездова. Копия райкомпарт. Решением бюро губкома товарищ Корчагин отзывается из района в распоряжение губкома для направления на ответственную комсомольскую работу».

39

Зал Киевского оперного театра. Над сценой — красное полотнище с надписью: «Привет участникам городской партконференции!»

Президиум. Из знакомых лиц в президиуме — Токарев, Панкратов. В зале много молодежи. Среди них — Корчагин.

На трибуне Таля Лагутина, продолжающая речь.

— ...можем смело сказать, товарищи, что в нашей киевской партийной организации факт разгрома сторонников Троцкого налицо! Это — первый факт! А второй факт тот, что наша молодежь, на которую делали ставку троцкисты, которую разлагали и дальше пытаются разлагать,— наша молодежь, товарищи, показала оппозиционерам, ведущим борьбу с партией,— что показала? — одну огромную фигу! Вот!

В зале вспыхнул смех, прерываемый возгласами: «Правильно!» «Долой!» и протестами недовольных.

— Не нравятся такие факты? — Таля развела рука-

ми.— Что поделаешь! Привыкайте... Могу напомнить поговорку: «Бачили очі, що купували,— їжте, хоч повилазьте!»

— Так их, Таля! Подсыпай перцу!

— Правда, на дискуссию у нас ушло много сил, но зато молодежь, участвовавшая в ней, многому научилась, товарищи! Для кого сейчас секрет, как Троцкий все время боролся против большевиков, как постоянно перебегал от одного лагеря к другому? Как цуцик бегал, товарищи!

— Призвать оратора к порядку! — завопили из зала.

— Пожалуйста! Выходите сюда на трибуну! Мы вас слушаем — цуцик или не цуцик!

— Позор!

— Пускай говорит!

— Спасибо, товарищи. Я и так буду говорить! Мандаты трокистам дали у нас на районные конференции? Дали или нет, отвечайте! Дали. Выступали они там? Выступали. Сюда, на городскую конференцию, дали им мандаты? Дали. И немало дали. Посмотрите, товарищи, какие выразительные у них физиономии! А почему, спросите? Потому, что на районных конференциях натерли им носы под первый номер!

— Ха-ха-ха!

— Ай да Таля!

— Крой в том же духе!

— Регламент!

— Дали им мандаты, а они сидят здесь и мычат, как глухонемые! Говорите! Излагайте ваши мыслишки! Что? Задумались, как бы похитрее партию обмануть?! Попробуйте!

— Мы еще скажем! — раздался резкий голос из зала.

Таля повернула голову:

— А, Дубава! Давно пора!

— Придет время — скажем!

— Еще раз думаете партию трясти?! Не выйдет! — крикнула Таля.— Помните, товарищи, как три года тому назад вот этот самый Дубава каялся перед вами за участие в «рабочей оппозиции»? Слезу пушал, обещания давал, а что получилось? Подвел товарищей Дубава, как блудливый кот!.. Троцкисты для него теперь роднее, чем партия!

— Пусть Дубава ответит: прекращают они борьбу с партией или нет?

— Спросите лучше Туфту, он у них за метеоролога!
В президиуме Панкратов наклонился к Токареву:
— Дают чертей!
— Крепко дают!
— Троцкистам уже жарко, а ведь пока их громит молодежь!

— После Лагутиной — кто, Корчагин записан?
— Закругляйся, Лагутина...
— Борьба против оппозиции, — закруглялась Таля, — сплачивает наши ряды, идейно укрепляет молодежь! Единство нашей великой партии не позволим разрушать! Никогда и никому не вбить клин между старой и молодой гвардией революции! Болезнь товарища Ленина накладывает на нас дополнительную ответственность, — оправдаем доверие Центрального Комитета, комсомольцы!!

Талья сошла с трибуны в зал, провожаемая бурным одобрением делегатов конференции, заглушавшим возгласы возмущения троцкистов.

Корчагин уже стоял на трибуне и спокойно глядел в зал, дожидаясь тишины.

— Молодец, Лагутина, — наконец начал он, — здорово сказала! Так оно и будет в действительности! Старая и молодая гвардия большевиков всегда едины! Дело Октябрьской революции непобедимо и бессмертно! Товарищи! Нянчимся мы с троцкистами, как с болячкой! А они нам затыкают рты!

- Клевета! Демагогия!
- Ты докажи!
- Мальчишка! Желторотый!
- Ложь! Дешевка!

— Так вот, — продолжал Корчагин, — в ячейке окрвоенкомата, местонахождение его назову позже, происходило собрание. Присутствовали оппозиционеры из всего города. Они храбрые, когда их много... Говорили, что хотели и как хотели. Свежему человеку показалось бы, что шло не партийное собрание, а слет шайки рецидивистов! Да-да, товарищи, я отвечаю за свои слова! Вот один военкоматский работник и говорит: «Если партийный аппарат не сдастся, мы его ломаем силой!»

- Позор!
- Брехня!
- Слушайте дальше! Именно так он и выразился!

А единомышленники ответили ему аплодисментами. Тогда не выдержал один присутствовавший парень и спросил: «Как вы могли аплодировать этому врагу, будучи членами партии?»

— Правильно!

— Что ему ответили?

— Стучали стульями, ногами, орали, не давали говорить. Но парень был не растерянный и закричал: «Хороша же ваша троцкистская демократия!» Тогда несколько троцкистов схватили его и потащили с трибуны. Выволокли на сцену и через боковую дверь швырнули на лестницу. Ребра затрещали...

— Неправда! Он врёт!

— Где это было?

— Пускай назовет город! Факты!

— Корчагин, ты лично знаешь пострадавшего товарища? — спросил из президиума Токарев.

— Да. Это был секретарь окружка комсомола.

— Назови нам, пожалуйста, его фамилию.

— Я сам. Корчагин.

На трибуну вскочил Туфта, отталкивая Корчагина. Его появление встретили коротким взрывом смеха. Туфта повернулся к президиуму, обращая внимание на шум, но в зале уже было тихо.

— Меня назвали метеорологом, — Туфта запнулся, — я протестую! Можете смеяться, но молодежь — это барометр!

Хохот покрыл его слова.

— Твой барометр с бородкой и всегда показывает туман и мутную водичку!

— Тут аппаратчик Корчагин жаловался на неудобства дискуссии! Мы не можем отвечать за некоторые ненормальности спора! Ленин пишет...

— Лучше скажи, что Ленин пишет о дисциплине!

— До каких пор будете лихорадить партию?

— Если вы организовали фракцию большинства, — окончательно закусил удила Туфта, — то мы имеем право организовать фракцию меньшинства!

— Что такое?

— Вон с трибуны!

— Опять большевики и меньшевики?!

Панкратов поднялся и призвал к порядку:

— Дайте ему высказаться, товарищи! Туфта выбалтывает то, о чем другие молчат!

Стало тихо. Туфта проглотил язык. Облизал мокрые губы. Оглянулся, как заяц, назад.

— Я не буду выступать в обстановке зажима!

И, отдуваясь, сошел в зал.

Новый взрыв хохота был ему ответом.

Слово взял Панкратов.

— Товарищи! Где этот указатель оппозиционной погоды увидел зажим? Врет он, как сивый мерин! Неделю мы терпеливо слушаем выступления троцкистов. Как они выступают? Возьмем самую суть. Как друзья по классу и борьбе? Как соратники выступают? Куда там! Они выступают, как злобные враги, как клеветники! Лучший, испытаннейший отряд нашей партии, славную старую большевистскую гвардию, тех, кто выковал РКП, кого морила по тюрьмам царская деспотия, тех, кто во главе с товарищем Лениным ведет беспощадную борьбу с мировым меньшевизмом и иудушкой Троцким,— тех пытаются опорочить?! По рукам дадим оппозиции! Не будет пощады предателям партийной чести! В непримиримой борьбе с мелкобуржуазными течениями под знаменем Ленина мы, товарищи, придем к победе!

Панкратову горячо аплодировали.

Аплодировал Корчагин.

40

Южный берег Крыма. Кипарисы. Цветы. Тенистые дорожки. Ласковое море. Июньское небо дышит зноем.

Бывший дворец, теперь — санаторий. Надпись у двери: «Товарищи больные, соблюдайте мертвый час!»

Павел Корчагин в санаторной полотняной пижаме, в тубетейке, с палочкой в руке выходит из двери.

Сестра выглянула из окна:

— Товарищ новенький! Сейчас чай — далеко не уходите!

— Вы хорошего мнения о моих ногах, сестра...

— У нас поправитеесь, больной!

— Спасибо. Если б я знал, что людей здесь называют «больными», — ни за что б не поехал!

Павел медленно идет по дорожке. Наклонился, понюхал диковинный цветок. С трудом выпрямился. Оглянулся по сторонам — не заметил ли кто? Глубоко вдыхает целительный воздух.

— Вот ты, Павка, и в княжеском дворце!..

Прислушался. Слышны голоса.

Пошел, не горбясь, не разрешая себе хромать, стройный и юный Павка.

Вот и площадка, огороженная высокою проволочной сеткой, заплетенной сплошь вьющимися растениями,— бывший теннисный корт. Слышен галдѣж.

Павел смотрит сквозь сетку.

На площадке происходит соревнование городошников. Палки («биты») так и летают. По бокам площадки жмутся к сетке зрители. Бьет человек в несколько иной, чем у Павла, пижаме — гость из другого санатория.

Надвинув мягкую полотняную шляпу на глаза, чтобы не слепило солнце, он коротко взмахивает «битой», метко бьет. Фигура вся вышиблена из «городка», а «бита» рикошетом ударяется в сетку перед Павлом.

— С этим не связывайся,— слышит Корчагин рядом с собой голос пожилого рабочего в такой же, как и у Павла, пижаме,— стальная рука и чертовский глазомер!

— Кто это?

— Из военной санатории. Как придет, так нашим и накладѣт!

Корчагин открывает проволочную дверцу и входит на площадку. Меткий игрок однорук, он снял полотняную шляпу и вытирает ею потный лоб. Павел узнает свою привычку и понимает теперь, от кого он ее перенял. Перед ним Жухрай!

— Федор! — восклицает он.— Жухрай!

Жухрай метнул взгляд.

— А, ты, оказывается, жив?! Вот молодец! Здоров, Павка! Я тебя часто вспоминал...

Они обнялись и расцеловались, не стесняясь присутствием посторонних.

Да, Жухрай изменился. Он высох среди туркестанских песков, кожа его лица до черноты обожжена солнцем и жгучими ветрами пустыни.

— Ты, братишка, теперь совсем взрослый,— говорит Жухрай, идя рядом с Павлом по тенистой дорожке,— невесту пора искать!

— Как я рад встретить тебя, Федор! И не надеялся, и не мечтал!

— Говоришь, рано тебя в покойники записали, Павка?

— Не сделал еще всех дел, Федор!

— Весть о твоей смерти считать преждевременной! Хороший знак... Предстоит долгая жизнь...

— А ты как, Федор? Два года не виделась... Совсем на туркмена похож, просто не отличишь от туркмена...

— Басмачи, братишка, только среди пустынь и ша-таются... Солнце, жара... В партии, Павка?

— Да.

— Не отказываешься от первого твоего наставника?

— Что ты?! Я всегда буду тебя помнить. Ты мне пу-тевку дал. Нет для меня дороже дела! Как вспомню мил-лионы ребят — дружных, бодрых, непримиримых к вра-гам, так у меня сердце забьется-забьется... Всех бы обнял, они роднее братьев для меня...

— Так держать, Павка! Партия роднее матери. Прав-ду жизни без партии не найдешь... людей не воспитаешь для лучшего будущего, для социализма... Верь, Павка, партии! Будь верен ей, народу до последнего вздоха! А всех трясунов, мелких шавок, смеющих лаять на пар-тию, — пускай сразу на дно!

— Троцкистская оппозиция уже попробовала!

— Минуточку, Павка! Как же там с девушкой, по-сылавшей тебе на Боярку теплую куртку? Помнишь? Подружились с ней, нет? Не вижу радости в глазах!

— Эх, Федор, если б тебе рассказать!.. А откуда ты знаешь про куртку?!

— Положено по штату. На таком деле сидел в Киеве...

— Значит, это был ты, Федор?

Вместо ответа Жухрай потихоньку напевает:

Слезами залит мир безбрежны*

Корчагин обнял Жухрая, так идут. Кипарисы. Море. Скрипит гравий под ногами.

Рука Корчагина пишет по прорезям папки, он вслух произносит написанное, возвращаясь и повторяя некото-рые слова.

«Самое дорогое у человека — это жизнь. Она дается ему один раз, и прожить ее надо так, чтобы не было му-чительно больно за бесцельно прожитые годы, чтобы не жег позор за подленькое и мелочное прошлое и чтобы, умирая, мог сказать: вся жизнь и все силы были отданы самому прекрасному в мире — борьбе за освобождение человечества».

Москва. Скверик перед Большим театром. Крошечный фонтан. Кусты, покрытые капельками воды,— невдалеке еще идет поливка.

Ветер треплет лозунг на театре: «Привет делегатам VI съезда РКСМ!»

Легкая утренняя дымка. Служащие спешат на работу. Много толстовок — полотняных, суконных. Гимнастерки. Рубашки байронки, короткие и узкие штаны. Остроносые туфли.

В скверике присела на скамейку девушка с портфелем. На голове у нее — красная косынка. Шнурованные сапожки, короткая юбка защитного цвета, батистовая блузка. Это Рита Устинович.

Идут мимо делегаты группами и в одиночку, слышен смех, девический и юношеский говор.

Вот движется очередная группа комсомольцев.

Передний громко торопит отставшего:

— Корчагин! Опять замечтался! Догоняй!

Перед ней стоял рослый смуглый молодой человек в гимнастерке защитного цвета, перетянутый в талии тонким кавказским ремнем, в синих рейтузах.

— Рита! — сказал Павел тихо, обнимая девушку за плечи.

— Ты жив! — вырвалось у Риты.

Они сели, не спуская глаз друг с друга.

Мимо них продолжал течь людской поток, они молчали. Величественные симфонии гремели над ними, пели хоры и бушевали лирические ветры воспоминаний.

— Ты думала, я умер от тифа?

— Да.

— Очень ждал твоего письма, Рита...

— Зачем было писать мертвому?

— Я бы писал тебе даже мертвой... Но не забывшей...

— Кто первый порвал дружбу, отказался ходить в кружок?

— Ты все знаешь, Рита. Три года прошло, и теперь я могу лишь осудить Павку...

— Хочу понять, родной мой...

— Увлекался «Оводом», его революционной романтикой... Мужественные, сильные духом и волей революционеры, бесстрашные, отказавшиеся от личных привязанностей, беззаветно преданные нашему делу!

— Как это похоже на Павку!

— Чувство к тебе я встретил по «Оводу». Ненужный трагизм мучительной операции с испытанием своей воли я принимал за закон для революционера, у которого личное должно быть отброшено!..

— Очень мне жаль...

— Разве я мог мечтать о том, чтобы стать для тебя не только товарищем, но и...

— Да. Мог бы.

— Исправлять поздно?

— Поздно, товарищ Овод...

Рита достала из портфеля фотокарточку и протянула ее Корчагину. С карточки на Павла смотрела дружная семья: сама Рита, муж ее и маленькая дочурка.

Павел ощутил, как затуманивается фото перед его взором. Он взглянул в глаза Риты, не пряча своего страдания.

— Все же у меня остается несравненно больше, чем я только что потерял, Рита...

— Пойдем, Павел, скоро начнется заседание съезда.

Они пробились сквозь толпу чающих попасть в зал.

Вот они и в театре, украшенном алыми полотнищами, цветами, залитом светом. Над тяжелым занавесом: «Будущее принадлежит нам».

Бурное комсомольское море плещет, волнуется, живет, дышит, поет. В разных местах зала вскипают песни.

Поют сибиряки:

Славное море, священный Байкал,
Славный корабль, омулевая бочка!..

Энергичные белокурые москвичи:

Никогда-никогда, никогда-никогда
Коммунары не будут рабами!

Украинцы:

Вічний революціонер —
дух, що тіло рве до бою!

Павел и Рита сидят рядом. Они тоже поют, держатся за руки, и выражение их лиц не соответствует песне...

Заиграл оркестр, покрывая, объединяя в себе все звучавшие мелодии. Медленно раздвигается тяжелый бархатный занавес, к трибуне идет очередной оратор — работа съезда продолжается:

— Товарищи! Семьсот тысяч членов Российского Коммунистического Союза Молодежи, представленные на нашем съезде, изъявили непреклонную решимость всеми делами, а если понадобится, то и самой жизнью оправдать высочайшую честь отныне носить солнечное имя великого Ленина! Да здравствует же и да процветает Ленинский Коммунистический Союз Молодежи!

В зале разражается овация.

— Товарищи! Недавно умер наш любимый отец — Владимир Ильич Ленин! Сколько лучших людей народ медленно послал в партию, чтобы дружными руками подержать родное дело! Ленинский призыв дал силу и крепость новую осиротевшим рядам! Народ с партией, народ с наследниками, любимыми учениками и друзьями Ленина! Слава им!

— Слава! Слава! Слава!

— Никто, никогда не пошатнет единства партии и народа! Молодежь зарубежных стран уже учится у нас, как строить социализм, и впредь будет учиться и двигаться по нашим стопам! А мы, товарищи, молодые ленинцы, резерв большевистской родной партии, будем достойны славного имени, славных отцов, славного дела!

— Да здравствует РКП(б)!

Делегаты вскакивают с мест.

Вдохновенные лица Риты и Корчагина.

Гремит овация. Оркестр начинает играть «Интернационал», зал тысячью голосов присоединяется к мелодии.

Счастливое лицо Павла Корчагина.

— Какое счастье быть в строю!

ПРИМІТКИ

«FATA MORGANA»

Написано за участю П. Долини. На Одеській кінофабриці ВУФКУ (Всеукраїнське фотокіноуправління) було знято фільм цієї ж назви. Сценарій вперше опубліковано в п'ятитомнику творів письменника.

Подається за виданням: Юрій Яновський. Твори в п'яти томах. К., Держлітвидав України, 1959, т. 4.

ЦАРСЬКИЙ ОСТРІВ

Вперше опубліковано під назвою «Бородаті мисливці знаходять молодість» в журналі «Життя й революція», 1929, № 6. Наступного року сценарій вміщено до другого видання збірки «Кров землі» (Х., «Книгоспілка», 1930). Після того письменник ще повертався до сценарію, редагував його, дав йому нову назву. За останньою авторською редакцією твір подано в п'ятитомнику творів письменника.

Подається за виданням: Юрій Яновський, Твори в п'яти томах, т. 4.

СЕРЦЯ ДВОХ

Сценарій написано у співавторстві з М. Бажаном. За життя Ю. Яновського не публікувався.

Вперше опубліковано в п'ятитомнику творів письменника.

Подається за виданням: Юрій Яновський. Твори в п'яти томах, т. 4.

ПРИСТРАСТЬ

Написано в співавторстві з М. Бажаном. Вперше опубліковано в п'ятитомнику творів письменника.

Подається за виданням: Юрій Яновський. Твори в п'яти томах, т. 4.

ЗОЛОТЕ ВЕСІЛЛЯ

Перша публікація в журналі «Червоний шлях», 1935, № 11. Письменник і далі продовжував працювати над твором. За останньою авторською редакцією сценарій надруковано в п'ятитомнику творів письменника.

Подається за виданням: Юрій Яновський. Твори в п'яти томах, т. 4.

ЗВ'ЯЗКОВИЙ ПІДПІЛЛЯ

Вперше надруковано російською мовою під заголовком «Невидимый фронт» (килоповесть) у книзі: Юрий Яновский. Избранное. К., «Радянський письменник», 1951.

У новій редакції твір під назвою «Зв'язковий підпілля» надруковано в збірці «Нова книга» (К., «Радянський письменник» 1954).

Подається за цим виданням.

ГОГОЛЬ

За сценарієм у 1952 році було знято документальний фільм до 100-річчя з дня смерті М. В. Гоголя.

Вперше опубліковано в п'ятитомнику творів письменника.

Подається за виданням: Юрій Яновський. Твори в п'яти томах, 4.

ПАВЕЛ КОРЧАГИН

Сценарій написано за мотивами роману М. Островського «Як гартувалася сталь». Вперше опубліковано в газеті «Сталинское племя» (Київ, листопад, 1953). Книжковий першодрук — у п'ятитомнику творів письменника.

Подається за виданням: Юрій Яновський. Твори в п'яти томах, т. 4.

З М І С Т

«Fata morgana»	6
Царський острів	34
Серця двох	58
Пристрасть	80
Золоте весілля	118
Зв'язковий підпілля	148
Гоголь	244
Павел Корчагин	279
Примітки	356

ЮРИЙ ІВАНОВИЧ ЯНОВСКИЙ

СОЧИНЕНИЯ В ПЯТИ ТОМАХ

Том 4

Сценарии

Составитель Константин Петрович Волюнский

Редактор тома А. И. Бандура

Киев,
издательство художественной литературы
«Дніпро», 1983
(на украинском языке)

Редактор *Л. С. Пономаренко*
Художник *В. П. Кузь*
Художній редактор *І. М. Гаврилюк*
Технічний редактор *О. Г. Тализіна*
Коректор *В. А. Нікітова*

Информ. бланк № 1979.

Здано до складання 4.10.82.

Підписано до друку 06.07.83.

БФ 49129.

Формат 84 × 108/32.
Папір друкарський № 1
Гарнітура літературна.
Друк високий.
Ум. друк. арк. 18,9.
Ум. фарб. відб. 18,9.
Обл.-вид. арк. 19,938.
Тираж 100 000.
Зам. 2—2566.
Ціна 1 крб. 30 к.

Видавництво
художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство
республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига»
252057, Київ, Довженка, 3. "

Яновський Ю. І.
Я64 Твори в 5-ти т.: Т. 4 / Упоряд. К. Волинський.—
К.: Дніпро, 1983.— 358 с.

До тому ввійшли сценарії 20—30-х та 50-х років. Серед них «Fata morgana» — за однойменною повістю М. Коцюбинського, «Царський острів», що розповідає про декабристів, «Зв'язковий підпілля» — про події Великої Вітчизняної війни, а також «Гоголь», «Николай Островский» та ін.

4702590200—075
Я _____ передплатне
М205(04)—83

У2

